Acta Neerlandica 22–23 (2025)

ACTA NEERLANDICA

BIJDRAGEN TOT DE NEERLANDISTIEK
DEBRECEN

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

22–23/2025

A DEBRECENI EGYETEM
NÉDERLANDISZTIKA TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

UITGAVE VAN DE VAKGROEP NEDERLANDS
VAN DE UNIVERSITEIT DEBRECEN

Hoofdredacteur:	Gábor Pusztai
Redactie:	Réka Bozzay Jaap Doedens Márta Kántor-Faragó Gábor Pusztai
Redactieraad:	Júlia Albertné Balázsi (KRE Boedapest) Péter Eredics (Oranje Nassau College Zoetermeer) Judit Gera (ELTE Boedapest) Michiel van Kempen (Universiteit van Amsterdam) Ferenc Postma (VU Amsterdam) Rick Honings (Universiteit Leiden) Herbert Van Uffelen (Universiteit Wenen)
Technische redactie:	Marianna Feketéné Balogh
Redactieadres:	Universiteit Debrecen Vakgroep Nederlands H-4032 Debrecen Egyetem tér 1.

ACTA NEERLANDICA is een reeks wetenschappelijke bijdragen op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde en cultuur. In *ACTA NEERLANDICA* presenteren neerlandici van binnen en buiten Hongarije hun onderzoeksresultaten. *ACTA NEERLANDICA* verschijnt onregelmatig.
Dit nummer werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden te Boedapest.

ISSN 1587-8171 (Print)
ISSN 3004-1740 (Online)

DOI prefix: 10.36392

Debreceni Egyetemi Kiadó – Debrecen University Press
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Felelős szerkesztő: Pusztai Gábor
Technikai szerkesztő: Feketéné Balogh Marianna
Készült a Printart-Press Kft. nyomdaüzemében.

ACTA NEERLANDICA

BIJDRAGEN TOT DE NEERLANDISTIEK
DEBRECEN

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

22–23/2025

INHOUD

Woord vooraf..... 5

Artikelen

Letterkunde en geschiedenis

Ferenc Postma:
Repertorium van alle in Franeker overleden studenten uit Hongarije en Transsylvanië..... 9

János Éliás:
Schoolmasters of Mezőtúr at Western European Universities from 1712 to 1821..... 43

Róbert Oláh:
Antiquas of Dutch and Swiss Origin in the Libraries of the 17th and 18th Century Hungarian Reformed Peregrine Students..... 97

György Borus:
1672: an Interrelated Turning Point in England, the United Provinces and Hungary..... 125

Gábor Szabó-Zsoldos:
"Our blood boils, our fists clench". The "Ohm Krüger" Nazi Propaganda Movie and the Pro-Boer Sentiment in Hungary..... 143

Wilken Engelbrecht:
Een Tsjechische ingenieur in Nederlands-Indië..... 163

Réka Bozzay:
De Nederlandse connecties van vicaris Imre Forró en de Hongaarse geheime diensten..... 187

Ferenc Sipos:
Dutch idea – Hungarian implementation..... 203

Taalkunde

Marketa Štefková & Benjamin Bossaert:
De impact van vertaalpolitiek op het verlenen van vertaal- en tolkdiensten in de publieke sector – het project PACI als didactisch hulpmiddel binnen de neerlandistiek..... 231

Lili Hargitai:
ChatGPT in het vreemdetalenonderwijs. Kansen, uitdagingen en perspectieven van Vlaamse taalleerkrachten..... 247

Dóra Tóth:
Dutch Pragmatic Markers across registers. A study of *hoor*, *kijk* and *weet je/ge* in spontaneous conversations, broadcast interviews and classroom lessons..... 263

Interviews

Jaap Doedens:
"Toen ben ik snel begonnen de verleiding niet te weerstaan om naar Hongarije te reizen". Interview met dominee Andries den Broeder..... 285

Boekbesprekingen & mededelingen

Rick Honings:
In Memoriam Peter van Zonneveld..... 295

Maja Szűcs:
Vlucht uit Kakania..... 299

Gábor Pusztai:
Een monument voor Caraïbische literatuur..... 307

Eszter Kovács:
Migratie, politiek, literatuur..... 311

Gábor Pusztai:
Een postkoloniale reis door Nederlands-Indië..... 319

Gergő Pelyvás:
Revolte is leven..... 323

Réka Bozzay:
Een prestigieuze onderscheiding voor Gábor Pusztai..... 329

Zsófia Nagy:
Michiel de Ruyter herdenking in Debrecen..... 333

Over de auteurs 339

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/1

Woord vooraf

Dit nummer van *Acta Neerlandica* is een gemengd nummer. De lezer vindt hierin verschillende artikelen over ‘peregrinatio academica’ (dus over Hongaarse studenten die in het buitenland, voornamelijk in Nederland, studeerden) uit de 17de en 18de eeuw (van Ferenc Postma, Róbert Oláh en János Éliás), over de buitenlandse politiek van Engeland in de 17de eeuw (van György Borus), over de Boerenoorlog in Zuid-Afrika (van Gábor Szabó-Zsoldos), over een familiegeschiedenis die Tsjechië, Hongarije, Nederland en Nederlands-Indië met elkaar verbindt (van Wilken Engelbrecht), over een 20ste-eeuwse ‘peregrinus’ Imre Forrai en zijn Nederlandse contacten (van Réka Bozzay), over Nederlands en arbeidsrechtelijke handhaving en sanctiemechanismen in het Hongaarse recht (van Ferenc Sipos) en over taalkunde met artikelen van de hand van Marketa Stefkova & Benjamin Bossaert, Lili Hargitai en Dóra Tóth. Het nummer biedt ook plaats aan een interview van Jaap Doedens met Andries den Broeder en bevat talrijke recensies en enkele korte verslagen. In dit nummer herdenken wij tevens Peter van Zonneveld, die in november 2025 overleed. Met dankbaarheid denk ik terug aan de onvergetelijke colleges die ik aan het eind van de vorige eeuw bij hem in Leiden mocht volgen.

In de afgelopen jaren waren er rondom *Acta Neerlandica* veel mensen gelauwerd voor hun wetenschappelijke prestatie, culturele bemiddeling of jarenlange inspanningen op het gebied van de neerlandistiek. Michiel van Kempen, lid van de redactieraad van *Acta Neerlandica* ontving in 2023 de Erepenning van de Universiteit van Amsterdam wegens zijn bijzondere inzet voor diversiteit binnen de universiteit, het introduceren van zwarte literatuur binnen het curriculum en het slaan van bruggen tussen samenleving en universiteit. Eén jaar later, in 2024 kreeg Michiel van Kempen een nieuwe onderscheiding, de Everwinus Wassenbergh Penning. Het jaar daarop ging hij met emeritaat. In 2024 werd Gábor Pusztai, hoofdredacteur van *Acta Neerlandica* benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. In dat jaar werd de monografie van ons redactieraadslid Rick Honings, hoogleraar aan de Universiteit Leiden, *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw* genomineerd voor de Libris Geschiedenisprijs.

Michiel van Kempen ontving in 2023 de Erepenning van de UvA. (Foto: Van harte gefotografeerd)

In 2025 werd onze trouwe auteur en goede vriend, Wilken Engelbrecht, hoogleraar Nederlandse literatuur aan de Palacký Universiteit in Olomouc, tot Commandeur in de Kroonorde benoemd. Eind 2025 werd ons voormalige redactielid, Gert Loosen geridderd in de Kroonorde. Langs deze weg spreken wij aan hen allen onze hartelijke gelukwensen uit.

2025 was ook een jaar van bijzondere herdenkingen. Naast de gewone Michiel de Ruyter herdenking die de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen al jaren samen met de Gereformeerde Theologische

Universiteit in Debrecen organiseert (zie het verslag van Zsófia Nagy in dit nummer) hebben wij een bijzonder echtpaar, de arts Gyula Cseszkó (1902–1945) en zijn echtgenote Emma Hadady (1907–1944) herdacht. Als kersvers getrouwd echtpaar vertrokken zij in 1930 naar Nederland om daar een nieuw leven op te bouwen. Snel bleek echter dat Cseszkó in Nederland geen Nederlands artsendiploma kon behalen vanwege de verscherpte regels en ergens anders werk moest zoeken. Hij kwam in contact met de Nederlandse Zendingsvereniging in Oegstgeest en werd kort daarna naar Nederlands-Indië uitgezonden. In Tahoena, op de Talaud-eilanden werkte hij als zendingsarts tot 1944, toen hij door de Japanners werd gearresteerd omdat hij medicijnen in het geallieerde gevangenenkamp liet smokkelen. Hij werd geïnterneerd en overleed in een Japans interneringskamp in 1945. Zijn echtgenote Emma Hadady werd ook door de *Kempeitai,* de Japanse militaire politie gearresteerd op verdenking van spionage voor de geallieerden. Zij werd maandenlang gemarteld en tenslotte in 1944 publiekelijk onthoofd. Hun vier kinderen werden door een inheemse verpleegster gered. Ze doken onder tot ze in het kader van een geallieerde militaire actie begin 1945 gered en via Nieuwe-Guinea en Australië naar Nederland gebracht werden.

Het echtpaar kwam oorspronkelijk uit Hódmezővásárhely, een stad in Oost-Hongarije. De plaatselijke gereformeerde gemeente organiseerde op 15 juni 2025 ter nagedachtenis van het echtpaar Cseszkó een herdenkingsplechtigheid, waarbij ook een reliëf aan de buitenmuur van de Oude kerk (*Ótemplom*) te Hódmezővásárhely werd onthuld. Bij de plechtigheid waren hoogwaardigheidsbekleders, zoals de ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden, Désirée Bonis, minister János Lázár en de bisschop van het Kerkdistrict Tiszántúl, Károly Fekete aanwezig.

Drie jaar daarvoor, in 2022, werd een standbeeld van Gyula Cseszkó in Indonesië, in Tahoena onthuld, dat dankzij de gaven van de plaatselijke Indonesische bevolking kon worden opgericht. In september 2025 werd het eerste Gyula Cseszkó congres aan de Gereformeerde Theologische Universiteit in Debrecen georganiseerd door de Onderzoeksgroep Nederlands-Hongaarse Betrekkingen aan de Universiteit Debrecen en het Onderzoeksinstituut Missio et Oikodome aan de Gereformeerde Theologische Universiteit te Debrecen. We hopen in de nabije toekomst een themanummer van *Acta Neerladica* aan Gyula Cseszkó te wijden.

Gábor Pusztai
hoofdredacteur

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/2

Ferenc Postma

Repertorium van alle in Franeker overleden studenten uit Hongarije en Transsylvanië

Abstract

After the Fall of Heidelberg (September 6, 1622) Protestant Students from Hungary and Transylvania went on their way directly to the Northern Netherlands, in order to continue their studies there at the Dutch Universities – especially in Philosophy, Theology and Medicine. So a first group of Students arrived at Franeker – a small town in Frisia – at the end of August, 1623. Until the year 1811, when the local Frisian University was closed, more than 1.200 Hungarians were registered in the Franeker *Album Studiosorum*, a much larger number than everywhere else in the Dutch Republic.

As far as we know now, at least ten Hungarian Students unfortunately died and were buried during their stay at Franeker. Nine of them were buried at the time in the local Church of the University, one died later on (1697) in Leeuwarden, the Capital of Frisia, where he was locked up for insanity (Andreas D. Szepesi).

For five of them their gravestones are preserved today in the historical Martini Church, in the City Centre of Franeker. Two gravestones date from the 17th Century (Stephanus Csernátoni, buried 1644, and Joannes N. Szepsi, buried 1658), the third one – from the 18th Century – has been used even three times and bears the names of three Students: Stephanus G. Komáromi (buried 1721), Michael K. Pataki (buried 1735) and Daniel Zilahi (buried 1770).

Another four names of died and buried Hungarian Students we discovered elsewhere, for the most part in the Archives of the University: Stephanus Némethi (buried 1654), Georgius Balkányi (buried 1666 ?), Michael Baxai (buried 1683), and Samuel Vilmányi (buried 1779).
Keywords: Peregrinatio hungarica; Franeker University; Died and Buried Protestant Students from Hungary and Transylvania during their stay at Franeker: Students from Debrecen, Sárospatak, Gyulafehérvár, Nagybánya, and Szathmár; Biography; Church History; History of Universities.

Ter nagedachtenis aan Prof. ***Sándor Ladányi****, overl. 12 juli 2014.*

Inleiding

De drie grafzerken met Hongaarse namen in de Martinikerk te Franeker

Wie vandaag de dag de Grote of Martinikerk te Franeker betreedt, en eenmaal binnen de talloze ingebeitelde namen op de vele grafzerken probeert te ontcijferen, stuit daarbij ook op een drietal zerken met daarop Hongaarse namen. Twee stammen er uit de 17de eeuw, de derde dateert uit een eeuw later en vermeldt maar liefst drie namen. In totaal gaat het dus om vijf Hongaren, d.w.z. om vijf Hongaarse studenten, die destijds tijdens hun verblijf aan de Friese universiteit te Franeker zijn gestorven. (1.)

Als bekend, was de universiteit te Franeker (gesticht 1585) bij de protestanten in Hongarije bijzonder geliefd. Tot 1811 – het jaar waarin de Universiteit haar poorten moest sluiten – studeerden er maar liefst meer dan 1.200 Hongaren, beduidend meer dan aan de andere universiteiten in de Republiek. Zij hadden in eigen land geen universiteit, en derhalve geen mogelijkheid hun studies op academisch niveau af te ronden. De meesten van hen studeerden hier theologie, maar ook kwam het nog al eens voor dat zij hun theologische studie bijv. met de studie medicijnen combineerden. Stephanus Némethi [Szathmárnémethi Pap István] is er een voorbeeld van, zoals we zullen zien. (2.)

Al deze vijf overleden Hongaren hadden theologie gestudeerd, zo mogen we aan de hand van de drie zerken vaststellen. Twee van hen waren al ver in de studie gevorderd en inmiddels al “candidaat in de Heilige Godgeleerdheid” geworden, “S[acrae] Theol[ogiae] Candid[atus]”, namelijk Steph[anus] Tsernatoni en Joan[nes] Sepsi, ofwel op z’n Hongaars geschreven en uitgesproken: Csernátoni István en Szepsi Nehéz János. Oud zijn ze alle vijf bepaald niet geworden, slechts een drietal bereikte de leeftijd van (om en nabij) 30 jaar, de beide anderen stierven jonger. (3.)

Toch is de plaats in de kerk waar we vandaag de dag hun grafzerken aantreffen, niet de plek waar zij oorspronkelijk waren begraven. Begraven waren zij destijds in de kerk van de universiteit, de Academiekerk, waarvan het laatst overgebleven gedeelte – het koor – in 1895 definitief werd afgebroken. Ruim vóór die tijd had men al de historische “gedenkteekenen” ofwel “monumenten” uit deze kerk naar de grote en ruime Martinikerk overgebracht, waaronder ook deze drie grafzerken, die pas veel later –

tijdens de voorlaatste grote kerkrestauratie, in de jaren 1940–1943 – in de vloer van deze kerk werden ingemetseld. Dat de Hongaren – zoals wel is beweerd – bij wijze van uitzondering in de Martinikerk zouden zijn begraven, is historisch gezien dan ook geheel onjuist. Begraven werd er "in Templo academico", en wel op gezag van de Rector Magnificus, zeker wanneer het overleden studenten uit het buitenland – dus ook uit Hongarije – betrof. (4.)

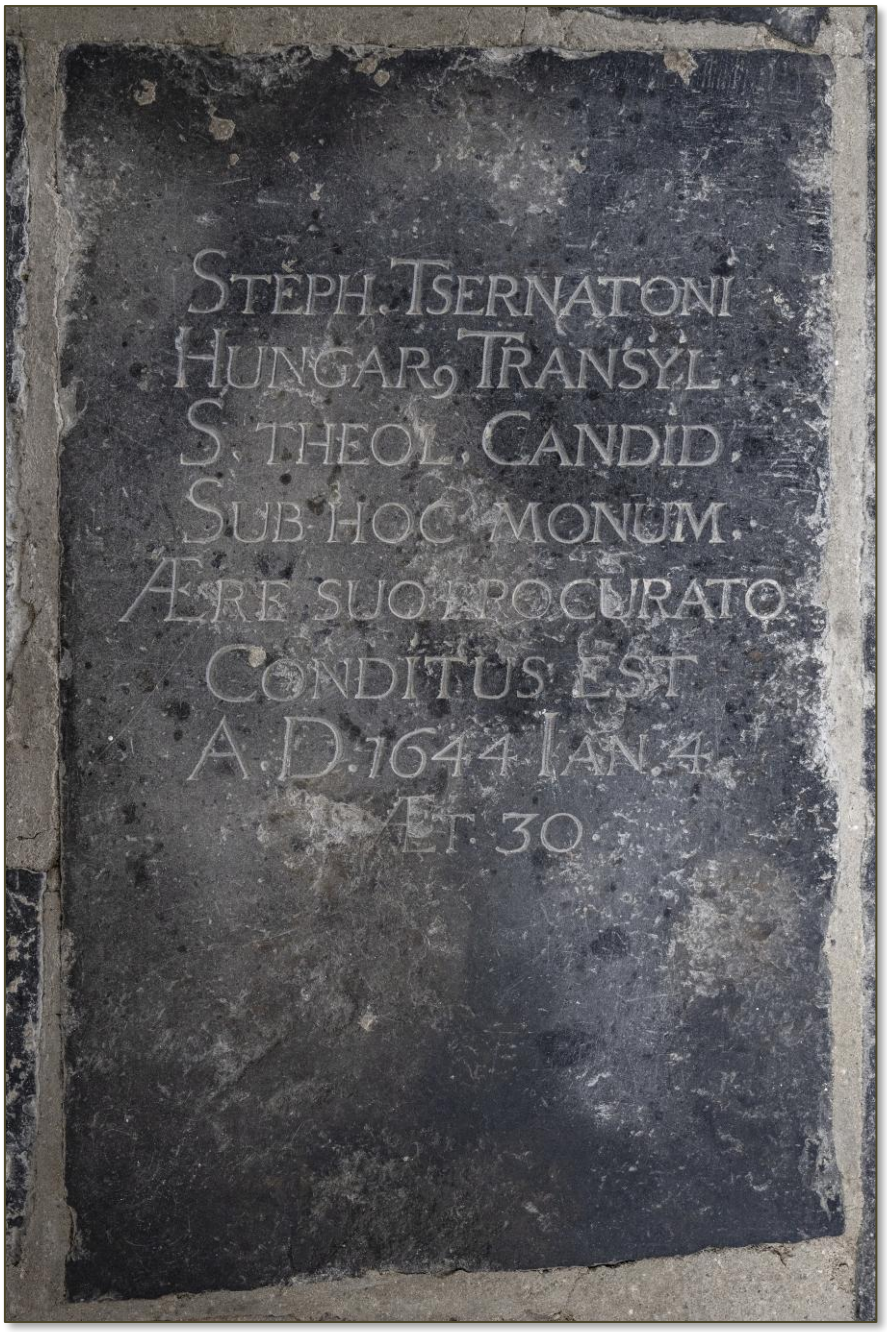
De Martinikerk te Franeker.

Het is zelfs de vraag of onze vijf Hongaren op zondag ooit de Martinikerk hebben bezocht en aan het plaatselijke kerkelijke leven hebben deelgenomen. Zij werden – samen met al de andere studenten – op die dag immers geacht in het universiteitsgebouw de zondagse godsdienstoefening van de dan dienstdoende academiepredikant bij te wonen. Nog weer later – en wel krachtens het besluit van de academische Senaat van 20 october 1747 – werd het de Hongaren zelfs toegestaan hun eigen zondagse kerkdiensten – in hun eigen taal, het Hongaars – te houden, eveneens in het universiteitsgebouw, en wel "in Auditorio theologico". In het bewaard gebleven kerkelijke Lidmatenboek van Franeker komen we dan ook sporadisch namen van Hongaarse studenten tegen, slechts weinigen leverden hun attestatie in en namen deel aan de viering van het Heilig Avondmaal. (5.)

De twee grafzerken uit de 17de eeuw

I.
1643/1644 – Stephanus Tsernatoni // Csernátoni István

In het midden van de zuidbeuk, d.w.z. rechts van de zuidingang van de kerk, dichtbij de kerkmuur, bevindt zich de oudste zerk, die eens het graf bedekte van Stephanus Tsernatoni [Csernátoni István], een Hongaarse student afkomstig uit Zevenburgen (Transsylvanië, nu het noordwestelijke deel van Roemenië), waar hij zijn studie in 1639 was begonnen aan de *Schola Rivulina* in Nagybánya (nu: Baia Mare). In de Nederlanden zette hij zijn studie – nu op academisch niveau – voort in Leiden, waar hij zich – inmiddels 27 jaar oud – op de 21ste augustus 1641 als student liet inschrijven. Eind maart 1643 werd hij vervolgens student in Franeker, waar hij zijn theologische studie met goed resultaat – als "candidaat" – zou afsluiten. Waarom hij nog op een van de laatste dagen van datzelfde jaar – op 30-jarige leeftijd – is gestorven, ofwel de oorzaak van zijn overlijden, is ons niet bekend.

De grafzerk van Stephanus Tsernatoni [Csernátoni István], 1644.

De begrafenis vond plaats op de 4de januari van het nieuwe jaar 1644, zoals op de zerk wordt vermeld – een grafzerk van 'blauwe' steen, die uit zijn eigen – nagelaten – financiële middelen was bekostigd ("aere suo procurato").

Kennelijk heeft de juridische afwikkeling van zijn nalatenschap nogal wat extra tijd gekost. Nog op 16 maart 1644, zo weten we uit andere bron, droegen de zogeheten "redders van de boedel" ("funeris sui procuratores") – ongetwijfeld enkele van zijn landgenoten en medestudenten – een groot en waardevol boek uit Csernátoni's eigen boekerij – krachtens diens testament ofwel laatste wil – over als geschenk aan de bibliotheek van de universiteit. Waarschijnlijk is omstreeks diezelfde tijd ook diens zerk gereedgekomen en in de Academiekerk op het graf geplaatst.

De tekst op de grafzerk laten we hier in tweevoud volgen. Eerst de ingebeitelde Latijnse tekst als zodanig, geheel gesteld in kapitaal, en daarnaast een volledig uitgeschreven transcriptie:

STEPH. TSERNATONI	Steph[anus] Tsernatoni
HUNGARUS TRANSYL.	Hungarus Transyl[vanus]
S. THEOL. CANDID.	S[acrae] Theol[ogiae] Candid[atus]
SUB HOC MONUM.	sub hoc monum[ento]
AERE SUO PROCURATO	aere suo procurato
CONDITUS EST	conditus est
A.D. 1644. IAN. 4.	A[nno] D[omini] 1644. Jan[uarii] 4.
AET. 30.	Aet[atis] 30.

Ofwel in een doorlopende vertaling: Stephanus Tsernatoni [Csernátoni], Hongaar, uit Transsylvanië afkomstig, candidaat in de Heilige Godgeleerdheid, is onder deze – uit zijn eigen middelen bekostigde – zerk begraven ("conditus est") in het jaar des Heren 1644, op de 4de januari, op 30-jarige leeftijd.

Zoals men kan constateren, heeft de grafzerk – gehouwen uit een harde steensoort – de transitie van de Academiekerk naar de Martinikerk tamelijk goed doorstaan, zulks in tegenstelling tot de beide andere Hongaarse zerken, die daarbij ernstig beschadigd zijn geraakt.

II.
1658 – Joannes Sepsi // Szepsi Nehéz János

De meest beschadigde zerk – op een geheel onopvallende plek in de zuidoostelijke kooromgang, dicht tegen de kerkmuur – is de grafzerk van Joannes Sepsi [Szepsi János, of voluit: Szepsi Nehéz János], die op 3 mei 1658 – "godvruchtig" ("pie") – in de Heer ontsliep ("mortuus in Domino"). Szepsi, afkomstig uit Kassa (nu: Košice, in Slowakije), was destijds – in december 1652 – zijn studie begonnen aan het illustre Gereformeerde *Collegium* in Sárospatak. In 1655 vinden we hem als student theologie in de Nederlanden, en wel in Utrecht, een jaar later (1656) in Groningen. In Franeker, waar hij zich op de 8ste juli 1657 liet inschrijven, zou hij evenwel zijn theologische studie met goed gevolg – als "candidaat" – afronden, zoals de tekst op zijn zerk vermeldt.

Evenals Csernátoni was Szepsi bepaald geen arme student. Niet alleen werd zijn grafzerk uit zijn eigen nagelaten middelen betaald, ook beschikte hij zelf actief over ruimschoots geld voor de aankoop van talloze boeken en geschriften. Dat laatste deed hij zelfs tijdens een kort bezoek aan Engeland, zoals we weten uit zijn testament, dat hij – ernstig ziek geworden – een aantal dagen voor zijn dood in Franeker opstelde. Een volledige kopie ofwel afschrift van dat testament ("apographum integrum") werd naderhand in de *Acta* van de Senaat van de universiteit opgenomen. Zo weten we, dat hij al zijn boeken naliet aan zijn *Alma Mater*, het *Collegium* in Sárospatak, ten bate van de aldaar studerende *Alumni*. Dat die boeken daar ook inderdaad zijn terechtgekomen, konden we enige tijd geleden – met groot genoegen – ter plekke vaststellen. De beide "redders van de boedel", zijn landgenoten Gregorius Hernádnémethi [Hernádnémethi Gergely] en Andreas Liszkai [Liszkai András], hadden – zo bleek – hun taak ("munus") correct en waardig ("probe et digne") uitgevoerd, zoals zij dat ook in de vergadering van de *Senatus Judicialis* – ruim een week na Szepsi's overlijden – plechtig hadden beloofd. Helaas is een handgeschreven inventarislijst van al die boeken, als onderdeel van Szepsi's bezittingen, niet bewaard gebleven.

De grafzerk van Joannes Sepsi [Szepsi Nehéz János], 1658.

De tekst op de gehavende grafzerk laat zich nog met moeite lezen, of beter gezegd: reconstrueren, mede met behulp van de bovengenoemde *Acta*, waaraan we ook Szepsi's sterfjaar ontlenen. Bij het inmetselen in de kerkvloer is waarschijnlijk tegelijk de vermelding van diens leeftijd verloren gegaan. Eerst volgt hier de Latijnse tekst, geheel gesteld in kapitaal, met daarnaast een– zo volledig mogelijk – uitgeschreven transcriptie:

QUOD MORTALE FUIT PRAESTANTIS D. IOAN. SEPSI UNGARI S. TH. CANDI. [Ao. 1658.] MAII 3. P[IE] DEFUNCTI [SUB HO]C [MO]NUM. [?] [CO]MPAR. [?]	Quod mortale fuit praestantis D[omini] Joan[nis] Sepsi Ungari S[acrae] Th[eologiae] Candi[dati] [Anno 1658.] Maji 3. p[ie] defuncti [sub ho]c [mo]num[ento] [est] [co]mpar[atum]. [?]

Ofwel in een doorlopende vertaling: Wat sterfelijk is geweest van de uitnemende heer Joannes Sepsi [Szepsi], Hongaar, candidaat in de Heilige Godgeleerdheid, in het jaar 1658 op de 3de mei godvruchtig ontslapen, is onder deze zerk bijeen gelegd ("est comparatum").

Wanneer precies Szepsi in de Academiekerk is begraven, vinden we niet in de archivalia van de universiteit vermeld. Aan te nemen valt evenwel, dat de begrafenis binnen zeven dagen na zijn overlijden heeft plaats gevonden.

De grafzerk met drie namen uit de 18de eeuw

III.
1721 – Stephanus G. Comaromi // Komáromi Gellért István

1. – In het midden van de noordbeuk, tegenover de 7de zuil, vinden we tenslotte de eveneens gehavende zerk uit de 18de eeuw, die destijds – tot driemaal toe – gebruikt werd en als zodanig het graf bedekt heeft van successievelijk drie gestorven Hongaarse studenten. Als eerste overleed op 20 juni 1721 Stephanus G. Comaromi [Komáromi Gellért István], een getalenteerde student, die zijn studie begonnen was in Gyulafehérvár (nu: Alba Iulia, in Zevenburgen (Transsylvanië), Roemenië) – de stad, waar het Gereformeerde *Collegium* in Sárospatak tijdelijk een veilig onderkomen had gevonden, nadat het in 1672 mede door toedoen van de Jezuïeten uit Sárospatak was verdreven. Een van zijn professoren aldaar – Michael Szathmári Paksi Sr. [id. Szathmári Paksi Mihály] – had destijds met vrucht in Franeker gestudeerd. Ongetwijfeld zal hij Komáromi hebben gestimuleerd en geholpen om ook op weg te gaan naar het verre Franeker.

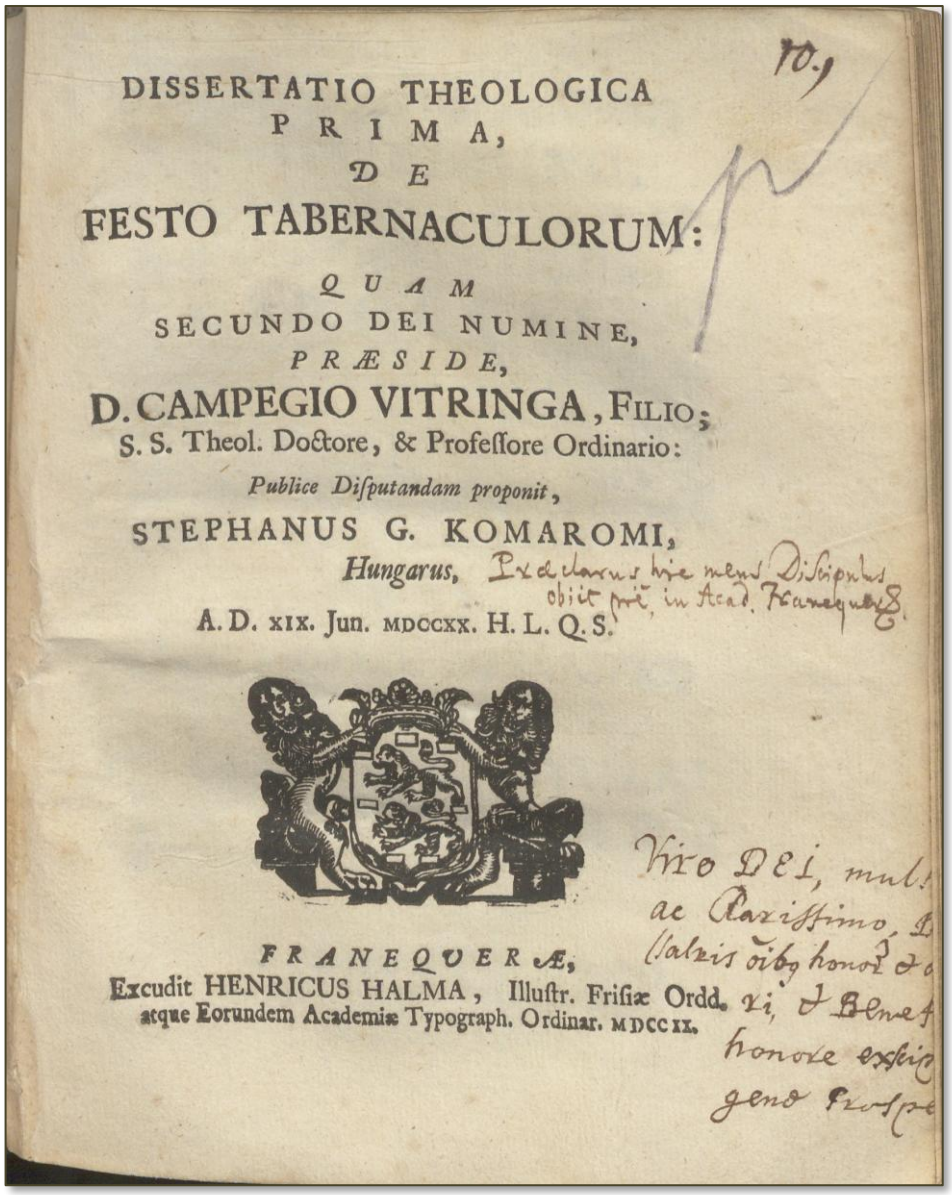
De grafzerk van Stephanus G. Comaromi [Komáromi G. István], Michael K. Pataki [Pataki K. Mihály] en Daniel Zilahi [Zilahi Dániel], 1721, 1735, 1770.

Foto's, gemaakt in de Martinikerk te Franeker, door Jan Edwin Geertsma, fotografie Say Wad, Franeker (in mei 2024). – Met dank aan Drs. Manon Borst, Museum Martena, Franeker.

Op grond van zijn reisverslag ("Itinerarium") weten we, dat die weg hem langs het Zwitserse Bazel voerde, waar hij zich nog tijdens de jaarwisseling 1717–1718 ophield.

In Franeker werd hij medio 1718 als student ingeschreven, en wel "gratis". Daar zouden de professoren Campegius Vitringa Sr. en diens gelijknamige zoon tot zijn meest geliefde leermeesters ("praeceptores") behoren. Met de publieke verdediging van een gedegen oefendisputatie: *Dissertatio theologica prima de festo tabernaculorum*, op 19 juni 1720 onder leiding van professor Campegius Vitringa Jr., gaf hij blijk intussen goede vorderingen in de studie te hebben gemaakt. Toch zou hij zijn studie theologie niet als "candidaat" afronden, zoals eerder Csernátoni en Szepsi hadden gedaan. De grafzerk vermeldt, dat hij – een vol jaar later – nog als student ("studiosus") is gestorven ("obiit"), ongeveer 30 jaar oud ("Aetatis circiter XXX").

Weten we over Komáromi's studietijd in Franeker nauwelijks meer dan hierboven werd gemeld, de archivalia van de universiteit berichten ons uitvoerig over alle maatregelen die de Rector Magnificus onmiddellijk na diens overlijden trof. Als voorzitter van de *Senatus Judicialis* was hij immers direct verantwoordelijk voor de juridische afwikkeling van Komáromi's nalatenschap. Zo werden conform diens testament twee "redders van de boedel" ("executores") aangesteld, twee van diens landgenoten: Paulus Őri [Őri Pál] en Michael Sallai [Sallai Mihály]. Hun werd opgedragen de Rector bij de inventarisatie van Komáromi's bezittingen (kleren, boeken, contant geld, etc.) behulpzaam te zijn, nadat eerst diens kamer uit voorzorg was verzegeld (de zogeheten "bezegelinge" ofwel "obsignatio"). Ook moesten zij alle kosten die met de begrafenis gemoeid waren, bij de Rector melden en hem na afloop alle ondertekende kwitanties ("apochae") ter hand stellen. In de stad ging de pedel op weg om het nieuws van Komáromi's overlijden bekend te maken, terwijl er overal affiches ("schedulae monitoriae") werden aangeplakt ofwel opgehangen om mogelijke schuldeisers ("creditores") te waarschuwen, met daarop de dringende oproep zich in dat geval binnen driemaal vierentwintig uur – met een verzoek ("petitio") tot restitutie – bij de Rector te melden. Tegelijk stelde de Rector de tekst op voor een zogeheten *Programma funebre*, die hij in druk gaf bij de academiedrukker: Een tekst ter nagedachtenis, met allereerst een levensbericht van de overledene zelf en daarna – aan het slot – een uitnodiging aan de gehele academische gemeenschap voor het bijwonen van de begrafenis, met opgave van datum, plaats en tijd. – We kunnen gevoeglijk aannemen, dat dergelijke maatregelen bij het overlijden van een buitenlandse student standaard werden getroffen.

DISSERTATIO THEOLOGICA
PRIMA,
DE
FESTO TABERNACULORUM:
QUAM
SECUNDO DEI NUMINE,
PRÆSIDE,
D. CAMPEGIO VITRINGA, FILIO;
S. S. Theol. Doctore, & Professore Ordinario:
Publice Disputandam proponit,
STEPHANUS G. KOMAROMI,
Hungarus, Præclarus hic meus Discipulus obiit prīe, in Acad. Franequ. 8.
A. D. XIX. Jun. MDCCXX. H. L. Q. S.

FRANEQUERÆ,
Excudit HENRICUS HALMA, Illustr. Frisiæ Ordd. atque Eorundem Academiæ Typograph. Ordinar. MDCCXX.

Viro Dei, mult. ac Rarissimo, D. Valeris ōby honor. & o. xi, & Benef. honore exhib. gens Prosp.

*Dissertatio theologica prima de festo tabernaculorum, de oefendisputatie van Stephanus G. Komáromi, op 19 juni 1720 verdedigd onder leiding van professor Campegius Vitringa Jr. – Exemplaar in: Ref. Kollégium, Nagykönyvtár, Sárospatak, sign.: <**SS 171/p**>. – Foto gemaakt door Dr. Áron Kovács, SRHE, Sárospatak.*

De inventarislijst van Komáromi's bezittingen – of een handgeschreven kopie daarvan – is helaas niet bewaard gebleven. Ook het afschrift van diens testament ("copia seu apographum testamenti"), waarvan naderhand – nog op de 11de juli 1721 – concreet in de *Acta* sprake is, ontbreekt vandaag de dag in de archivalia van de universiteit. Toch blijkt uit alles, dat Komáromi's testament correct, en derhalve ook geheel rechtsgeldig is geweest. Zo lezen we,

> dat hy volkomen gedisponeert hadde van syn volkomene nalatenschap, immers van al het gene hy hier binnen Franeker hadde, door legaten, als mede een repartitie van 't gene mochte overblyven na betaling van alle de doot schulden, onder syne hier aanwesende landslieden.

Tegelijk is duidelijk, dat hij niet onverwacht door de dood was overvallen, maar voortijdig – zoals dat ook bij Szepsi het geval was geweest – een zorgvuldig en uitgebreid testament had kunnen opstellen. Evenals Szepsi had hij daarin voldoende geld gereserveerd om alle nog actuele schulden af te lossen, en om tevens zijn begrafenis te bekostigen, inclusief zijn eigen grafzerk.

In de tekst op de zerk klinkt – als het ware – Komáromi's laatste wil direct en haast persoonlijk door: Krachtens zijn wil werden hier ter plekke ("hic") zijn stoffelijke overblijfselen ("exuviae suae") ter aarde besteld ("locari"). De Latijnse tekst – in cursief kapitaal gesteld – laten we hier volgen, met daaronder een volledige transcriptie:

> *HIC EXUVIAS SUAS LOCARI VOLUIT*
> *STEPH. G. COMAROMI, S.S. TH. ST.,*
> *UNGARUS, QUI OBIIT 20 IUNII Ao.*
> *1721 AETAT. CIRCITER XXX.*

> Hic exuvias suas locari voluit
> Steph[anus] G. Comaromi, S[acro] S[anctae] Th[eologiae] St[udiosus],
> Ungarus, qui obiit 20 Junii A[nn]o
> 1721 Aetat[is] circiter XXX.

Ofwel in vertaling: Stephanus G. Comaromi [Komáromi], student in de Heilige Godgeleerdheid, Hongaar, die gestorven is op de 20ste juni van het jaar 1721, ongeveer 30 jaar oud, heeft gewild dat hier (ter plekke) zijn stoffelijke overblijfselen ter aarde worden besteld.

Evenals bij Szepsi vinden we de datum van Komáromi's begrafenis niet terug in de archivalia van de universiteit. Van het bovengenoemde gedrukte *Programma funebre* is – naar wij weten – geen enkel exemplaar bewaard gebleven.

1735 – Michael K. Pataki // Pataki K. Mihály

2. – Michael K. Pataki [Pataki K. Mihály] – zo luidt de tweede naam die we op de grafzerk aantreffen. Ook hier betreft het een student die destijds (1728) zijn studie begonnen was aan het Gereformeerde *Collegium* in Sárospatak. Vier jaar later was hij daarvandaan vertrokken naar Transsylvanië, zo lezen we. Medio 1734 vinden we hem in Franeker, waar hij zich dan als "Hongaar, uit Transsylvanië afkomstig", laat inschrijven tijdens het rectoraat van professor Johannes Regius. Welke studie hij daar zou volgen, vermeldt het *Album Studiosorum* niet, en evenmin zijn grafschrift. Dat hij er student in de theologie is geweest, lijkt ons evenwel het meest waarschijnlijk. Veel tijd werd hem echter niet gegund, zo'n zeven maanden later, reeds op de 27ste januari 1735, stierf hij. Kort daarna, op 1 februari, vond de begrafenis plaats. In het Begraafboek der "overleedenen binnen Franeker" van het jaar 1735/1736 lezen we immers, dat er op die dag "Een Hongaar in d'Academie-kerk" was begraven. Met enige zekerheid valt aan te nemen, dat dit Pataki betreft.

Over de maatregelen die de Rector trof bij Pataki's overlijden en de voorbereidingen voor diens begrafenis, zwijgen de archivalia van de universiteit. Wel weten we, dat de toenmalige academiedrukker – W[illem] ofwel Gulielmus Coulon – bij de universiteit de kosten in rekening heeft gebracht van "Een programma op de Stud. Pataki", dat hij "ten dienste der Academie gedrukt en gelevert" had. Een zogeheten *Programma funebre* dus, waarvoor de Rector zelf de tekst had opgesteld, net zoals dat destijds bij Komáromi het geval was geweest.

Groot zal de nalatenschap van Pataki niet geweest zijn. Daarvoor was zijn verblijf in Franeker duidelijk te kort van duur. Over veel financiële middelen zal hij evenmin hebben beschikt. Genoeg geld voor een eigen grafzerk – zo blijkt – was er niet meer over, nadat zijn schulden waren afgelost en de begrafeniskosten waren betaald. Het verklaart waarom zijn stoffelijke overblijfselen werden bijgezet in Komáromi's graf en zijn grafschrift op diens bestaande zerk werd aangebracht.

Pataki's grafschrift – in eenvoudig cursief gesteld – is in de loop der eeuwen lastig leesbaar geworden, met name het gedeelte rechts. Zo valt de

naam "Pataki" nog met moeite te lezen, terwijl na "Obiit" mogelijk nog het woordeke "pie" ("godvruchtig") heeft gestaan. De Latijnse tekst laten we hier volgen, met daarnaast de uitgeschreven transcriptie:

Hic Iacet Michael K. Pataki,	Hic iacet Michael K. Pataki,
Transylv.-Hung. Obiit [?]	Transylv[ano]-Hung[arus]. Obiit [?]
Ao. 1735. 27 [I]anuarij.	A[nn]o 1735. 27 Januarii.
AEtat. 28.	Aetat[is] 28.

Ofwel in vertaling: Hier ligt (begraven) Michael K. Pataki, Hongaar, uit Transsylvanië afkomstig. Hij is gestorven ("Obiit") in het jaar 1735, op de 27ste januari, op 28-jarige leeftijd.

Van het bovengenoemde *Programma funebre*, met daarin vermeld nadere gegevens over Pataki zelf, is helaas geen exemplaar bewaard gebleven. Het zal – als efemeer drukwerk – slechts in een bescheiden aantal zijn gedrukt.

1770 – Daniel Zilahi // Zilahi Dániel

3. – Nog korter dan bij Pataki het geval was geweest, duurde het verblijf van Dan[iel] Zilahi [Zilahi Dániel] in Franeker – de derde naam die we op de grafzerk aantreffen. Hij werd op 7 augustus 1770 als student theologie ingeschreven, maar overleed reeds – anderhalve maand later – op de 22ste september. Hij was in het Hongaarse Zsáka geboren, zuidelijk van Debrecen, de stad waar hij zijn studie zou beginnen (1757) aan het illustre Gereformeerde *Collegium*. Na een tijdlang Rector te zijn geweest in Cegléd, ging hij op studiereis richting de Nederlanden, en wel via Marburg, waar hij zich op 20 januari 1770 als "Debrecino Hungarus" liet inschrijven. Als "Hongaar, uit Debrecen afkomstig", vinden we hem eveneens vermeld in het Franeker *Album Studiosorum*. Zijn grafschrift meldt bovendien, dat hij in Debrecen aan het *Collegium* had gestudeerd: "Ex Coll. Debrec.".

Over zijn studietijd in Franeker vinden we in de archivalia der universiteit slechts weinig terug. Nog op de 4de september 1770 (!), zo lezen we, werd Zilahi's verzoek gehonoreerd om – een jaar lang – "de vrije Burse te mogen genieten" (het zogeheten *Beneficium Liberae Bursae*). Na diens plotselinge overlijden trof de Rector direct de nodige maatregelen "ten Sterfhuise" (de verzegeling van Zilahi's kamer, de inventarisatie van zijn boedel, de ontzegeling, etc.). Alle daarmee gemoeide kosten vinden we

opgetekend in de *Acta* van de *Senatus Judicialis*. Wie de "redders van de boedel" zijn geweest, wordt niet vermeld, en evenmin of er een *Programma funebre* werd gedrukt.

Het is duidelijk, dat de dood Zilahi heeft overvallen. Mogelijk had de lange reis zijn krachten al ernstig verzwakt. Veel bezittingen zal hij niet hebben gehad. Net als bij Pataki zullen zijn nagelaten financiële middelen niet toereikend zijn geweest om een eigen grafzerk te bekostigen. Zo werd hij bijgezet in het graf van Komáromi en Pataki en werd zijn grafschrift – onder dat van hen beiden – op de reeds bestaande zerk aangebracht.

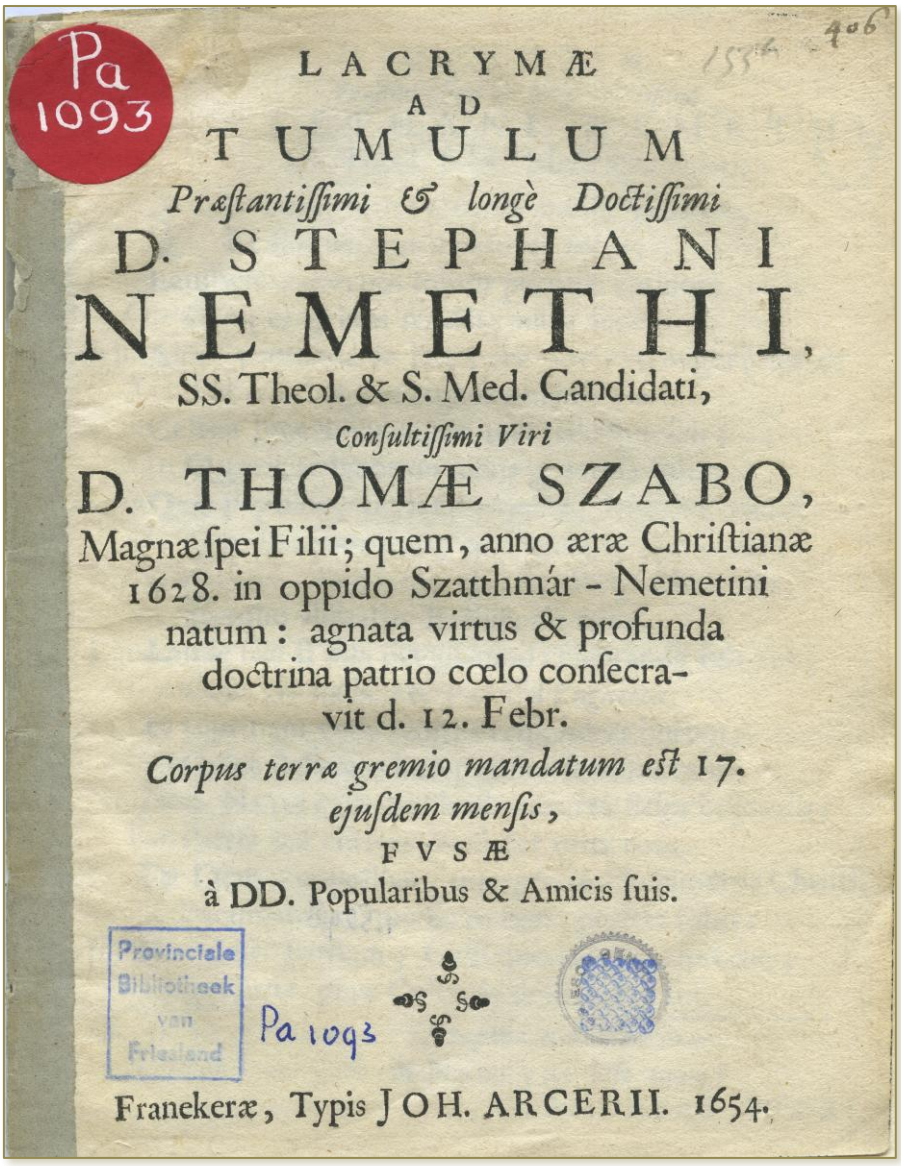
Zilahi's grafschrift – in kapitaal gesteld, zijn eigen naam zelfs opvallend groot gebeiteld – biedt iets meer informatie over zijn herkomst dan het geval is bij Komáromi en Pataki. De Latijnse tekst laten we hier volgen, met daaronder de geheel uitgeschreven transcriptie:

> HIC IACET DAN. ZILAHI.
> S.TH. ST. SAKAINO VNGAR. EX COLL.
> DEBREC. OBIIT Ao. 1770. D. 22 SEPT.
> AET[AT.] 30.
>
> Hic iacet Dan[iel] Zilahi.
> S[acrae] Th[eologiae] St[udiosus]. Sakaino Ungar[us]. Ex Coll[egio]
> Debrec[ziensi]. Obiit A[nn]o 1770. D[ie] 22 Sept[embris].
> Aet[atis] 30.

Ofwel in vertaling: Hier ligt (begraven) Daniel Zilahi, student in de Heilige Godgeleerdheid, Hongaar, in Zsáka (geboren), afkomstig van het *Collegium* in Debrecen. Hij is gestorven in het jaar 1770, op de 22ste september, op 30-jarige leeftijd.

Dat Zilahi in Franeker was gestorven, werd in de *Series Studiosorum* van het Gereformeerde *Collegium* in Debrecen later direct achter zijn naam opgetekend, en eveneens dat hij daar in de Academiekerk was begraven: "sepultus in Templo Acad.". Ook in het Franeker *Album Studiosorum* werd naderhand achter zijn naam "obiit" toegevoegd.

Bij de gemeenschappelijke grafzerk van Komáromi, Pataki en Zilahi is vandaag de dag een bordje neergezet, met daarop een korte, toelichtende tekst in het Nederlands en het Hongaars. Ook plaatsten vertegenwoordigers van het nog steeds bestaande Gereformeerde *Collegium* in Debrecen daarbij een krans – "pro memoria".

Lacrymae ad tumulum […] Stephani Nemethi, ss. theol. & s. med. candidati. Franekerae, Joh. Arcerius, 1654. – *Exemplaar in: "Tresoar", sign.: <***Pa 1093***>. – Foto gemaakt door John van Geffen, "Tresoar", Leeuwarden/ Ljouwert.*

Overige – in de archivalia opgetekende – overleden Hongaarse studenten in Franeker

Naast de vijf namen die we op de drie grafzerken aantreffen, bieden diverse archiefstukken ons nog eens vijf andere namen van overleden Hongaren. Vier van hen stierven in Franeker zelf, de vijfde – Andreas Duchonius de Szepes – overleed naderhand in Leeuwarden. Van die vier is geen zerk bewaard gebleven – verondersteld althans dat zij er een gehad hebben. In dat geval zou hun zerk bij de transitie van de Academiekerk naar de Martinikerk verloren kunnen zijn gegaan, of mogelijk al veel eerder, nog in de Academiekerk zelf.

We laten hun namen hier – chronologisch – volgen, met daarbij de nodige nadere gegevens over hun herkomst en hun studieverblijf in de Nederlanden – zij het dan in meer beknopte vorm.

IV.
1654 – Stephanus Némethi // Szathmárnémethi Pap István

Stephanus Némethi [Némethi István, of voluit: Szathmárnémethi Pap István] werd in 1628 in Szathmár-Németi (nu: Satu Mare, in Roemenië) geboren. Hij overleed in Franeker op de 12de februari 1654 en werd daar vervolgens op de 17de februari begraven. In zijn thuisland was hij destijds zijn studie begonnen aan de *Schola Rivulina* in Nagybánya (nu: Baia Mare, in Roemenië). In de Nederlanden vinden we hem eerst als student in Groningen (1649) en vervolgens in Utrecht, waar hij disputeerde onder de theoloog Gisbertus Voetius (14.07.1651) en de hoogleraar medicijnen Henricus Regius (03.07.1652). Op de 27ste juli 1652 werd hij als student in de medicijnen ingeschreven te Franeker, waar hij voor zijn dood nog tenminste drie medische oefendisputaties – als proeven van zijn bekwaamheid – zou verdedigen. Hij overleed er als “SS. Theol. & S. Med. Candidatus”.

De juridische afwikkeling van zijn nalatenschap heeft kennelijk nogal wat voeten in de aarde gehad. Pas eind mei 1654 melden de archivalia van de universiteit, dat zijn landgenoten Stephanus Katona Gelei Jr. [ifj. Geleji Katona István] en Johannes Jáz-Berényi [Jászberényi P. János] plechtig beloofden – als “redders van de boedel” – de zaak verder tot een goed einde te zullen brengen, en van alles rekenschap te zullen afleggen bij de wettige erfgenamen. Waarschijnlijk hebben beide ook zorg gedragen voor het transport van Némethi’s boeken (“suppellex libraria”) naar het moederland. Van een openbare verkoop ofwel veiling van diens bibliotheek in Franeker

is immers nergens sprake. Helaas beschikken we niet meer over een lijst met titels van al die boeken.

V.
1666 ? – Georgius Balkányi // Balkányi György

Dat Georgius Balkányi [Balkányi György] in Franeker zou zijn gestorven, vonden we vermeld in een 18de eeuws manuscript, dat zich vandaag de dag in de Ráday Bibliotheek [Ráday Könyvtár] te Budapest bevindt: Een *Series* van alle Hongaarse studenten die tot dan in Franeker gestudeerd hadden, als excerpt – zo lezen we – uit het Franeker *Album Studiosorum* ("ex Publica Celeb. Frisiorum Academiae Franekeranae Matricula excerpta"). Vreemd genoeg ontbreekt het gegeven van Balkányi's overlijden in het zogeheten "Rectorsalbum", de basis voor het in 1968 gepubliceerde Franeker *Album Studiosorum*. De toegevoegde informatie – "obiit Franekerae" – moet van elders zijn gekomen, zoveel is wel duidelijk.

Balkányi was afkomstig van het illustre Gereformeerde *Collegium* in Debrecen (1659). Op 2 augustus 1665 werd hij theologiestudent in Franeker, waar hij zich liet inschrijven samen met o.a. zijn landgenoot Stephanus Liszkai [Liszkai István]. Daar zou hij zeker nog tot medio 1666 blijven. Ter ere van Liszkai schreef hij immers een 8-regelig lofdicht in het Hebreeuws, toen deze – in juni 1666 – zijn theologische oefendisputatie – *De ecclesiae romano-catholicae haeresi* – onder leiding van professor Nicolaus Arnoldus publiekelijk verdedigde. Wanneer precies Balkányi daarna in Franeker is gestorven en begraven, blijft onzeker, de archivalia van de universiteit vermelden het niet.

VI.
1683 – Michael Boxay/ Baxai // Baxai Mihály

In de *Acta* van de Franeker universiteit lezen we, dat op 12 maart 1683 twee Hongaarse studenten aan de academische Senaat vroegen om een plek in de Academiekerk, waar zij hun overleden landgenoot Boxay (!) zonder nadere kosten ("gratis") mochten begraven. Hun verzoek werd ingewilligd, terwijl tegelijk werd besloten, dat de overige kosten (verzegeling van diens kamer, etc.) niet in rekening zouden worden gebracht. Voldoende geld om de kosten van dood en begrafenis te kunnen betalen, was duidelijk niet voorhanden.

Michael Baxai – hierboven Boxay, elders ook Baxi, Baksai of Batskai genoemd – was op 18 october 1682 student in de theologie te Franeker geworden. Hij was afkomstig van Szathmár-Németi (nu: Satu Mare, in Roemenië), waar hij zijn studie destijds was begonnen (1671) aan de befaamde *Schola Szathmarina*. In de *Series sive Catalogus Studiosorum* van de *Schola* werd later – achter zijn naam – aangetekend, dat hij – "godvruchtig" en "eerzaam" ("pie ac honeste") gestorven – in de Academiekerk te Franeker was begraven: Op de 24ste maart 1683, zo lezen we elders in de *Series*. Wat de juistheid van deze datum betreft, vinden we in de archivalia van de Franeker universiteit helaas geen bevestiging.

VII.
1697 – Andreas Duchonius de Szepes // Szepesi Duchonius András

Nog in 1696 – zo mogen we op grond van het *Album Studiosorum* aannemen – werd Andreas Duchonius de Szepes [Szepesi D. András] ingeschreven aan de Franeker universiteit, om daar zijn theologische studie verder af te ronden. Hij was zijn studie destijds begonnen (1687) aan het illustre Gereformeerde *Collegium* in Debrecen. Naderhand werd in de *Series Studiosorum* van het *Collegium* – achter diens naam – opgetekend: "Defunctus in Belgio", d.w.z. "overleden in de Nederlanden". Dat dit laatste inderdaad het geval is geweest, blijkt uit diverse archiefstukken die ons onder ogen kwamen. Szepesi stierf in Leeuwarden, in het Sint Anthony Gasthuis, waar hij sinds medio februari 1697 verbleef, nadat hij "van sware melancolie tot zodanigen kranksinnigheyt was vervallen dat hij in een hospitael diende te w[o]rden opgesloten". Het verzoek daartoe kwam van de Franeker professoren Johannes vander Waeyen Sr. en Campegius Vitringa Sr., die zich voor de zaak van hun theologiestudent inzetten, nadat de situatie in Franeker zelf onhoudbaar was geworden. Hun verzoek – mede namens de hele academische Senaat – werd ingewilligd, met ontheffing van alle kosten van Szepesi's onderhoud en verpleging, die door de Staten van Friesland zouden worden gedragen, zoals eerder contractueel was vastgelegd (16.02.1697). Waarschijnlijk overleed Szepesi in het begin van maart 1697, reeds in april – zo lezen we – werden "de doodschulden van de Ungarische Predicant alhier in de Beijer overleden" betaald en verrekend (in totaal: 19-11-8). Hij zal in de kerk van het Gasthuis zijn begraven.

Wat er van Szepesi's eigen geld nog aan contanten was overgebleven, vinden we nauwkeurig en gedetailleerd opgetekend in het Kasboek van de Franeker universiteit (10.06.1697). Het zou niet verdeeld worden onder zijn

nog aanwezige Hongaarse medestudenten, zoals dat uitdrukkelijk het geval was geweest bij Szepsi en Komáromi, maar uiteindelijk terugvloeien in het *Aerarium*, de kas van de universiteit zelf. De hele zaak Szepesi had de universiteit – zoveel is duidelijk – al meer dan genoeg geld gekost.

VIII.
1779 – Samuel Vilmányi // Vilmányi Sámuel

Samuel Vilmányi – afkomstig uit Kassa (nu: Košice, in Slowakije) – was zijn studie destijds begonnen (1764) aan het illustre Gereformeerde *Collegium* in Sárospatak. Na voldoende geld voor de lange en kostbare studiereis te hebben verzameld, liet hij zich – op 21 juni 1777 – als student inschrijven te Frankfurt aan de Oder. Dat hij daar goede vorderingen in de studie had gemaakt, blijkt wel, wanneer we hem – begin mei 1778 – in Franeker aantreffen, waar hij zich als "theol[ogiae] cand[idatus]" aanmeldt. Lang zou hij daar evenwel niet van het hem toegekende "Kostpensioen" genieten, in januari 1779 kwam hij reeds te overlijden.

Vilmányi's dood kwam duidelijk onverwacht. Zijn testament bleek "geensins in forma" te zijn, en bovendien niet in het Latijn, maar alleen nog in het "Hungarisch" te zijn geschreven. Niettemin werd zijn laatste wil ("dispositie") – met behulp van vier Hongaarse medestudenten, die tegelijk door de Rector als "redders van de boedel" ("curatores") werden aangesteld – correct ten uitvoer gebracht. Op de 23ste januari 1779 maakten Secretaris en Pedel – met hun hulp – "ten Sterfhuise" een inventarislijst op van "alle des overledenes goederen" (kleren, boeken, contant geld, etc.), terwijl zij – na afloop van de begrafenis – zorg droegen voor een correcte financiële afwikkeling van alle kosten die daarmee gemoeid waren geweest, middels kwitanties ("apochae"), die zij bij de Rector inleverden. Ook werd in de daarop volgende vergadering van de *Senatus Judicialis* (30.01.1779) besloten, dat de Rector een kopie van de inventarislijst en ook van Vilmányi's laatste wil – "naa dat die in de Latijnsche Tale is overgezet" – naar Hongarije zou verzenden. Of hij eerder – voor de begrafenis – ook een *Programma funebre* had opgesteld, blijft onvermeld.

Uit de inventarislijst – tenslotte – blijkt, dat Vilmányi inmiddels een schat aan boeken had verzameld. Het meeste zal hij van elders hebben meegebracht. Van de vele titels – van boeken ook in het Frans, Duits en Nederlands – biedt de lange lijst ons een nauwkeurig en zeer gedetailleerd overzicht. We mogen aannemen, dat de vier "redders van de boedel" eveneens zorg hebben gedragen voor het transport van al die boeken naar Hongarije.

Van een publieke veiling van Vilmányi's bibliotheek in Franeker is in de archivalia van de universiteit immers nergens sprake.

Epiloog

Deze bijdrage wil allereerst een gepast eerbetoon zijn aan alle tien Hongaarse studenten, die destijds huis en haard verlieten om op weg te gaan naar het verre Franeker, maar daar zijn gestorven, en niet – zoals al de anderen – zijn teruggekeerd naar hun geliefde vaderland.

Het wil tegelijk een bijdrage zijn aan de rijke geschiedenis van de *Peregrinatio hungarica*, waarbinnen de geschiedenis van de tien in Franeker overleden studenten tot nu toe nog onderbelicht bleef of slechts ten dele de aandacht kreeg die het verdiende.

Aantekeningen

Inleiding

(1.) – Zie voor een beknopte geschiedenis van de Martinikerk: De Vries. – Hierin afbeeldingen van twee van de drie grafzerken met Hongaarse namen, met een korte beschrijving (33, 38). De zerk van Szepsi bleef onvermeld.

(2.) – Zie over het begin van de *Peregrinatio hungarica* naar Franeker: Postma 1997. – Over de deelname van de Hongaren aan het academisch onderwijs aldaar: Postma 2015.

(3.) – Vergeleken met de doorsnee student waren de Hongaarse studenten vaak beduidend ouder. De studiereis naar de Nederlanden (en het verblijf aldaar) kostte veel, alleen na voldoende financiële middelen te hebben gespaard en vergaard kon men op reis gaan, vaak jaren nadat men thuis de studie met goed gevolg had beëindigd.

(4.) – Reeds in 1848 was de Academiekerk zo "zeer bouwvallig" geworden, dat de Gemeenteraad – onder voorzitterschap van burgemeester J. Banga – besloot om maatregelen te treffen "betrekkelijk de overplaatsing der monumenten uit de Academie-kerk in de St. Martinikerk". Zie de Besluiten van de Gemeenteraad van 4 november en 30 december 1848.

Zie voor de *Senatus Judicialis*, de academische rechtbank, en de rol van de Rector Magnificus als voorzitter van dit gremium: Boeles, deel 1, 250–279, m.n. 266 (overlijden buitenlandse studenten).

(5.) – Op 20 october 1747 nam de academische Senaat – na een uitdrukkelijk verzoek daartoe van professor Hermannus Venema – het besluit de Hongaren het houden van een eigen godsdienstoefening op zondag toe te staan. – "Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **20**, 172.

In het Lidmatenboek kerkelijke gemeente Franeker (DTB 265–268) komen we tweemaal een aantal Hongaarse namen tegen. De eerste keer in april 1680, toen Paulus Waradi [Váradi Pál] en Paulus Tzegledi [Czeglédi Pál], "Stud. uit Hongarien", als lidmaten werden aangenomen "met attestatie", de tweede keer in 1709, toen zes "Hungaaren" deelnamen aan de viering van het Heilig Avondmaal: Johannes Wiski "Transylvanus" [Viski János], Petrus Wásárhellyi "Transylvanus" [Vásárhelyi Péter], Paulus Komáromi "Pannonio-Hung." [Komáromi Pál], Gregorius K. Szöny "Pannonio-Hung." [Szőnyi K. Gergely], Stephanus N. Enyedi "Debrecino-Ung." [Enyedi N. István] en Stephanus Sződi "Debrecino-Ung." [Sződi István]. – N.B.: Johannes Viski, Petrus Vásárhelyi en Paulus Komáromi komen niet voor in het (in 1968 gepubliceerde) Franeker *Album Studiosorum*.

De vijf Hongaarse namen op de drie grafzerken in de Martinikerk te Franeker

I.
Csernátoni István:

Thurzó, 66 en 176. – *AStL*, 325: Stephanus Csernatonius. – *AStF*, 126, Nr. 4034: Stephanus Tsernatoni. – Cf. Bozzay & Ladányi, 55, Nr. 195, resp. 231, Nr. 2637. – Cf. Szabó & Tonk, 262, Nr. 2630. – Cf. *RMSz*, 160.

Zie voor het postuum geschonken boek uit Csernátoni's boekerij: Amersfoordt & Amersfoordt, 83, Nr. 61: J. Cameron, *Opera*, Genevae: In officina Jacobi Chouët, 1642, in Folio. – Met een handgeschreven dedicatie: "Ista Cameronis Opera ex libris Stephani Tsernatoni, nuper hac in Academia Franakerana (!) fato functi, usibus publicis funeris sui procuratores D[ant]

D[onant] C[onsecrant]que. Anno 1644, die 16 Martii". – Het boek is vandaag de dag aanwezig in "Tresoar", Leeuwarden, sign.: <**785 Gdg fol**>.

II.
Szepsi N. János:

Hörcsik, 85. – *AStU*, 45: Joannes Szopsi. – *AStG*, 77: Joannes N. Sepsi. – *AStF*, 170, Nr. 5787: Johannes Sepsi. – Cf. Bozzay & Ladányi, 68, Nr. 361.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **17**, 194: Vergadering van de *Senatus Judicialis*. Szepsi's testament wordt voorgelezen, de "redders van de boedel" worden aangesteld, etc. [13.05.1658]; Nr. **17**, 195–197: "Copia authentica" van het testament, opgenomen in de *Acta* [19.05.1658]; Nr. **83**, 84: Ontvangst van geld uit Szepsi's nalatenschap in de kas van de universiteit [15.05.1658]. – Cf. Van Nienes, 189, Nr. 1974.

Lit.: Postma 2017.

III.1
Komáromi G. István:

Peregrinuslevelek, 281, Nr. 140 [18.07.1717], en 402 (s.v.). – Tonk, 460. – Hegyi, 50, Nr. 70: Stephanus Teller, de Rév Komárom [Immatriculatie universiteit Bazel: 16.12.1717]. – Szilády, 48: Komáromi's "Itinerarium" werd destijds in het Stadsarchief te Nagykőrös bewaard. Het ging verloren in de Tweede Wereldoorlog. – N.B.: Paulus Őri [Őri Pál], een van de "redders van de boedel", had het – "via legitima" – na Komáromi's dood in bezit gekregen en naar Nagykőrös meegenomen, waar hij predikant werd. – *AStF*, 312, Nr. 11223: Stephanus P. Komaromi (P., d.w.z. "Pastoris": "zoon van een predikant"). – Cf. Bozzay & Ladányi, 95, Nr. 757.

Zie: *Auditorium*, 115/1720.3. = *RMK* III/18, Nr. 897. De hoofdtekst was door professor Vitringa Jr. zelf geschreven. – N.B.: Komáromi verzond een exemplaar van de *Dissertatio* naar zijn vroegere leermeester Michael Szathmári Paksi Sr. (1683–1744) – zie: Ref. Kollégium, Nagykönyvtár, Sárospatak, sign.: <**SS 171/p**> – die naderhand op de titelpagina aantekende: "Praeclarus hic meus Discipulus obiit pie, in Acad. Franequerae". Het exemplaar in kwestie was regelrecht naar Marosvásárhely (nu: Târgu Mureş, in Roemenië) verstuurd, waar het Gereformeerde *Collegium* van Sárospatak – na het eerdere verblijf in Gyulafehérvár – een verder onderkomen had gevonden. – Cf. Dienes & Ugrai, 48–52.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **20**, 19: Vergaderingen van de academische Senaat, waarin schriftelijk werd vastgelegd ("Testimonium"), dat de beide "redders van de boedel" hun taak "accurate et fideliter" hadden uitgevoerd [09.–11.07.1721], idem: Nr. **30**, 37 *verso*; Nr. **26**, 46 *verso*: De voorafgaande vergaderingen van de *Senatus Judicialis*, Komáromi's nagelaten rechtsgeldige testament, alle genomen maatregelen [21.06.1721, 28.06.1721 en 01.07.1721].

III.2
Pataki K. Mihály:

Hörcsik, 240: Michael K. Pataki. "Ivit in Transylvaniam A. 1732". – *AStF*, 332, Nr. 11983: Michael Pataki. – Cf. Bozzay & Ladányi, 104, Nr. 909. – Cf. Szabó & Szögi, 358, Nr. 2986.

"Tresoar", Leeuwarden: DTB **255**: Begraafboek Franeker van het jaar 1735/1736 [01.02.1735].

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **90**, 350 [1734/1735]: *Programma.*

III.3
Zilahi Dániel:

Thury, 248. – Tar, 267, Nr. 2858 [Immatriculatie universiteit Marburg: 20.01.1770]. – Nagy, 128, 150 en 259. – *AStF*, 373, Nr. 13482: Daniel Zilahi. – Cf. Bozzay & Ladányi, 116, Nr. 1134.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **2**, 219–220: "Vrije Burse" [04.09.1770]; Nr. **131**, 45: Kosten verzegeling en inventarisatie van de boedel, etc. [00.10.1770].

Zie over de "Burse": Boeles, deel 1, 381–393.

Ref. Kollégium, Nagykönyvtár, Debrecen: Ms <**R 495**>: *Series Studiosorum*. – Cf. Fekete & Szabó, 86.

De vijf andere – tijdens hun studieverblijf in Franeker – overleden Hongaarse studenten

IV.
Szathmárnémethi P. István:

Thurzó, 77. – *AStG*, 60: Stephanus Sz. Nimethi. – *AStU*, 27. – *AStF*, 157, Nr. 5266: Stephanus Nemethi. – Cf. Bozzay & Ladányi, 64, Nr. 304 (?). – Cf. Szabó & Tonk, 264, Nr. 2645. – Cf. *RMSz*, 574: Németi Pap István.

Zie: *RMK* III 1787 (Utrecht 1651, sub Voetius) en *RMK* III 1816 (Utrecht 1652, sub Regius).

"Tresoar", Leeuwarden, sign.: <**Pa 1093**> – *Lacrymae ad tumulum […] Stephani Nemethi, ss. theol. & s. med. candidati.* = *Auditorium*, M/1654.1. – N.B.: Op de titelpagina: Geboortejaar, geboorteplaats, datum van zijn overlijden en datum van de begrafenis in Franeker. – Zie verder: *Auditorium*, 65/1653.2. = *RMK* III 1837: *De dolore colico*; *Auditorium*, 66/1653.1;2–3: *De natura medicinae.*

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **14**, 141: Zijn nalatenschap, de beide "redders van de boedel", etc. [27.05.1654].

Lit.: Postma & Vásárhelyi 2011, 276–277, 283–284.

V.
Balkányi György:

Thury, 129. – Borovszky, 450. – Baráth, 13. – *AStF*, 198, Nr. 6863: Georgius Balkanyi. – Cf. Bozzay & Ladányi, 73, Nr. 403; Nr. 1368 (?). – Cf. *RMSz*, 59.

Ráday Könyvtár, Budapest: Ms <**K-1.29**>, 696, 708. – Cf. Kozma & Ladányi, 52, Nr. 287.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **104**: "Rectorsalbum".

Zie: *Auditorium*, 64/1666.1. = *RMK* III 6503, met daarin aan het slot Balkányi's Hebreeuwse lofdicht voor Stephanus Liszkai. – Cf. Zsengellér, 148–152.

VI.
Baxai Mihály:

Bura, 53, 55 en 58: Nrs. 1573, 1631 en 1695. – *AStF*, 231, Nr. 8008: Michael Baxi (Baxai). – Cf. Bozzay & Ladányi, 77, Nr. 459: Michael Baksai.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **18**, 379: Vraag om een "gratis" graf voor Boxay/ Baxai in de Academiekerk [12.03.1683]. – Cf. Van Nienes, 181, Nr. 1843.

VII.
Szepesi D. András:

Thury, 165. – *AStF*, 270, Nr. 9614: Andreas Duchonius de Szepes. – Cf. Bozzay & Ladányi, 84, Nr. 569.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **33**: Stukken m.b.t. de opname van Szepesi in "de Beijer", de gesloten afdeling van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden [12.–19.02.1697].

Historisch Centrum, Leeuwarden: Archieven Sint Anthony Gasthuis (SAG), Nr. **925**: Rekeningen en ontvangsten "op den Jare 1697", 35 [14.04.1697]. – Cf. Visscher, 177–181, Nr. 925.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **84**: Overzicht van de vele kosten die de universiteit in het geval van Szepesi, hier Zapesti genoemd ("Zapesti, cujus causa multos sumptus fecit Academia" !) had moeten maken, 173–174 [23.01.–31.05.1697]; diens overgebleven, contante geld, 176 [10.06.1697], zie ook 181, 189 en 194 [09.10.1701].

VIII.
Vilmányi Sámuel:

Hörcsik, 288. – Tar, 97, Nr. 547 [Immatriculatie universiteit Frankfurt a. d. Oder: 21.06.1777]. – *AStF*, 381, Nr. 13775: Samuel Ulmanyi. – Cf. Bozzay & Ladányi, 118, Nr. 1201.

"Tresoar", Leeuwarden: Archieven Universiteit te Franeker, Nr. **8**, 239: "Kostpensioen" [10.05.1778]; Nr. **27**, 323: Testament, aanstelling van de vier "redders van de boedel", begrafenis [30.01.1779]; Nr. **85**, 119: Kosten begrafenis (twee "kwitanties") [05.02.1779]; Nr. **152**, Dossier Nr. **74**: Inventarislijst van de hele boedel, inclusief de boeken [23.01.1779].

Zie over het zogeheten "Kostpensioen": Boeles, deel 1, 83–84.
Lit.: Postma 2007.

N.B.:
De illustratie op p. 94 in: Jensma, G.Th. *e.a.* (ed.). 1985. *Universiteit te Franeker, 1585–1811. – Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*: Leeuwarden/ Ljouwert: Fryske Akademy, betreft niet de "Inboedelinventaris van een onbekende, in Franeker overleden Hongaarse student", maar toont een blad uit de inventarislijst van "goederen en boecken" van Paulus/ Pál Jászberényi (1670). – Zie: Postma 2006.

*

Met dank aan: Dr. Róbert Oláh (Debrecen), Dr. István Szabadi (Debrecen), Prof. Ferenc Pap (Nagykőrös), Dr. Áron Kovács (Sárospatak), Prof. Philippus H. Breuker (Bozum) en Drs. Piter van Tuinen (Harlingen).

Afgesloten: 12 juli 2024.

Bibliografie

1. Archivalische bronnen

Archief Gemeente Waadhoeke, Franeker:
Archief Gemeente Franekeradeel – Besluiten Gemeenteraad, d.d. 04.11.1848 en 30.12.1848.

"Tresoar", Leeuwarden/ Ljouwert:
Archieven Universiteit te Franeker – Inventaris-nummers: 2, 8, 14, 17, 18, 20, 26, 27, 30, 33, 83, 84, 85, 90, 104, 131, 152.
Cf.: Nienes, A.P. van *e.a.* (ed.). 1985. *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812.* Leeuwarden: Rijksarchief in Friesland. – Afk.: Van Nienes.

"Tresoar", Leeuwarden/ Ljouwert:
Lidmatenboek kerkelijke gemeente Franeker – Inventaris-nummers: DTB 265–268.

Begraafboek Franeker 1735/1736 – Inventaris-nummer: DTB 255.

Historisch Centrum, Leeuwarden/ Ljouwert:
Archieven van het Sint Anthony Gasthuis (SAG) – Toegang 1153. – Inventaris-nummer: 925.

Cf.: Visscher, R. (ed.). 1921. *De archieven van het St. Anthonij-Gasthuis te Leeuwarden, 1425–1813.* Leeuwarden: *s.n.* – Afk.: Visscher.

Ráday Könyvtár, Budapest:
Ms <K-1.29>

Cf.: L. Kozma, Borbála & Ladányi, Sándor (ed.). 1982. *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok.* [Catalogus manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 3.] Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. – Afk.: Kozma & Ladányi.

Református Kollégium [DRHE], Nagykönyvtár, Debrecen:
Ms <R 495>

Cf.: Fekete, Csaba & Szabó, Botond (ed.). 1979. *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok.* [Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 1.] Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. – Afk.: Fekete & Szabó.

2. Biografische bronnen

AStF:
Fockema Andreae, S.J. & Meijer, Th.J. (ed.). [1968]. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844.* – Deel 1: *Naamlijst der studenten.* Franeker: T. Wever.

AStG:
1915. *Album Studiosorum Academiae Groninganae.* Groningen: J.B. Wolters.

AStL:
Rieu, G. du (ed.). 1875. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. – Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula.* Hagae Comitum: Martinus Nijhoff.

AStU:
1886. *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886. – Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula.* Ultrajecti: J.L. Beijers & J. van Boekhoven.

*

Bozzay, Réka & Ladányi, Sándor (ed.). 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918.* [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.] Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. – Afk.: Bozzay & Ladányi.

Bura, László (ed.). 1994. *Szatmári diákok, 1610–1852.* [Fontes Rerum Scholasticarum, 5.] Szeged: József Attila Tudományegyetem. – Afk.: Bura.

Hegyi, Ádám. 2003. *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798). // Ungarländische Studenten an den schweizerischen Universitäten und Akademien, 1526–1788 (1798).* [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6.] Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. – Afk.: Hegyi.

Hörcsik, Richárd (ed.). 1998. *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777.* Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium. – Afk.: Hörcsik.

Hoffmann, Gizella *e.a.* (ed.). 1980. *Peregrinuslevelek, 1711–1750. – Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* [Adattár, 6.] Szeged: József Attila Tudományegyetem. – Afk.: *Peregrinuslevelek.*

Nagy, Jukunda. 1974. *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914. – Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte.* [Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 27.] Darmstadt und Marburg:

Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen. – Afk.: Nagy.

Szabó, Miklós & Tonk, Sándor (ed.). 1992. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* [Fontes Rerum Scholasticarum, 4.] Szeged: József Attila Tudományegyetem. – Afk.: Szabó & Tonk.

Szabó, Miklós & Szögi, László (ed.). 1998. *Erdélyi peregrinusok. – Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó. – Afk.: Szabó & Szögi.

Tar, Attila. 2004. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. // Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1694–1789.* [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.] Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. – Afk.: Tar.

Thury, Etele. 1908. *Series Studiosorum in Schola Debrecina Helveticae Confessionis, 1588–1792. // A debreczeni Református Főiskola tanulók névsora, 1588–1792.* Thury, Etele (ed.), *Iskolatörténeti Adattár*, deel 2. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda, 96–466. – Afk.: Thury.

Thurzó, Ferenc. 1905. *A nagybányai Ev. Ref. Főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755.* [Művelődéstörténeti Értekezések, 13.] Nagybánya: Gyula Morvay. – Afk.: Thurzó.

Tonk, Sándor. 1994. *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága, 1653–1848.* [Fontes Rerum Scholasticarum, 6.] Szeged: József Attila Tudományegyetem. – Afk.: Tonk.

Wix, Györgyné & Vásárhelyi, Judit P. (ed.). 2007. *Régi Magyarországi Szerzők.* Deel 1: *A kezdetektől 1700-ig.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. – Afk.: *RMSz.*

3. Bibliografische bronnen

Amersfoordt, Jacobus & Amersfoordt, Henricus (ed.). 1842. *Novus catalogus Bibliothecae publicae Franequeranae. Partis primae sectio prior, libros theologicos complectens.* Leovardiae: J.W. Brouwer. – Afk.: Amersfoordt & Amersfoordt.

Dörnyei, Sándor & Szávuly, Mária (ed.). 2005–2007. *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század.* // *Alte Ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert*, 2 delen: *1712–1760*, *1761–1800*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. – Afk.: *RMK* III/18.

Postma, F[erenc] & Sluis, J. van (ed.). 1995. *Auditorium Academiae Franekerensis. – Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843.* [Minsken en Boeken, 23.] Leeuwarden/ Ljouwert: Fryske Akademy. – Afk.: *Auditorium*.

Szabó, Károly *e.a.* (ed.). 1879–1898. *Régi Magyar Könyvtár*, 3 delen. Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó. – Afk.: *RMK*.

4. Literatuur

Baráth, Béla Levente. 2001. *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól.* [A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai, 3.] Debrecen: A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma. – Afk.: Baráth.

Boeles, W.B.S. 1878–1889. *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 delen. Leeuwarden: H. Kuipers. – Afk.: Boeles.

Borovszky, Samu. 1898. ‘Debreczeni irók és tanárok, 1588–1700.’ *Irodalomtörténeti Közlemények* [Budapest], 9: 448–465. – Afk.: Borovszky.

Dienes, Dénes & Ugrai, János. 2013. *History of the Reformed Church College in Sárospatak.* Sárospatak: Hernád Kiadó. – Afk.: Dienes & Ugrai.

Postma, Ferenc. 1997. ‘Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne.’ [Franeker, dat de beroemde academie der ware christenen herbergt.] Balázs, Mihály *e.a.* (ed.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* [Adattár, 35.] Szeged: József Attila Tudományegyetem, 487–495. – Afk.: Postma 1997.

Postma, Ferenc. 2006. ‘Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670).’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 122.4: 483–491. – Afk.: Postma 2006.

Postma, Ferenc. 2007. ‘Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Samuel/ Sámuel Vilmányi (Januar 1779).’ *Magyar Könyvszemle* [Budapest], 123.2: 233–241. – Afk.: Postma 2007.

Postma, Ferenc & P. Vásárhelyi, Judit. 2011. ‘István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654.’ Kecskeméti, Gábor & Tasi, Réka (ed.), *Bibliotheca et Universitas. – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére.* Miskolc: Miskolci Egyetem, 273–284. – Afk.: Postma & Vásárhelyi 2011.

Postma, Ferenc. 2015. ‘De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker.’ *Acta Neerlandica. – Bijdragen tot de Neerlandistiek* [DE, Debrecen], 10: 33–80. – Afk.: Postma 2015.

Postma, Ferenc. 2017. ‘Das Testament des verstorbenen ungarischen Studenten Johannes/ János N. Szepsi (Franeker, den 28. April 1658) und die erfreuliche Entdeckung von etlichen Büchern aus seinem Nachlass.’ *Sárospataki Füzetek* [SRTA, Sárospatak], 21.2: 145–166. – Afk.: Postma 2017.

Szilády, Áron. 1874. ‘Campegius Vitringa magyar tanítványai Franequerában.’ *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* [Debrecen], 5: 43–50. – Afk.: Szilády.

Vries, J. de. 2007. *Vroomheid en Vergankelijkheid: De Franeker Martinikerk.* [Derde druk. – Uitgave: Kerkrentmeesters Protestantse Gemeente te Franeker.] Easterein: Van der Eems. – Afk.: De Vries.

Zsengellér, József. 2021. ‘Franekeri héber *carmina gratulatoria* Martonfalvi György és diákjainak tollából.’ *Református Szemle* [Kolozsvár], 114.2: 125–158. – Afk.: Zsengellér.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/3

János Éliás

Schoolmasters of Mezőtúr at Western European Universities from 1712 to 1821*

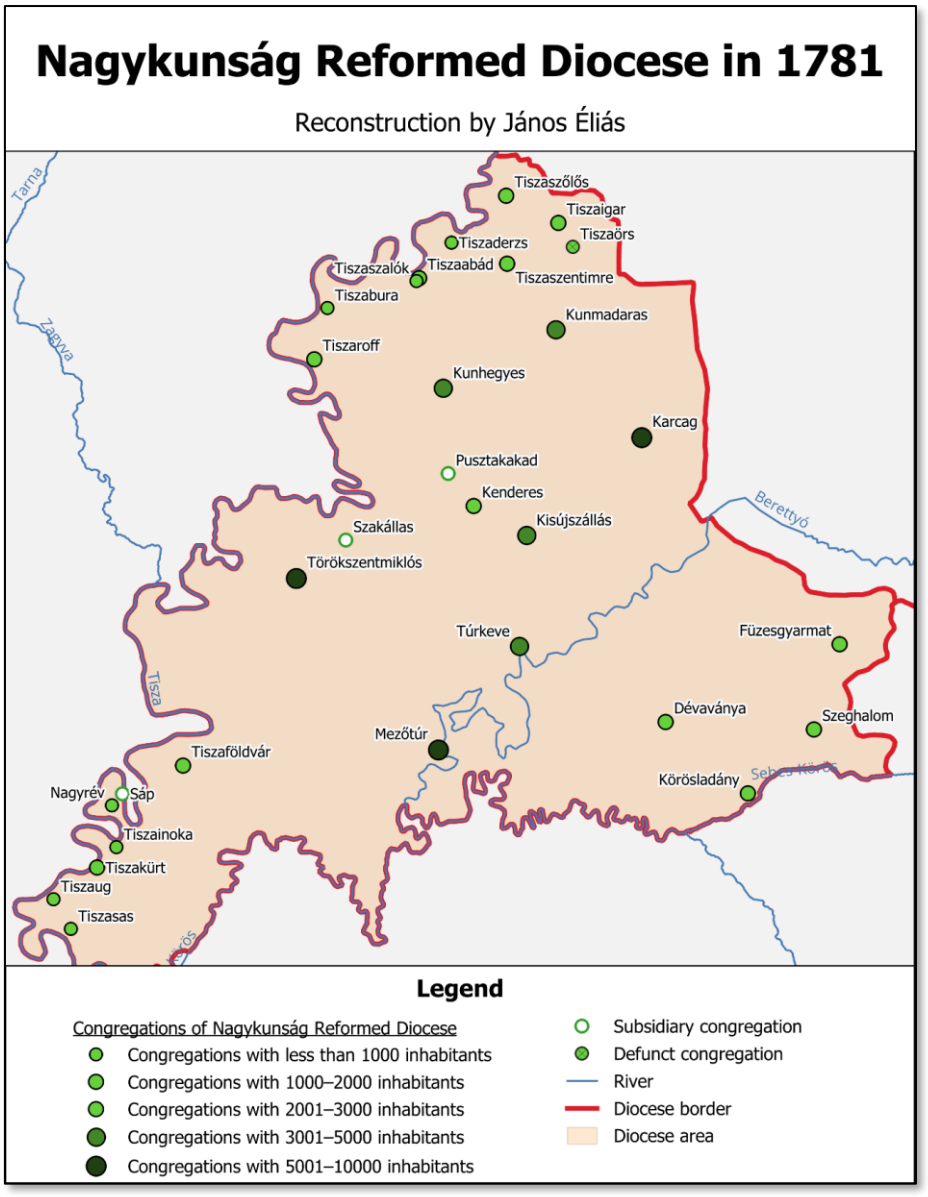
Abstract

This study explores the schoolmasters of Mezőtúr between 1712 and 1821, focusing on their educational background, career trajectories, and broader societal contributions. The research reconstructs the history of the Mezőtúr Reformed School, which operated as a lower school (partikula) of the Debrecen Reformed College, ensuring continuity in curriculum and pedagogical practices. The study also examines the foreign academic peregrinations of several schoolmasters, who pursued further studies at Western European universities, particularly in the Netherlands and Switzerland. Many subsequently entered the Reformed ministry, while others transitioned into secular professions. By compiling a biographical database, this study contributes to the prosopography and archontology of the Nagykunság Reformed Diocese, shedding light on the educational and ecclesiastical landscape of the period.
Keywords: Mezőtúr Reformed School; Schoolmasters; Academic peregrination; Nagykunság Reformed Diocese; 18th-century Hungarian education

Similarly to other parishes in the Great Hungarian Plain and the Nagykunság Reformed Diocese, Mezőtúr was depopulated during the Ottoman occupation and only repopulated around 1710 following Rákóczi's War of Independence (1703–1711).[1] Consequently, the local school did not operate during this period. However, an educational institution of some kind appears to have been reestablished relatively quickly, as evidenced by a schoolmaster salary record from 1714, suggesting that a school was already

functioning in the town. According to Dezső Tóth, Mezőtúr's school was certainly a lower school (Hungarian term: *partikula*) of the Debrecen Reformed College by 1714.[2] This implies that its teaching staff was provided by the College, and its curriculum, regulations, methodologies, and pedagogical principles aligned with those of the parent institution. Additionally, the most outstanding students of these schools had the opportunity to continue their education at the College.[3]

The history of the school in Mezőtúr can be reconstructed by the registries and documents of the Debrecen Reformed College,[4] as well as the school's register, *Protocollum Scholae Helveticae Confessionis addictorum Mező Túriensis*.[5] This register, beginning in 1734, contains the school's statutes, the names of its schoolmasters, and the signatures of students endorsing these statutes. From this point onwards, it is certain that the teaching staff originated from Debrecen, leading to the assumption that the curriculum of the College was also implemented in Mezőtúr from this time. It is also worth examining when students from Mezőtúr began enrolling at the Debrecen Reformed College. The college registries began consistently recording students' places of origin in 1747. Between 1747 and 1821, a total of 101 students who had pursued their preliminary studies in Mezőtúr subscribed at the college.[6] This confirms the school's role as a lower school supplying students to the College.

Congregations of the Nagykunság Reformed Diocese in 1781
Derived from Bedekovich, Accurata delineatio. *The map was created by the author of this paper.*

The school of Mezőtúr

According to Ádám Hegyi, between 1714 and 1734, the school in Mezőtúr began developing the characteristics of a secondary grammar school (*nagygimnázium*). By 1734, it had definitively attained the status of a lower school functioning as a secondary grammar school, as evidenced by the school statutes established in 1734. These statutes mandated the teaching of Latin, Greek, and Hebrew, and graduates of the institution were eligible to become schoolmasters at other educational establishments. The strength of the institution is further highlighted by its admission policy: new students were only accepted with letters of recommendation and were required to have proficiency in Latin, as all students in the grammar school divisions were obliged to read the statutes upon enrollment. Additionally, assistant teachers (*praeceptors*) handled the instruction of Latin grammar, enabling the schoolmaster (*rector*) to focus on teaching at more advanced levels.[7]

The teaching staff at the school consisted of the schoolmaster and his assisting *praeceptor publicus*. The leadership of the school was the schoolmaster's responsibility, a position typically held by a graduate of the Debrecen Reformed College, usually a 20 to 24-year-old student, who accepted the office with a set salary for a term of two to three years.[8] There were two primary reasons schoolmasters aspired to lead a school. First, those wishing to pursue studies at a foreign university needed to earn funds to cover the associated costs. Second, a successful tenure as rector provided an opportunity to build relationships with the leadership of the local church congregation or even the municipal authorities, potentially paving the way for future positions as a pastor or notary.[9] Initially, the rector taught alongside two or three *praeceptors*. By the latter half of the 18th century, this number had increased to four. These praeceptors were recruited from the lower grades, typically 15 to 19-year-old students. They were usually brought in from Debrecen for a term of one or two years, much like the rector, although exceptionally talented local students could also serve as praeceptors.

The curriculum of the school followed the guidance of the Debrecen College's *Methodus*. In the lower grades, students practiced reading and writing. Learning was conducted mechanically, relying on verbatim memorization and group choral repetition. In the lower levels, the curriculum consisted of reading, basic arithmetic, and religious instruction. Older students studied Latin, which facilitated progress in secondary education[10] and provided opportunities for further studies in Debrecen or Sárospatak. The

school consistently operated with six to eight *classis* levels, including the *abecedarii*, *collectores*, *lectores*, *declinistae*, *coniugistae*, *syntaxistae*, *novitii rhetores*, and *veterani rhetores*. Until the early decades of the 19th century, instruction in the upper classes was still conducted in Latin.

Rectors primarily chose to teach at lower schools due to the financial compensation. Their goal was to accumulate as much money as possible to later attend a foreign university. In Mezőtúr – similar to other schools – the remuneration of rectors and praeceptors consisted partly of monetary payments and partly of in-kind contributions. The rector received his salary in forms such as cash, grain, and firewood. Additionally, he benefited from student tuition fees and payments for conducting funeral services. Historical records reveal that these benefits increased over time, and the salary offered in the Nagykunság Reformed Diocese was notably high.[11] Consequently, the Mezőtúr school could be regarded as a prestigious *academia promotio* position.

The rector's salary in 1714, funded by the students[12]		
A nude Abecedariis	denar	24
A Collectoribus	,,	48
A Rudimentistis Minoribus aeque ac Majoribus hoc est Quintariis aeque ac Quartaris	,,	100
A Grammatistis	,,	150
A Syntaxistis	,,	200
A Poetis	,,	250
A Logicis et Singulae metretae tritici pro Sabbathali	,,	300

The rector's salary in 1750[13]		
Cash	forint	40
For Coquia	forint	40
Didactrum Paid Annually by the Town Hall for Children's Education	forint	40
Tallow for Candles	font	18
Payment from General Funerals	denar	24
Payment from Partial Funerals	denar	12
Wheat from Each Child for Sabbathale	véka	1
Sufficient bread for his table shall be provided by the town hall.		

The rector's salary in different periods of the 18th century.
Faragó, A Mezőtúri Református Egyház, *228–229.*

The schoolmasters of Mezőtúr

Between 1712 and 1821, we have records or data on a total of fifty-five schoolmasters. A common feature among them is that they all acquired at least a college-level education. However, in terms of their places of origin, the schoolmasters, of whom we know the background of forty-one, present a highly diverse picture. An examination of these origins reveals that schoolmasters came to Mezőtúr from all Reformed Church districts, and nearly every one originates from a different settlement within these districts. Unsurprisingly, the majority – 20 individuals – originated from the Transtibiscan Church District, followed by nine from the Transdanubian, eight from the Cisdanubian, three from the Transylvanian, and one from the Cistibiscan District. Analyzing their origins at the county level aligns closely with István Rácz's so-called "ring theory,"[14] which posits that the majority of students came to the Debrecen Reformed College from regions closest to the city, and, in turn, the largest proportion of schoolmasters and teachers were sent out to those same areas. Accordingly, seven schoolmasters came from Pest–Pilis–Solt County, six from Bihar County, four each from Szabolcs County and the Hajdú District, three each from Heves-Külső-Szolnok and Zala Counties, two each from Veszprém and Bars Counties, and one each from Békés, Fejér, Győr, Kraszna, Máramaros, Maros, Nyitra, Szatmár, and Zemplén Counties, as well as the Nagykun District, to serve in the Mezőtúr school.

The social status of the schoolmasters in Mezőtúr also reflects a diverse distribution. Fifteen of the examined rectors came from pastoral families, ten were of commoner origin, and only in three cases did the father hold noble or civic leadership positions (notary, postmaster). The social status of twenty-seven rectors remains unknown. This reveals a pattern where children either continued their father's profession or sought to attain a respected position for themselves. For commoners, the only opportunity for rising out of the lower social strata was through education at the Debrecen Reformed College, followed by a career in the clergy or as a teacher.

Lower studies of schoolmasters

The schoolmasters serving in Mezőtúr, like all other students of the College, expanded their knowledge across three or four levels of education. Typically, they first acquired basic skills at elementary schools, such as writing, reading, understanding the fundamentals of Reformed Christian

doctrines, and singing. These studies were usually undertaken at the lower grades of the school in their place of birth, or, in the case of wealthier and/or more educated parents, at home with the help of a private tutor.[15]

These studies were followed by attending one of the lower schools of the Debrecen College, where the schoolmasters could further expand their previously acquired knowledge. In the upper classes of this school, mastering the Latin language was of fundamental importance, as knowledge of this language would be essential both in the lower schools and in subsequent studies. The curriculum typically aligned with the particular college from which the rector of the given school came. The Nagykunság Reformed Diocese, and from a broader perspective, the Tiszántúl Reformed Church District's schools, were thus primarily influenced by the Debrecen College, as nearly all the schoolmasters came from this institution. As Tóth Dezső phrased it: "The rector and preceptor could not work otherwise than as they themselves experienced at the College…"[16]

The curriculum thus largely followed the Debrecen Reformed College's curriculum,[17] which included thorough knowledge of Latin, and in the case of the Mezőtúr school, Greek and Hebrew,[18] the study of biblical stories and their interpretations, the history and geography of the Church, Hungary, and Europe, as well as the foundations of rhetoric, dialectics, and logic.[19] If advanced-level particular education was not available locally, it was typically completed in Debrecen.

The fifty-five Mezőtúr schoolmasters, according to the places where they completed their lower-level education, present a fairly diverse picture. The majority of them, thirty-six in total, unsurprisingly completed these studies in Debrecen, since all of them continued their education there. However, several schools offering strong education at the time also appear in the studies of these ministers: six attended Kecskemét, three attended Losonc, and two each studied in Nagykőrös and Hajdúszoboszló. One person each attended schools in Biharpüspöki, Hajdúböszörmény, Karcag, and Mezőtúr, which were notable schools either in the Nagykunság Diocese or its vicinity. The ministers may have attended these schools due to the lack of advanced education locally or because of family connections. Only two individuals went farther to study: György Nagyváradi Kaproncai studied in Marosvásárhely, and István Csepregi attended lower-level education in Modor, for reasons not specified in detail.

The next stage involved completing the higher classes of the College, which required signing its laws. The curriculum studied and assessed here was largely consistent with that of the lower schools, with the distinction

that students at this level could delve into their studies in greater detail. The objective of the colleges was clear: to establish the foundations of the Helvetic Confession. Consequently, the institution trained clergy and secular professionals who adhered to this faith. However, higher-level qualifications were exclusively awarded to clergy. Upon completing their studies, they received a so-called *formata*, which, alongside ordination by the church district, authorized them to lead a congregation.[20]

The Mezőtúr school was predominantly led by schoolmasters who had studied in Debrecen, as all 55 rectors of the institution had attended this college. There was only one exception among the rectors: Sámuel Sipos began his collegiate education in Pápa and later completed it in Debrecen. During their studies, a total of 23 individuals held positions within the college, collectively assuming 33 different roles. Future schoolmasters of Mezőtúr undertook teaching roles on 29 occasions. One student each taught logic and metaphysics, while another student each instructed the classes of *quintae* and *sextae*. In two instances, students served as *etymologistae*, and in three cases each, as *coniugisae* and *novitii syntaxistae*. Four students taught in the *poeta* class, while the largest number, five each, served in the *novitii* and *veterani rhetor* classes, which represented some of the highest-level classes in the College. This suggests that the later schoolmasters were generally well-prepared. Three students ascended to the top of the teaching hierarchy, attaining the rank of *praeses* (assistant professor), during which they taught arithmetic and geometry to the lower classes. Additionally, four students participated in the operational functions of the College: two served as *curator famulorum*, while one each held the positions of *dispensator* and *student juror*.

Students of the College often undertook teaching positions in lower schools for 2–3 years, earning a specified remuneration. This placement was not an obligation but rather an opportunity. Serving as a *rector* or *praeceptor* benefitted both the lower school and the student: most Reformed schools could not afford to employ permanent schoolmasters, and the pastor was typically unable to assume teaching responsibilities. Students preparing for foreign universities aimed to secure prestigious and well-paying *academica promotio* positions to cover the expenses of their university studies abroad.[21] A rector could be requested by a congregation from the Debrecen College, or the student could request ordination for the office.[22] Examining the payment records of rectors at the Mezőtúr school, it is evident that it was a well-compensated position. Generally, the earnings from this office were sufficient to cover approximately 1–2 years of study at a

foreign university. Only in two cases did the examined schoolmasters serve elsewhere beyond Mezőtúr: János Kecskeméti Mező took a rectorial position in Nagykálló after his tenure in Mezőtúr, while Ferenc Kemecsei Borbély and Mihály Oláh held rectorial offices in Szeghalom and Báránd, respectively, prior to their service in Mezőtúr. Rectors typically did not remain affiliated with the Mezőtúr school for more than three years. Most served for two years (38 cases) or three years (8 cases), while in nine cases, they spent only one year or less at the school. In two of these instances, it was the presbytery who dismissed the rectors for negligent service (Ádám Széplaki Bodrogi and István Bátori). Only one rector, Ferenc Elek, held a praeceptor position, serving in Kismarja (Bihar County).

"Academias salutavit" – Schoolmasters of Mezőtúr at Western European Universities

Upon completing their collegiate studies and passing the pastoral examination, candidates faced two possible paths, as the upper divisions of the Debrecen College were not considered equivalent to university-level education. Students who had studied in Western Europe often had better prospects for securing pastoral positions compared to those known as *domi doctus* pastors, who had only completed collegiate training. Consequently, many aspired to spend at least six months to a year at a university in the Netherlands, Germany, Switzerland, or even England. However, studying abroad required substantial financial resources.[23] Most students could only afford to study abroad for a few months to one or two years.

Given that all the examined schoolmasters from Mezőtúr were learning in Debrecen, it is worthwhile to analyse the peregrination patterns of Debrecen's students during the 18th century. Réka Bozzay provides an excellent summary of these tendencies in her work on the institutional history of Dutch-Debrecen relations, often substantiating her observations with statistical data.[24] The earliest students peregrini from the Debrecen College predominantly chose German universities, with Wittenberg and Heidelberg being particularly popular destinations in the 16th century. However, the Thirty Years' War (1618–1648) significantly altered the direction of peregrination, and from that point onward, most Debrecen students pursued their studies at Dutch universities. According to Bozzay's research, the dominance of Dutch universities in early modern peregrination is indisputable, as a total of 942 student enrollments from Debrecen have been iden-

tified at these institutions. During the period under study, Franeker and Utrecht stood out as the primary destinations for Debrecen students. While Dutch universities continued to lead in terms of enrollments from Debrecen throughout the 18th century, Swiss institutions also gained increasing popularity. From this period onward, peregrination to Switzerland became continuous, with 88% of Hungarian enrollments occurring during this time. Most Debrecen students studied at the University of Basel, although significant numbers also attended the academies in Bern and Zürich. During the 18th century, interest in German universities increased once again. In this period, the highest number of Debrecen students pursued their studies in Erlangen (63 students), Frankfurt an der Oder (53), Heidelberg (54), Marburg (43), Jena (54), and Göttingen (28).[25] It is also important to examine the fields of study pursued by the students peregrini from Debrecen. According to Bozzay's data, among those studying at Dutch universities, 421 students chose theology, 14 enrolled in medicine, and 32 studied philosophy. Additionally, two students pursued legal studies, while one focused on Eastern languages. At Swiss universities and academies, out of 295 recorded enrollments, theology was listed as the primary discipline in 236 cases. Furthermore, in Basel, four students studied medicine, while one each studied philosophy and law. A similar pattern can be observed at German universities, where theology was the chosen field in 188 cases, followed by philosophy (13), law (12), and medicine (3). Thus, throughout their university studies, students from Debrecen predominantly studied theology, while only a smaller proportion opted for other academic or professional paths.[26]

Although no autograph writings have survived from the examined schoolmasters of Mezőtúr in which they documented their peregrinations, the presentation of their Western European study journeys can be supported by other local sources. Therefore, I will reconstruct the peregrinations of the investigated rectors with the help of the records of two Mezőtúr pastors. For this purpose, I rely on two key sources: one is the autobiography and itinerary of Mihály Polgári,[27] which provides an account of his university studies in Utrecht between 1742 and 1743;[28] the other is the autobiography and university notes of Dániel Ercsei, [29] which contain entries regarding his studies in Basel between 1774 and 1776.

Mihály Polgári was born in 1713 in Polgár. He began his studies in Tiszacsege and continued at the Reformed College of Debrecen from 1725. However, due to the fire of 1727 in Debrecen, he pursued his education in Nagykőrös, where he served as a *praeceptor*. Later, he undertook rectorial

duties in Kunszentmiklós before returning to Debrecen. In 1739, he was sent to Vári as a rector, where he spent three years. Following this, he embarked on a fundraising journey, revisiting his former places of service, preaching in Nagykőrös and Kunszentmiklós in the hope of securing financial donations. In 1742, he set out for Utrecht, where he spent six months. Upon his return, he served as a professor in Szatmárnémeti between 1743 and 1746, after which he worked as a pastor in Hajdúhadház until 1751. Subsequently, he was appointed to Mezőtúr, where he served as a pastor only until 1752. That year, following a sermon he delivered, he was arrested on charges of lèse-majesté and imprisoned in Eger. With the assistance of supporters from Mezőtúr, he managed to escape and fled back to Utrecht, the site of his former studies, where he lived in exile until his death on September 27, 1765.[30]

Polgári wrote a detailed itinerary that reveals the key aspects of his journey and studies in the Netherlands. Regarding travel, he utilized both land and water transportation, primarily traveling by river (such as the Oder and the Elbe), in addition to using carts for land routes. Along the way, he spent several days in major cities, exploring Vienna, Breslau, Frankfurt an der Oder, Berlin, and Hamburg. His journey from Kunszentmiklós to Utrecht lasted a total of 69 days,[31] covering both land and water routes, and cost him a total of 26.2 *Rheinischer Gulden*[32] when converted into a unified currency.[33] He also had to arrange accommodation for his stay. In Utrecht, he lodged with a wig maker, who charged him 40 Rheinischer Gulden per month for housing and an additional 8 for breakfast. Since he spent a total of five months at the university, his accommodation expenses amounted to 240 Rheinischer Gulden, and he also had to purchase firewood, which cost him an additional 3.3 Rheinischer Gulden in total. He does not provide any details regarding the cost of his meals beyond breakfast. Of course, he incurred other expenses during his stay as well. He had to pay for lectures, as was common practice at the time. From Ézsaiás Budai's peregrination in Göttingen, it is known that university professors charged between 5.5 and 16.5 Rheinischer Gulden per lecture.[34]

Polgári primarily attended theological lectures at the university, studying under David Myllius, Albert Voget, Jacobus Ode, and Joannes Oesterdyck. However, he also attended natural science and medical lectures. On 8 December, for instance, he participated in an anatomy demonstration, where a female cadaver was examined over the course of 13 days. In total, he spent 295.7 Rheinischer Gulden on accommodation, breakfast, firewood, and round-trip travel expenses – an amount that would have signifi-

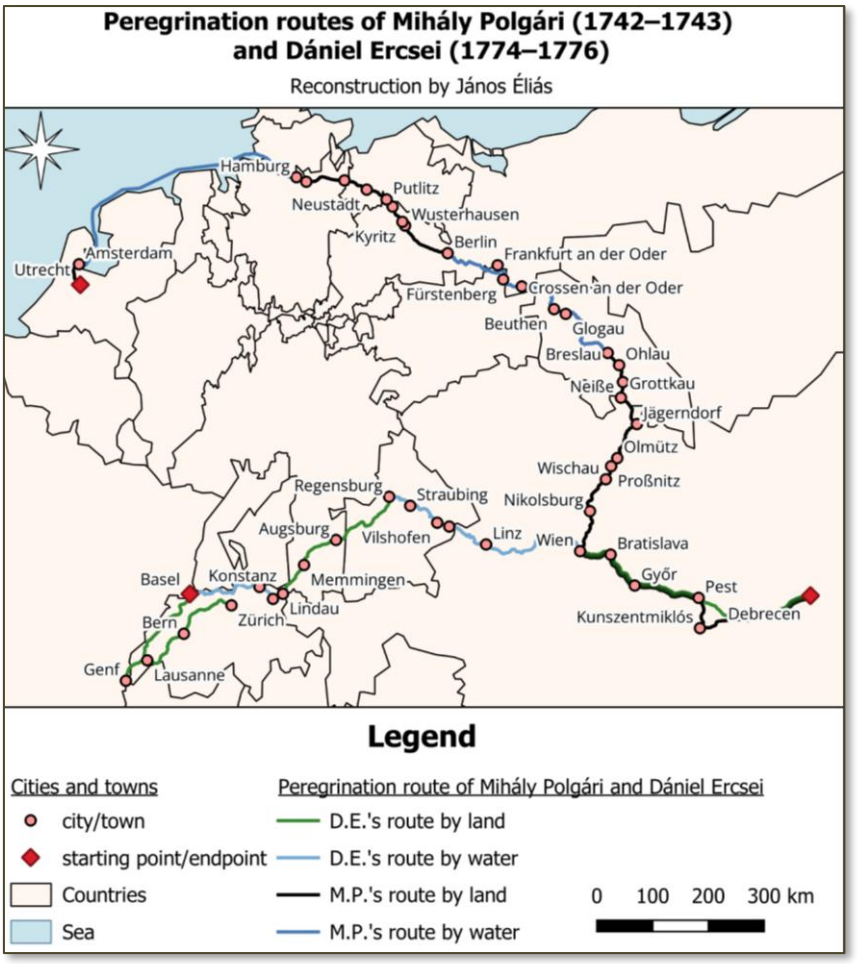
cantly increased had he stayed at the university for a longer period. Nevertheless, he managed to secure several supporters along the way. The Reformed community in Hamburg provided him with 1 Dutch ducat, while the Utrecht city magistrate awarded him a scholarship of 37 Belgian guilder and 9 stuivers. Additionally, he was able to obtain a total of 124 Dutch guilder from various scholarships, which were undoubtedly necessary for covering his lecture fees and accommodation. However, it was not financial constraints but rather an official decree from the Hungarian Lieutenancy Council that brought his academic journey to an end. Issued on 14 January 1743, the decree ordered the return of Hungarian students who had traveled abroad without authorization. In response, Polgári began making preparations for his return journey two months later, on 16 March.[35]

It is also worth examining the case of a Mezőtúr pastor who studied in Switzerland. Dániel Ercsei was born in 1744 in Érkeserű. He began his formal studies relatively late, enrolling in 1763 at the age of 19, having most likely acquired his early education at home. At the Reformed College, he first served as the *praeceptor* of the *orator* class between 1771 and 1772. He was then appointed librarian under Professor Miklós Sinai, and finally, between 1773 and 1774, he reached the highest student rank within the college, becoming its *senior*. From this position, he managed to accumulate enough funds to undertake a study journey to Western Europe. His peregrination led him to Switzerland, where he enrolled at the University of Basel in 1774. He studied there for two years and was ordained as a pastor in Basel in 1776. After returning home, he arrived in Mezőtúr in 1777, which became his only place of service, where he remained until his death. His role in church organization and administration was also significant: from 1801, he served as a notary, in 1804 he became a vice-dean, and after his formal election, he was appointed *dean* of the Nagykunság Reformed Diocese, a position he held from 1805 until his death on 8 February 1809.[36]

Regarding sources, we are less fortunate in the case of Dániel Ercsei, as he wrote fewer notes. His exact travel route is unknown; however, the peregrination of professor István Hatvani, who also studied in Basel, may provide some guidance. What is certain is that, like Polgári, he traveled by land, using carts, and by water, most frequently via rivers (the Danube and the Rhine), to reach Basel.[37] The duration of his journey is also uncertain, but based on proportional calculations from Mihály Polgári's travels, he likely completed the journey in approximately 51 days,[38] assuming no interruptions.[39] In Basel, he studied for two years, focusing particularly on Old Testament studies and Eastern languages. He engaged with 16th-cen-

tury Arabic grammar books and Hebrew Bibles and showed little interest in Enlightenment-era publications, except for Hebrew-language biblical editions.[40] In his diary, Ercsei included a detailed catalog of the holdings of the Basel library, specifically listing the books he most likely read.[41] After completing his studies, he embarked on an academic tour to further expand his knowledge, visiting the academies of Bern, Geneva, Lausanne, and Zürich, although he did not enroll in these institutions. According to his ordination degree and university certificate, he was ordained as a pastor in Basel in 1776.[42] During his examination, he demonstrated his exegetical knowledge in Latin,[43] basing his interpretation on 1 Timothy 4:16.[44] His another examination sermon was delivered in French, titled *L'idée de sermon sur la crainte de Dieu, suivante le texte du Psaume XXXII. v. 8.*[45]

The peregrination routes and circumstances of the schoolmasters under examination were likely similar. Among the fifty-five schoolmasters from Mezőtúr, twenty-five enrolled at Western European universities. These individuals recorded a total of 33 enrollments across 13 universities, with several students attending more than one institution. The most popular universities were located in German territories, attracting 17 students: Göttingen (5), Erlangen (3), Jena (3), Marburg (3), Frankfurt an der Oder (1), Halle (1), and Heidelberg (1). Swiss universities were attended by seven students: Basel (4), Bern (2), and Geneva (1). Among Dutch institutions, five students studied in Utrecht, and one in Franeker. Within the Habsburg Empire, two students continued their education, both enrolling at the University of Vienna. In one case, the fact of university attendance is known, but the specific institution remains unidentified. The duration of these studies abroad aligns with previous findings, suggesting that most students attended foreign academies for only one to two years. Only one schoolmaster stayed abroad for more than two years: *Gergely Dömök*, who earned a doctorate in medicine at Basel after spending three years abroad. Considering the above, it can be concluded that approximately half (45%) of the rectors from Mezőtúr attended a foreign university. This underscores the *academia promotio* nature of the Mezőtúr school and suggests that many of its rectors later pursued pastoral careers in Hungary.

Peregrination routes of Mihály Polgári and Dániel Ercsei, later pastors of Mezőtúr in the 18th century

Reconstructed by data provided in Tóth, 'Polgári Mihály önéletrajza…' and Posta, 'Hatvani István, egy polihisztor…' 114. Mihály Polgári wrote a detailed itinerary of his journey to Utrecht. However, Dániel Ercsei did not left any written evidence of the route of his Western European peregrination, we used the itinerary of professor István Hatvani to Basel in the reconstruction process. The map was created by the author of this paper.

Name	Collegial Office	Rectoral Office	Praeceptoral Office	Foreign University	Pastoral Office
Patai, György	no	**yes**	no	no	**yes**
Kecskeméti Mező, János	no	**yes**	no	no	**yes**
Lepsényi, Gergely	no	**yes**	no	no	**yes**
Füredi, Péter	no	**yes**	no	no	no
Baranyi, István	no	**yes**	no	no	no
Szilasi, István	no	**yes**	no	no	no
Kemecsei Borbély, Ferenc	no	**yes**	no	no	**no**
Debreceni Balog, János	no	**yes**	no	no	no
Borosnyai Jántó, Mózes	no	**yes**	no	no	**yes**
Kállai, István	no	**yes**	no	no	**yes**
Körmendi, István	no	**yes**	no	no	no
Mocsai B., István	no	**yes**	no	no	no
Nánai, Márton	no	**yes**	no	no	**yes**
Kecskeméti Kis, János	no	**yes**	no	no	no
Böszörményi A., Mihály	no	**yes**	no	no	no
Huszti Riskó, György	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Szentpéteri, István	no	**yes**	no	no	no
Marosi Szobonya István	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Borza, Pál	no	**yes**	no	no	no
Egerszegi Egyed, György	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Dömök, Gergely	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Széplaki Bodrogi, Ádám	no	**yes**	no	no	**yes**
Simon, Péter	**yes**	**yes**	no	no	**yes**
Balatonfüredi Somogyi, István	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Nagyváradi Kaproncai, György	no	**yes**	no	no	**yes**
Csepregi, István	no	**yes**	no	no	**yes**
Sallai, Mihály	no	**yes**	no	no	**yes**
Bicskei Szőke, István	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Kis, Imre	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Újvári, Benjámin	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Fazekas, István	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Szőnyi Dömény, János	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Tóth, Ferenc	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Makai, Ferenc	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Oláh, Mihály	no	**yes**	no	no	**yes**
Csekei, János	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Szalai, István	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Bátori, István	**yes**	**yes**	no	no	no
Szilágyi, István	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Kabai Tóth, József	no	**yes**	no	**yes**	**yes**
Albisi Bod, Péter	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Tóth, Péter	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Elek, Ferenc	**yes**	**yes**	**yes**	**yes**	**yes**

Sipos, Sámuel	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Derecskei, Mihály	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Kaszonyi Lázár, András	no	**yes**	no	no	no
Szoboszlai Márton, József	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Kovács, Ferenc	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Nagy, István	**yes**	**yes**	no	no	**yes**
Nyakas, Péter	**yes**	**yes**	no	no	**yes**
Péceli, József	**yes**	**yes**	no	**yes**	no
Péteri, András	**yes**	**yes**	no	no	no
Budai, Jonatán	**yes**	**yes**	no	no	no
Luka, József	**yes**	**yes**	no	**yes**	**yes**
Kulifai, Zsigmond	**yes**	**yes**	no	no	**yes**

Summary of Services Undertaken by Schoolmasters of Mezőtúr (1712–1821)
Compiled by the author based on the appendix provided at the end of the paper.

Later Carreers of the Schoolmasters

Regarding their later careers, it can be stated that the examined schoolmasters typically followed conventional paths, serving in a total of 100 settlements during their lifetimes. The majority chose pastoral ministry: 36 rectors pursued this vocation, 12 of whom served in the Nagykunság Diocese for varying durations. Over the course of their careers, they collectively served in all church districts at some point. Three schoolmasters continued in the educational field and became teachers: József Péceli became a professor in Debrecen, István Nagy in Kecskemét, and Márton Nánai became a boys' and girls' schoolmaster. Ten of the examined schoolmasters, not wishing to enter the clergy, took up positions in administration. Eight became notaries, one an attorney, and another a *provisor*. Three individuals pursued careers that diverged significantly from their qualifications: one became an innkeeper, and two took up farming. One schoolmaster, András Kaszonyi Lázár, passed away during his rectorial service, and the life paths of two others remain unknown.

The influence of the Mezőtúr school is also reflected in the dioceses' or church districts' offices held by its former rectors. Among the examined schoolmasters, a total of sixteen served in various ecclesiastical offices at the diocese level. The office of dean (*esperes*) was held on four occasions, and that of vice-dean (*alesperes*) on two occasions. Similarly, the position of notary was undertaken five times. Fourteen individuals served as *assessors* at the district level, and on three occasions, they represented themselves in this role at the church district level. This pattern underscores the

significant contribution of Mezőtúr's rectors to the organizational and administrative leadership of the Reformed Church.

Conclusion

The purpose of this study was to present the schoolmasters of Mezőtúr and compile a biographical database for the period between 1712 and 1821. The examined rectors form a diverse and heterogeneous group with varying social backgrounds and places of origin. However, their education was uniform, as they all studied at the Reformed College of Debrecen. Thus, they transmitted the curriculum and spirit of the College, which continuously adapted to the demands of the time, to their students. Several schoolmasters pursued further studies at foreign universities after their service, and many subsequently built successful careers in ministry, while some chose secular professions, becoming lawyers or farmers. The Reformed School of Mezőtúr therefore played a significant role in advancing education within the local community and the Nagykunság Reformed Diocese. With the compilation of the schoolmasters' biographical database, it is hoped that this study will provide valuable contributions to the archontology and prosopography of the Nagykunság Reformed Diocese. It also aims to shed light on the social and cultural aspects of the district's history and its broader ecclesiastical context.

Biographical Database of Schoolmasters in Mezőtúr between 1712 and 1821

In the database, individual birth, marriage and death registry entries are not cited separately, as doing so would exceed the scope of this study. However, based on the listed dates, the relevant registry entries should be easily accessible for further research on this topic. The names of the schoolmasters are presented according to Hungarian pronunciation conventions (e.g., *Csepregi István* instead of *Tsepregi István*), and the name order follows Hungarian custom (surname first, given name second). The abbreviations for the biographical data in the directory are interpreted as follows. *Origin:* The place of origin of the schoolmaster. *Birth:* The birthplace and date of the schoolmaster. *Lower school:* The location of the school where the schoolmaster completed lower-level studies. *Subsc.:* The place and date of

the schoolmaster's subscriptio (enrollment) in any colleges. *Collegial Office:* The positions held by the schoolmaster within the college and their respective dates. *Praeceptor:* The place and duration of the schoolmaster's service as a *praeceptor*. *Rector:* The place and duration of the schoolmaster's service as a rector. *Academia:* The foreign universities attended by the schoolmaster and the period of study. *Occupation:* The schoolmaster's places of service and the duration of those offices. *Diocesan Office:* The diocesan positions held by the schoolmaster. *Marriage:* The marriage(s) of the schoolmaster, including the name(s) of the spouse(s) and the place and date of marriage. *Child(ren):* Child(ren) of the schoolmaster, including their birth years. *Death:* The place and date of the schoolmaster's death. *Other:* Additional information about the schoolmaster found in registers, sources, or databases. *Note:* The author's remarks regarding the schoolmaster.

1712–1714	**Patai, György.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 26 March 1712; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1712–1714, 1715–1716; *Other:* After his first service as a schoolmaster in Mezőtúr, he went back to Debrecen but was not accepted as a student. *Note:* We were unable to reconstruct further details of his life, including his marriage and children; after his tenure as a schoolmaster in Mezőtúr, his trail goes cold. According to Bakóczi, he later served as a pastor in Dunaszentgyörgy and Dunapataj, but no evidence has been found to substantiate this claim.[46]
1714–1715	**Kecskeméti Mező, János.** *Origin:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt), 1688; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 26 May 1710; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1714–1715; Nagykálló (Szabolcs), 1715–1717; *Occupation:* Tiszakürt (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1717–1718; Tiszasas (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1718–1745; vacant pastor, 1745–1747; Tiszasas (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1747–1761; Tiszaug (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1761–1773; *Death:* Tiszasas (Heves–Külső-Szolnok), 19 November 1773; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[47]
1715–1716	**Patai, György** for the second time.[48]

1716–1718	**Lepsényi, Gergely.** *Origin:* Csögle (Veszprém); *Birth:* Pápa (Veszprém), ca. 1697; *Parent(s):* Gergely Lepsényi, pastor; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 5 January 1713; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1716–1718; *Occupation:* Túrkeve (Nagykun District) pastor, 1718–1719; Körösladány (Békés) pastor, 1719–1722; Túrkeve (Nagykun District) pastor, 1722–1739; Tiszaroff (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1739–1744; *Marriage:* Zsuzsanna Debreceni, Nagykőrös (Pest–Pilis–Solt), 25 June 1718; *Death:* Kenderes (Heves–Külső-Szolnok), 1744.; *Other:* After leaving Tiszaroff, he was about to take up his position in Kenderes when he died. *Note:* There are no sources available to reconstruct his children.[49]
1718–1719	**Füredi, Péter.** Origin: Balatonfüred (Zala); *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 4 April 1714; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1718–1719; *Occupation:* Balatonfüred (Zala) provisor, after 1719; *Other:* He died in his homeland, Balatonfüred, at an unknown time. *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[50]
1719–1721	**Baranyi, István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 2 April 1715; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1719–1721; *Occupation:* Hencida (Bihar) notary, after 1721; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as notary in Hencida, his trail goes cold.[51]
1721–1722	**Szilasi, István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 23 July 1716; 7 March 1722; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1721–1722; *Occupation:* Bia (Pest–Pilis–Solt) notary, after 1722; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as notary in Bia, his trail goes cold.[52]
1722–1725	**Kemecsei Borbély, Ferenc.** *Origin:* Kemecse (Szabolcs); *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 28 January 1718; 19 February 1720; *Rector:* Szeghalom (Békés), ?–?; Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1722–1725; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) farmer, after 1725; *Child(ren):* stillborn daughter (1735), Sándor (1738), Ferenc (1740), Sára (1742), Judit (1754); *Death:* Mezőtúr

	(Heves–Külső-Szolnok), after 1754; *Note:* His marriage and death records have not been found in the registers.[53]
1725–1727	**Debreceni Balog, János.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 2 September 1716; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1725–1727; *Occupation:* Hajdúböszörmény (Hajdú District) innkeeper, after 1727; *Note:* There are no sources available to reconstruct his further life, marital status and children. He most likely spent his entire life in Hajdúböszörmény, but due to the high number of individuals with the same name, we cannot conclusively confirm this from the available records.[54]
1727–1729	**Borosnyai Jántó, Mózes.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 3 December 1718; 22 April 1722; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1727–1729; *Occupation:* Sarkad (Bihar) pastor, 1730–1738; Nagygeszt (Bihar) pastor, 1739; *Death:* Nagygeszt (Bihar), 1739.; *Other:* Since his trail goes cold after his service in Nagygeszt, it is likely that he fell victim to the plague. *Note:* There are no sources available to reconstruct his further life, marital status and children.[55]
1729–1732	**Kállai, István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 9 October 1722; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1729–1732; *Occupation:* Füzesgyarmat (Békés) pastor, 1732–1742; Tiszaderzs (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1742–1750; unknown, 1750–1754; Tiszaörs (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1754–1767; retired, 1767–1768; *Diocesan Office:* assessor (Nagykunság Diocese), ?–1767; *Death:* Tiszaderzs (Heves–Külső-Szolnok), 16 September 1768; *Other:* In the 1760s, Károly Eszterházy, Roman Catholic Bishop of Eger, aimed to establish a new Catholic parish in the Nagykunság Diocese, located on his estate (the towns of which were in Heves and Külső-Szolnok counties). In 1766, Reformed pastor István Kállai was struck by a stroke that left him bedridden, unable to use his left limbs, rendering him unfit for pastoral service. The prospects of his recovery were uncertain, and it was unclear whether he would ever return to serve the congregation. The people of Tiszaörs then requested that the bishop allow the appointment of a new pastor for their village. Eszterházy did

	not approve, as it would have caused distress to the ailing pastor, and thus a new pastor could only be appointed after his death. In 1767, Kállai submitted a petition to the bishop, requesting to remain in the parish until his death, but Eszterházy stipulated that if Kállai resigned or died, a Catholic priest should take over in Tiszaörs. Kállai resigned later that year, but defying the bishop's condition, the people of Tiszaörs brought Samuel Erdélyi to the village as their new pastor. After several warnings, the bishop used military force to expel him from Tiszaörs, seized the church, and had it demolished in 1768. *Note:* Bakóczi identifies István Kállai, who enrolled in 1722, as a pastor serving in Tyukod, but both Gacsári and Tóth agree that the record is referring to the pastor serving in Füzesgyarmat. There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[56]
1732–1733	**Körmendi, István.** *Lower school:* Biharpüspöki (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 1 February 1725; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1732–1733; *Occupation:* Vezseny (Heves–Külső-Szolnok) notary, after 1733; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as notary in Vezseny, his trail goes cold.[57]
1733–1734	**Mocsai B., István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1728; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1733–1734; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) notary, 1734–1739; *Marriage:* Erzsébet Fényes, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 25 May 1734; *Child(ren):* Sára (1738); *Death:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1739; *Other:* He fell victim to the plague of 1739.[58]
1734–1736	**Nánai, Márton.** *Birth:* unknown place, 1705; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 25 April 1728; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1734–1736; *Occupation:* Tiszavárkony (Heves–Külső-Szolnok) pastor, before 1753; Tószeg (Pest–Pilis–Solt) schoolmaster, ca. 1753; Tiszaföldvár (Heves–Külső-Szolnok) schoolmaster for girls, 1756–1759; vacant schoolmaster, 1759–1773; *Marriage:* Anna Füle, Cegléd (Pest–Pilis–Solt), 27 October 1753; *Child(ren):* [child(ren) born in Tiszavárkony], Zsu-

	zsanna (1758), Anna and Mária (1759), Sára (1761), János (1763); *Death:* Tiszaföldvár (Heves–Külső-Szolnok), 23 October 1773; *Note:* His career is uncertain and speculative due to the lack of sources.[59]
1736–1738	**Kecskeméti Kis, János.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 25 April 1728; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1736–1738; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) farmer, after 1738; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as schoolmaster in Mezőtúr, his trail goes cold. According to Bodoki Fodor, he died in Mezőtúr, but due to the high number of individuals with the same name, we cannot conclusively determine the date of his death.[60]
1738–1740	**Böszörményi A., Mihály.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 9 June 1728; 26 April 1730; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1738–1740; *Occupation:* Tiszaroff (Heves–Külső-Szolnok) notary, after 1740; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as notary in Tiszaroff, his trail goes cold.[61]
1740–1741	**Huszti Riskó, György.** *Origin:* Huszt (Máramaros); *Birth:* Huszt (Máramaros), 1710; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 26 April 1733; 23 January 1736; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1740–1741; *Academia:* Bern (CH), 1746; Basel (CH), 1746; Genf (CH), 1746–1747; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) cantor, 1735; Nagykároly (Szatmár) pastor, 1752–1756; Tarpa (Bereg) pastor, 1756–1760; Szilágypér (Kraszna) pastor, 1760–1762; Tóti (Bihar) pastor, 1762–1764; Felsőábrány (Bihar) pastor, 1764–1765; Hegyközszentmiklós (Bihar) pastor, 1766–1767; Csokaly (Bihar) pastor, 1767–1771; Érbogyoszló (Bihar) pastor, 1771–1772; Hegyközszentmiklós (Bihar) pastor, 1772–1776; *Death:* Székelyhíd (Bihar), 1776; *Note:* Bodoki Fodor traces his life only up to his pastorates in Nagykároly and Tarpa, while Emődi's account starts from 1760. At the Debrecen College, only one student enrolled under this name during the possible period (the 1730s), which leads us to believe that they are the same per-

	son. There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[62]
1741–1743	**Szentpéteri, István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 25 April 1733; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1741–1743; *Occupation:* Öcsöd (Békés) notary, after 1743; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as notary in Öcsöd, his trail goes cold.[63]
1743–1745	**Marosi Szobonya István.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 4 May 1738; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1743–1745; *Academia:* Franeker (NL), 1747–1749; *Occupation:* Perőcsény (Hont) pastor, 1749–1762; Garamkissalló (Hont) pastor, 1762–1763; Hontvarsány (Hont) pastor, 1763–1784; Újbars (Bars) pastor, 1784–1797; *Diocesan Office:* dean (Bars Diocese), 1769–1790; *Marriage:* Erzsébet Mészáros, unknown place, after 1749; *Death:* Újbars (Bars), 18 May 1797; *Note:* There are no sources available to reconstruct his children.[64]
1745–1747	**Borza, Pál.** *Origin:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok); *Birth:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1718; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 14 April 1738; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1745–1747; *Occupation:* Tiszaföldvár (Heves–Külső-Szolnok) notary, 1748–1758; Poroszló (Heves–Külső-Szolnok) notary, 1758–1769; Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) farmer, 1769–1793; *Marriage:* unknown place, before 1759; *Child(ren):* Gábor (1759), Gábor (1761), Zsuzsanna (1763), Zsuzsanna (1765), Sándor (1768); *Death:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 29 December 1793; *Other:* According to Bodoki Fodor, he was a clerk to Pera Jovanović Segedinac in 1734, but Borza would have been around 16 years old at that time, so we consider this unlikely. *Note:* His marriage record has not been found in the registers.[65]
1747–1750	**Egerszegi Egyed, György.** *Origin:* Nyitraegerszeg (Nyitra); *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1740; *Collegial Office:* praeceptor sextariorum, 1743–1744; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1747–1750; *Academia:* unknown university, 1750–1752; *Occupation:* Nemesbori (Hont) pastor, 1753–1784; Vámosladány

	(Bars) pastor, 1783–1792; Garamszentgyörgy (Bars) pastor, 1792–1793; *Marriage:* Mária Balog, Nemesbori (Hont), 1753.; *Child(ren):* Julianna (1755), Sámuel (1756), Lídia (1758), Sámuel (1759), Erzsébet (1761), Zsuzsanna (1762), Klára (1766); *Death:* Garamszentgyörgy (Bars), 18 September 1794; *Other:* In the records of Mezőtúr, he appears under the name "Egerszegi Aegidius György".[66]
1750–1753	**Dömök, Gergely.** *Origin:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt), ca. 1727; *Lower school:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 1 May 1743; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1750–1753; *Academia:* Basel (CH), 1755–1758; *Occupation:* Cece (Fejér) pastor, 1760–1780; *Marriage:* Erzsébet Tézsla, Cece (Fejér), before 1765; *Child(ren):* Gábor (1765), Zsófia (1771), Sándor (1773), Péter (1774), Gergely (1777), stillborn daughter (1780); *Death:* Cece (Fejér), 4 September 1780; *Other:* He earned a medical doctorate in Basel, the title of his dissertation was *Theses medicae de praesidiis quibus mechanismus utitur in morbis curandis* (Basiliae, 1758).; *Note:* According to Bodoki Fodor, he served as a pastor in Keresztúr after his tenure in Cece. However, this is not possible, as he died in 1780 while still serving in Cece. The years of his marriage and the birth of his children could only be approximately reconstructed, as the Cece parish records have survived only from 1772 onwards.[67]
1753–1754	**Széplaki Bodrogi, Ádám.** *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 28 April 1745; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1753–1754; *Occupation:* Sárkeresztes (Fejér) pastor, 1759–1762; *Other:* He was dismissed from the schoolmaster's office due to negligence.; *Death:* Sárkeresztes (Fejér), 1762.; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[68]
1754–1756	**Simon, Péter.** *Origin:* Hajdúhadház (Hajdú District); *Birth:* Hajdúhadház (Hajdú District), 1729.; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 29 April 1747; *Collegial Office:* student juror; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1754–1756; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) schoolmaster of girls, 1756–1757; Tiszakürt (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1757–1764; Túrkeve

	(Nagykun District) chaplain, 1764; Karcag (Nagykun District) pastor, 1764–1768; Kunhegyes (Nagykun District) pastor, 1768–1785; *Diocesan Office:* assessor (Nagykunság Diocese), 1778–1783; notary (Nagykunság Diocese), 1783–1785; *Marriage:* **I.** Katalin Nyíri, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1756; **II.** Mária Gáti, Debrecen (Bihar), 25 February 1778; *Child(ren):* Sára (1757), Sára (1759), Sára (1764), József (1770), Mária (1775), Péter (1779), Zsuzsanna (1781), Lídia (1784); *Death:* Kunhegyes (Nagykun District), 18 August 1785; *Note:* We found no record of his first marriage in any registry, but it is certain that he married during his time in Mezőtúr, prior to the birth of his first child in 1757. The Mezőtúr parish registry is missing only the year 1756, making it highly likely that Simon Péter married Katalin Nyiri in that year. Bakóczi claims that he served in Túrkeve; however, the years they assign to his pastoral service (1762–1765 and 1747, respectively) do not align with Simon's life timeline. According to Dezső Tóth, he served as a chaplain in Túrkeve for a few months in 1764.[69]
1756–1759	**Balatonfüredi Somogyi, István.** *Origin:* Balatonfüred (Zala); *Birth:* Balatonfüred (Zala), 26 May 1726; *Parent(s):* Gergely Balatonfüredi Somogyi, commoner; *Lower school:* Losonc (Nógrád); *Subsc.:* Debrecen, 25 April 1748; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1756–1759; *Academia:* Basel (CH), 1759; Utrecht (NL), 1759–1760; *Occupation:* Tótvázsony (Veszprém) pastor, 1761–1783; Nemesvámos (Veszprém) pastor, 1783–1799; *Diocesan Office:* vice-dean (Veszprém Diocese), 1783; dean (Veszprém Diocese), 1783–1799; *Marriage:* **I.** Erzsébet Borárus, Tótvázsony (Veszprém), 1762; **II.** Zsuzsanna Bükki, Tótvázsony (Veszprém), 1770; *Child(ren):* Lídia (1763), Erzsébet (1764), István (1765), Rebeka (1768), Gábor (1771), István (1772), Zsuzsanna (1774), Zsuzsanna (1776), Pál (1779), Zsófia (1781), Gedeon (1783), Péter (after 1783) [child(ren) born in Nemesvámos]; *Death:* Nemesvámos (Veszprém), 1799. 1. 9.; *Other:* His son named Pál may have been illegitimate on his wife's side, as the baptismal record lists only his wife's name in the following form: *"The Honorable Mrs. István Somogyi, née Susánna Büki, her son born on the*

	last day of September, named Pál in the Holy Baptism." Furthermore, unlike the entries for his other children, this one was written in Hungarian instead of Latin. *Note:* His marriage records have not been found, as the Tótvázsony marriage registries have only survived from 1793 onwards. Similarly, we could not fully document his children, as the Nemesvámos registries are available only from 1817 onward.[70]
1759–1761	**Nagyváradi Kaproncai, György.** *Origin:* Marosvásárhely (Maros); *Birth:* Marosvásárhely (Maros), ca. 1732; *Parent(s):* György Nagyváradi Kaproncai, pastor; *Lower school:* Marosvásárhely (Maros); *Subsc.:* Debrecen, 13 April 1750; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1759–1761; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) interim pastor, 1762–1763; Tiszasas (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1763–1768; Gáborján (Bihar) pastor, 1768–1772; vacant pastor, 1772–1774; Földes (Szabolcs) interim pastor, 1774–1775; Sáránd (Bihar) pastor, 1775–1783, Nyírmihálydi (Szabolcs) pastor, 1783–1786, Nyírgelse (Szabolcs) pastor, 1786–1788; Tiszalök (Szabolcs) pastor, 1788–1796; *Marriage:* Erzsébet Tőkés, Hajdúszoboszló (Hajdú District), 30 August 1763; *Child(ren):* József (1768), Benjámin (1770), Áron (1773), János (1778), István (1781), Erzsébet (1789); *Death:* Tiszalök (Szabolcs), 18 April 1796; *Other:* According to Bodoki Fodor, he enrolled at the University of Basel on 23 August 1761. However, we found no conclusive evidence to support this claim. Furthermore, his peregrination seems unlikely, as he took on an interim pastorate in Mezőtúr after his term as rector and then immediately served in Tiszasas. *Note:* In his marriage record, his name is listed as János Kaproncai, and it is also mentioned that the groom was the pastor of Tiszasas. Thus, the name error was undoubtedly a mistake made by the church record keeper. We could not find his death record, and the date of his death was estimated based on the date of the last baptism he recorded and the first record of the subsequent pastor.[71]
1761–1764	**Csepregi, István.** *Origin:* Győr (Győr); *Birth:* Győr (Győr), 20 October 1730; *Parent(s):* Csepregi György, commoner;

	Lower school: Modor (Pozsony); *Subsc.:* Debrecen, 26 April 1752; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1761–1764; *Occupation:* Velence (Fejér) pastor, 1765–1779; *Marriage:* Zsuzsanna Bicskei Tóth, Velence (Fejér), 19 November 1765; *Child(ren):* Zsuzsanna (1766), Julianna (1771); *Death:* Velence (Fejér), 19 November 1779.[72]
1764–1766	**Sallai, Mihály.** *Origin:* Tiszalök (Szabolcs); *Birth:* Tiszalök (Szabolcs), 1737; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 2 May 1753; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1764–1766; *Occupation:* Kenderes (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1767–1782; Tiszasas (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1782–1784; Tiszakürt (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1784–1785; vacant pastor, 1785–1790; Kisújszállás (Nagykun District) interim pastor, 1790–1792; retired 1792–?; *Marriage:* Mária Fekete, Kisújszállás (Nagykun District), 6 November 1768; *Child(ren):* Sára (1770), Sámuel (1771), Sámuel (1773), Sára (1774), Mihály (1777), Pál (1780), István (1782); *Death:* Kisújszállás (Nagykun District), after 1793; *Other:* He is described as a harsh and ruthless individual. He had to leave his service in Kenderes in 1782 due to a Catholic-Reformed conflict over the church. His service in Tiszakürt was marked by negligent work and an arrogant nature, which led to disciplinary action after local leaders reported him to the diocese. The accusations claimed that he frequently neglected to hold services without any valid reason, and that "everyone was vile in his eyes." In response to the more serious charges, he allegedly said, "I would rather be a private man's dog than remain the pastor of the people of Tiszakürt." After his service in Tiszakürt, he became a vacant pastor and was appointed to Kisújszállás after the death of János Pásztohai in 1790. However, after two years, he was deemed "unfit for service," and the diocese sent out a call to the congregations to support the aging pastor's food and clothing needs in the Kisújszállás vacancy. *Note:* His death record has not been found in the Kisújszállás register, but we assume that he may have died there in the late 1790s or early 1800s.[73]
1766–1768	**Bicskei Szőke, István.** *Origin:* Tiszadada (Szabolcs); *Birth:* Tiszadada (Szabolcs), ca. 1740; *Parent(s):* Bicskei Szőke

	István, pastor; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 29 April 1756; *Collegial Office:* praeceptor coniugistarum, 1764–1765; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1766–1768; *Academia:* Basel, 1768–1770; *Occupation:* Gyula (Békés) pastor, 1770–1775; Mezőgyán (Bihar) pastor, 1776–1778; *Marriage:* Gyula (Békés), ca. 1770; *Child(ren):* [child(ren) born in Gyula], Zsuzsanna (1776); *Death:* Mezőgyán (Bihar), 10 February 1778; *Other:* He had to leave his service in Gyula due to a scandal. According to the account, *"In 1774, the constable reported him for enforcing church discipline by preaching against and forbidding the Reformed night watchman, who was walking around at night, singing in the Catholic manner and shouting praises to the Virgin Mary. In 1775, by royal command, the pastor was removed from his position."* *Note:* We were unable to fully uncover his marriage and the complete list of his children, as the Gyula parish records have only survived from 1801 onwards.[74]
1768–1771	**Kis, Imre.** *Origin:* Hajdúszoboszló (Hajdú District); *Birth:* Hajdúszoboszló (Hajdú District), 30 December 1740; *Parent(s):* István Kiss, commoner and Erzsébet Szél; *Lower school:* Hajdúszoboszló (Hajdú District); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1759; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1768–1771; *Academia:* Utrecht (NL), 1771–1772; Marburg (D), 1772–1773; *Occupation:* Kisújszállás (Nagykun District) chaplain, 1773–1776; Körösladány (Békés) pastor, 1776–1782; vacant pastor, 1782–1786; Újfehértó (Szabolcs) pastor, 1786–1801; Szentpéterszeg (Bihar) pastor, 1801–1813; retired, 1813–1820; *Diocesan Office:* assessor (Debrecen Diocese), ?–1813; *Marriage:* Mária Szondi, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 21 July 1773; *Child(ren):* József (1774), [child(ren) born in Körösladány], György (1781), Dániel (1784), Zsuzsanna (1787), Sámuel (1790), Károly (1794); *Death:* Hajdúszoboszló (Hajdú District), 1 October 1820; *Other:* In consideration of his old age, he resigned from his pastorate in Szentpéterszeg in 1813 and returned to his hometown, Hajdúszoboszló, where he lived in retirement until his death. *Note:* We were unable to fully

	uncover the complete list of his children, as the Körösladány parish records are only available from 1784 onwards.[75]
1771–1773	**Újvári, Benjámin.** *Origin:* Bicske (Fejér); *Birth:* Bicske (Fejér), 1743; *Parent(s):* András Újvári, pastor; *Lower school:* Nagykőrös (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 22 April 1762; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1771–1773; *Academia:* Bern (CH), 1773–1775; *Occupation:* Bálványos (Somogy) pastor, 1775–1783; Felsőireg (Tolna) pastor, 1784–1803; *Marriage:* Zsuzsanna Zsebeházi, unknown place, 1775; *Child(ren):* Zsuzsanna (1776), Gábor (1779), Zsófia (1782), Zsófia (1783), József (1786), Éva (1788), Zsófia (1791), Éva (1795); *Death:* Felsőireg (Tolna), 27 December 1803; *Note:* We could not find his baptismal or marriage records in the parish registers. Faragó and Bodoki Fodor mistakenly identify him as Újvári Cseh Sándor, claiming that he was the pastor in Paks and later in Foktő, where he died.[76]
1773–1775	**Fazekas, István.** *Origin:* Szerencs (Zemplén); *Birth:* Szerencs (Zemplén), 1747; *Parent(s):* István Fazekas, postal officer and Erzsébet Váci; *Lower school:* Karcag (Nagykun District); *Subsc.:* Debrecen, 3 May 1764; *Collegial Office:* praeceptor poetarum, 1766–1767, praeceptor oratoriae, 1768–1769; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1773–1775; *Academia:* Göttingen (D), 1775–1777; *Occupation:* Tiszainoka (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1777–1781; Törökszentmiklós (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1781–1791; Tiszaszentimre (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1791–1797; Kunmadaras (Nagykun District) pastor, 1797–1825; *Diocesan Office:* assessor (Nagykunság Diocese), 1792–1809; notary (Nagykunság Diocese), 1809–1810; dean (Nagykunság Diocese), 1810–1825; *Marriage:* Anna Varga, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 26 November 1777; *Child(ren):* Erzsébet (1779), István (1780), István (1781), András (1783), Erzsébet (1785), Zsuzsanna (1787), János and Zsuzsanna (1788), Julianna (1790), Zsuzsanna (1794); *Death:* Kunmadaras (Nagykun District), 20 April 1825.[77]
1775–1778	**Szőnyi Dömény, János.** *Origin:* Vésztő (Békés); *Birth:* Vésztő (Békés), 1751; *Parent(s):* János Szőnyi Dömény, pastor;

	Lower school: Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1766; *Collegial Office:* praeses (mathematics), 1771–1772; praeceptor etymologistarum, 1773–1774; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1775–1778; *Academia:* Erlangen (D), 1778–1780; *Occupation:* Békés (Békés) pastor, 1780–1816; *Diocesan Office:* assessor (Békés Diocese), 1801–1816; *Marriage:* Katalin Cira, Békés (Békés), 2 July 1788; *Child(ren):* József (1789), Mária (1790), Sándor (1791), Zsuzsanna (1793), Pál (1795), Zsuzsanna (1797), István (1799), György (1802); *Death:* Békés (Békés), 28 September 1816; *Other:* He is listed under the name Dömjén János in some records. In 1787, the Hódmezővásárhely congregation invited him to replace the departing Benjámin Szőnyi, but he declined the offer. During church visitations and he did not enforce the practice of penance in his own congregation, which caused general outrage, even among the congregation: *"The common people cannot bear that he did not hold penitence."* *Note:* We could not find his baptismal record, as the Vésztő Reformed parish registers begin only in 1759.[78]
1778–1780	**Tóth, Ferenc.** *Origin:* Debrecen (Bihar); *Birth:* Debrecen (Bihar), 9 April 1753; *Parent(s):* Ferenc Tóth, commoner and Katalin Tóth; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 27 April 1769; *Collegial Office:* praeses (geometry), 1774–1775; praeceptor coniugistarum, 1775–1776; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1778–1780; *Academia:* Erlangen (D), 1780–1781; Heidelberg (D), 1781–1782; *Occupation:* Tiszaszentimre (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1782–1791; Törökszentmiklós (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1791–1809; Tiszaszalók (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1809–1816; *Marriage:* Erzsébet Csete, Tiszaabád (Heves–Külső-Szolnok), 18 June 1782; *Child(ren):* Julianna (1783), Erzsébet (1785), Zsuzsanna (1787), Pál (1788), Terézia (1791), Ferenc (1794), Pál (1801); *Death:* Tiszaszalók (Heves–Külső-Szolnok), 24 March 1816.[79]
1780–1782	**Makai, Ferenc.** *Origin:* Hajdúböszörmény (Hajdú District); *Birth:* Székelyhíd (Bihar), 12 August 1756; *Parent(s):* Ferenc Makai, pastor and Mária Debreceni Tavasz; *Lower school:* Hajdúböszörmény (Hajdú District); *Subsc.:* Debre-

	cen, 25 April 1771; 31 March 1772; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1780–1782; *Academia:* Halle (D), 1782–1784; *Occupation:* Tiszabura (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1784–1792; Tiszakürt (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1792–1828; *Diocesan Office:* assessor (Nagykunság Diocese), 1810–1828; *Marriage:* Zsuzsanna Major, Tiszaföldvár (Heves–Külső-Szolnok), 15 August 1785; *Child(ren):* Zsuzsanna (1787), Ferenc (1788), Zsuzsanna (1792), Gábor (1798), Mária (1801); *Death:* Tiszakürt (Heves–Külső-Szolnok), 26 September 1828.[80]
1782–1784	**Oláh, Mihály.** *Origin:* Tiszaszőlős (Heves–Külső-Szolnok); *Birth:* Tiszaroff (Heves–Külső-Szolnok), 27 December 1756; *Parent(s):* Mihály Oláh, pastor and Zsuzsanna Endrédi; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1773; *Rector:* Báránd (Bihar), 1780–1782; Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1782–1784; *Occupation:* Balatonfüred (Zala) interim pastor, 1787–1788; Papkeszi (Veszprém) pastor, 1788–1799; Köveskál (Zala) pastor, 1799–1806; Veszprém (Veszprém) pastor, 1806–1808; Vörösberény (Veszprém) pastor, 1808–1816; Inota (Fejér) pastor, 1816–1837; *Diocesan Office:* assessor (Veszprém Diocese), 1806–1837; *Marriage:* Katalin Szalai Molnár, Papkeszi (Veszprém), 14 July 1788; *Child(ren):* Mária (1790), Zsófia (1791), János (1793), Terézia (1795), Sándor (1799), Klára (1802); *Death:* Inota (Fejér), 31 October 1837.[81]
1784–1786	**Csekei, János.** *Origin:* Kisszecse (Bars); *Birth:* Kisszecse (Bars), 23 August 1751; *Lower school:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 27 April 1775; *Collegial Office:* praeceptor coniugistarum, 1781–1782; praeceptor oratoriae et logices, 1783–1784; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1784–1786; *Academia:* Marburg (D) and Frankfurt an der Oder (D), 1787–1789; *Occupation:* Bölcske (Tolna) pastor, 1789–1843; retired, 1843–1844; *Diocesan Office:* assessor (Tolna Diocese), 1797–1811; assessor (Dunamellék Church District), 1811–1844; vice-dean (Tolna Diocese), 1811–1827; dean (Tolna Diocese), 1827–1843; *Marriage:* Mária Bolyó, Dunavecse (Tolna), 20 November 1789; *Child(ren):* Mária (1792), Julianna (1794), Zsuzsanna (1796), Klára (1804); *Death:* Bölcske (Tolna),

	20 April 1845; *Other:* A year before his death, he resigned from his pastoral and diocesan positions and retired. *Note:* In 1816, the Dunamellék church visitation records refer to him in relation to Bölcske: *"János Csekei. […] He has been serving for 28 years. He has not been in any other congregation."*[82]
1786–1788	**Szalai, István.** *Origin:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt), 9 March 1759; *Parent(s):* István Szalai, commoner; *Lower school:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 30 April 1778; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1786–1788; *Academia:* Utrecht (NL), 1789–1791; *Occupation:* Ajka (Veszprém) interim pastor, 1783–1784; Bácsfeketehegy (Bács) pastor, 1791–1803; Szeremle (Pest–Pilis–Solt) pastor, 1803–1804; vacant pastor, 1804–1807; Nagypall (Baranya) pastor, 1807; *Marriage:* Julianna Császár, Bácsfeketehegy (Bács), 7 September 1791; *Child(ren):* István (1792), Julianna (1794), Mária (1797), József (1800); *Death:* Nagypall (Baranya), 28 August 1807; *Other:* The Bácsfeketehegy records suggest that he was murdered in Cservenka in 1803: *"After Kálmándi Pap J., Mr. Szalay István was appointed, who had many affairs and met a sad end. Rumors circulated that he moved to Cservenka and, shortly afterward, perhaps even during the move, was murdered. How and by whom is unknown. Let the veil cover it."* However, this contradicts the church district record, which states that István Szalai and Sámuel Kozmai, the preacher from Szeremle, were to exchange congregations due to Szalai's legal issues ("troubles with noise"). *Note:* According to Köblös and Kránitz, he returned to Bácsfeketehegy in 1804, but this is not possible, as at that time, the former pastor of Szeremle, Sámuel Kozmai was serving as the pastor there.[83]
1788	**Bátori, István.** *Origin:* Solt (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Solt (Pest–Pilis–Solt), 17 March 1760; *Parent(s):* Ferenc Bátori, notary and Judit Pintér; *Lower school:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 26 May 1778; *Collegial Office:* praeceptor syntaxistarum, 1785–1786; praeceptor metaphysices, 1787–1788; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1788; *Other:* Due to his negligence, he was dis-

	missed from the rector's office.; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as a schoolmaster in Mezőtúr, his trail goes cold.[84]
1788–1790	**Szilágyi, István.** *Origin:* Mezőbottyán (Bihar); *Birth:* Mezőbottyán (Bihar), ca. 1763; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 23 April 1779; *Collegial Office:* curator famulorum, 1786–1787; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1788–1790; *Academia:* Utrecht (NL), 1791–1792; *Occupation:* Pósalaka (Bihar) pastor, 1792–1793; Hegyközkovácsi (Bihar) pastor, 1794–1798; Belényes (Bihar) pastor, 1798–1802; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children, after his tenure as a pastor in Belényes, his trail goes cold.[85]
1790–1792	**Kabai Tóth, József.** *Origin:* Kunmadaras (Nagykun District); *Birth:* Kunmadaras (Nagykun District), 10 January 1766; *Parent(s):* József Kabai Tóth, pastor and Sára Félegyházi; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 19 March 1782; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1790–1792; *Academia:* Erlangen (D), 1792–1794; *Occupation:* Dévaványa (Heves–Külső-Szolnok) pastor, 1795–1799; *Marriage:* Julianna Nagy, Kunmadaras (Nagykun District), 17 June 1794; *Child(ren):* Klára (1795), Julianna (1797); *Death:* Kunmadaras (Nagykun District), 28 May 1799; *Other:* According to the death register, "he came here [to Madaras] for the purpose of his treatment, and he died here." The young pastor, who died of tuberculosis, most likely went to his family in his final days.[86]
1792–1794	**Albisi Bod, Péter.** *Origin:* Nagyléta (Bihar); *Birth:* Nagyléta (Bihar), 16 August 1764; *Parent(s):* Zsigmond Albisi Bod, pastor and Erzsébet Kusz; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 25 April 1782; *Collegial Office:* curator famulorum, 1789–1790; dispensator, 1791–1792; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1792–1794; *Academia:* Utrecht (NL), 1794–1795; Jena (D), 1795–1796; *Occupation:* Nagyléta (Bihar) chaplain, 1796–1797; Ottomány (Bihar) interim pastor, 1796–1797; Nagyléta (Bihar) pastor, 1797–1819; *Diocesan Office:* assessor (Érmellék Diocese), 1810–1819; *Marriage:* Klára Gerendási, Sárrétudvari (Bihar), 3 May 1798; *Child(ren):* József (1799), Dániel (1801),

	Péter (1802), Lajos (1806), Klára (1808), Klára (1811), Lajos (1814); *Death:* Nagyléta (Bihar), 8 April 1819; *Other:* He took over the Nagyléta parish after his father's death, when he was invited by the congregation.[87]
1794–1796	**Tóth, Péter.** *Origin:* Debrecen (Bihar); *Birth:* Debrecen (Bihar), 16 December 1771; *Parent(s):* István Tóth, commoner and Julianna Horváth; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 26 April 1787; *Collegial Office:* praeceptor poetarum, 1793–1794; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1794–1796; *Academia:* Jena (D), 1796–1798; *Occupation:* Érmihályfalva (Bihar) pastor, 1798–1800, Hajdúhadház (Hajdú District) pastor, 1800–1801, vacans lelkész, 1801; Szakoly (Szabolcs) pastor, 1801–1802; *Marriage:* Sára Kis, Érmihályfalva (Bihar), 1799.; *Child(ren):* Terézia (1800), Sámuel (1801); *Death:* Debrecen (Bihar), 1802. 3. 14.; *Note:* We could not find his marriage record in the registers, but we know his wife's name from the baptismal records of their children. The date of their marriage can be inferred from the baptismal dates of their children.[88]
1796–1798	**Elek, Ferenc.** *Origin:* Alsódabas (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Alsódabas (Pest–Pilis–Solt), 1767; *Lower school:* Hajdúszoboszló (Hajdú District); *Subsc.:* Debrecen, 18 April 1788; 13 March 1790; *Collegial Office:* praeceptor novitiorum rhetorum, 1795–1796; *Praeceptor:* Kismarja (Bihar), 1789–1790; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1796–1798; *Academia:* Jena (D), 1798–1799; *Occupation:* Ordas (Pest–Pilis–Solt) pastor, 1800–1811, Kunszentmiklós (Kiskun District) pastor, 1811–1813; *Death:* Kunszentmiklós (Kiskun District), 1813. 3. 19.; *Other:* n the Debrecen College register, when he enrolled in 1790, the term "sodomiticus" was written next to his name. Throughout his life, he never married, nor did he have any children. In 1807, he was ordained in the Kisváci church, but due to its poor reputation, especially the low salary, *"the ordained pastor assigned to Ordás, Elek Ferenc, was not persuaded to move there."* *Note:* We could not find his baptismal record in the Alsódabas parish registers.[89]
1798–1800	**Sipos, Sámuel.** *Origin:* Köveskál (Zala); *Birth:* Kadarkút (Somogy), 20 September 1773; *Parent(s):* Márton Sipos, pastor

	and Éva Györfi; *Lower school:* Pápa (Veszprém); Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Pápa, 1786; Debrecen, 20 April 1790; 1 October 1791; *Collegial Office:* praeceptor veteranorum rhetorum, 1797–1798; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1798–1800; *Academia:* Göttingen (D), 1800–1802; *Occupation:* Kaposszentbenedek (Somogy) pastor, 1802–1803; Csurgó (Somogy) professor, 1803–1806; Csurgó (Somogy) pastor, 1805–1806; Hedrehely (Somogy) pastor, 1806–1811; Kadarkút (Somogy) pastor, 1811–1826; Erdőcsokonya (Somogy) pastor, 1826–1830; *Diocesan Office:* assessor (Belső-Somogy Diocese), 1806–1830; vice-notary (Belső-Somogy Diocese), 1806–1811; notary (Belső-Somogy Diocese), 1811–1824; assessor (Dunántúl Church District), 1820–1830; *Marriage:* Zsófia Zsoldos, Köveskál (Zala), 27 October 1802; *Child(ren):* Lajos (1806), Károly (1809), Zsófia (1811), Sámuel (1813), Klára (1822); *Death:* Erdőcsokonya (Somogy), 4 August 1830; *Note:* Since the Csurgó baptismal records are available only from 1805, we were unable to reconstruct any children he may have had there.[90]
1800–1802	**Derecskei, Mihály.** *Origin:* Debrecen (Bihar); *Birth:* Debrecen (Bihar), 20 September 1776; *Parent(s):* József Derecskei, commoner and Erzsébet Pálfai; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1793; *Collegial Office:* praeceptor novitiorum syntaxistarum, 1799–1800; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1800–1802; *Academia:* Marburg (D), 1802–1803; *Occupation:* Vértes (Bihar) pastor, 1804–1845; *Marriage:* **I.** Lídia Karassiai, Vértes (Bihar), 1802; **II.** Zsuzsanna Gámán, Vértes (Bihar), 1807; *Child(ren):* Károly (1806), Antal (1808), Antal (1810), Mihály (1812), Lajos (1814), Antal (1816), József (1819), Miklós (1823); *Death:* Vértes (Bihar), 1 May 1845; *Other:* According to the records, during his time as schoolmaster, he *"ruined the school, spending his time wandering around, engaging in trading with wine and wheat."* In 1809, the church district's consistory ordered him to Margitta, but he disobeyed and *"returned after only a few hours."* *Note:* The dates of his two marriages were only estimated: his first marriage was inferred from his wife's death record (they

	were married for 2 years), and the date of his second marriage was approximated based on the death of his first wife and the baptism date of his first child from his second wife.[91]
1802–1803	**Kaszonyi Lázár, András.** *Origin:* Csenger (Szatmár); *Birth:* Csenger (Szatmár), 29 December 1777; *Parent(s):* András Kaszonyi Lázár, pastor and Borbála Almási; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1795; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1802–1803; *Death:* Csenger (Szatmár), 27 September 1803; *Other:* He had to interrupt his rector service in Mezőtúr due to illness, and he passed away at his parental home in Csenger, where he succumbed to tuberculosis.[92]
1803–1805	**Szoboszlai Márton, József.** *Origin:* Cegléd (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Cegléd (Pest–Pilis–Solt), 10 November 1778; *Parent(s):* Mihály Szoboszlai Márton, commoner and Erzsébet Csobán; *Lower school:* Nagykőrös (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 26 April 1797; *Collegial Office:* praeceptor quintariorum, 1802–1803; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1803–1805; *Academia:* Göttingen (D), 1805–1807; *Occupation:* Körösladány (Békés) pastor, 1807–1813, Debrecen (Bihar) pastor, 1813–1855; *Diocesan Office:* assessor (Debrecen Diocese), ?–1855; tanácsbíró (Tiszántúl Church District), ?–1855; *Marriage:* Ágnes Luka, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 22 July 1807; *Child(ren):* Ágnes (1811), Terézia (1813), Károly (1815), Lajos (1817), László (1819), Zsigmond (1822), Antal (1827), Imre (1830); *Death:* Debrecen (Bihar), 25 July 1859.[93]
1805–1807	**Kovács, Ferenc.** *Origin:* Szilágysomlyó (Kraszna); *Birth:* Szilágysomlyó (Kraszna), ca. 1781; *Parent(s):* István Kovács, pastor; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 26 April 1797; *Collegial Office:* praeceptor novitiorum rhetorum, 1803–1804; praeceptor poetarum, 1804–1805; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1805–1807; *Academia:* Göttingen (D), 1807–1809; *Occupation:* Szilágysomlyó (Kraszna) pastor, 1813–1848; *Death:* Szilágysomlyó (Kraszna), after 1848; *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[94]

1807–1809	**Nagy, István.** *Origin:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Birth:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt), 2 March 1781; *Parent(s):* János Nagy, commoner and Katalin Tóth; *Lower school:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt); *Subsc.:* Debrecen, 24 April 1799; *Collegial Office:* praeceptor veteranorum rhetorum, 1806–1807; praeceptor encyclopaedistarum, 1807; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1807–1809; *Occupation:* Kecskemét (Pest–Pilis–Solt) professor, 1810–1830; Cegléd (Pest–Pilis–Solt) pastor, 1830–1831; *Diocesan Office:* assessor (Dunamellék Church District), 1821–1831; *Marriage:* Zsuzsanna Cebe, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 19 September 1810; *Child(ren):* Zsigmond (1811), László (1814), Károly (1815), Ferenc (1817), Jozefa (1819), Franciska (1822), Terézia és Eszter (1824), Antal (1826), István (1827); *Death:* Cegléd (Pest–Pilis–Solt), 13 August 1831.[95]
1809–1811	**Nyakas, Péter.** *Origin:* Hajdúnánás (Hajdú District); *Birth:* Hajdúnánás (Hajdú District), 22 August 1786; *Parent(s):* Péter Nyakas, commoner and Erzsébet Sallai; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 22 April 1801; *Collegial Office:* praeceptor poetarum, 1808–1809; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1809–1811; *Occupation:* Balkány (Szabolcs) pastor, 1814–1832; *Marriage:* Éva Kovács, Balkány (Szabolcs), 27 May 1817; *Child(ren):* Zsófia (1830); *Death:* Balkány (Szabolcs), 23 May 1832.[96]
1811–1813	**Péceli, József.** *Origin:* Debrecen (Bihar); *Birth:* Komárom (Komárom), 26 November 1789; *Parent(s):* József Péceli, pastor and Katalin Varjas; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 27 November 1804; *Collegial Office:* praeceptor veteranorum rhetorum, 1809–1810; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1811–1813; *Academia:* Wien (A), 1813–1814; Göttingen (D), 1814–1815; *Occupation:* Debrecen (Bihar) profeszor, 1815–1849; Debrecen (Bihar) librarian, 1815–1831; *Marriage:* **I.** Krisztina Budai, Debrecen (Bihar), 29 May 1817; **II.** Erzsébet Szentgyörgyi, Debrecen (Bihar), 31 December 1821; *Child(ren):* Lajos (1819); *Death:* Debrecen (Bihar), 23 May 1849; *Other:* He served as rector-professor at the Reformed College of Debrecen four times: in 1818, 1822, 1829, and 1847. He was a prolific historian, poet, and writer. He taught modern his-

	tory, from the discovery of America to the French Revolution, using his own textbook, *Summarium historiae recentioris Europae, a detectione Americae ad revolutionem Gallicam I–II* (Debrecen, 1827–1830). Additionally, he wrote poems in Hungarian and Latin, as well as funeral orations. In 1832, he was elected as a corresponding member of the Hungarian Scientific Society, and in 1837, as a full provincial member. As a member of the society, he established a 5000-forint fund for awarding prizes for literary and historical works and essays. He played a significant role in the intellectual life of the College and the country: he reorganized the educational system, supported self-education among students, regularly published students' poems, and was a founding member of the Kisfaludy Society in 1836. In 1811, Professor Mihály Magyar resigned from his position in Debrecen to take up the pastorate in Mezőtúr. To replace him, the then-schoolmaster of Mezőtúr, József Péceli was invited, who requested a few years' leave to complete his tenure as a schoolmaster and to study at foreign universities. Until 1815, Sándor Tatai was entrusted with the position. After finishing his tenure as schoolmaster in Mezőtúr, the local authorities wrote the following about him: *"With his fine talents and knowledge, his diligence in teaching, good manners, and fortunate progress, all came together in less than two years; we cannot express with greater joy and pleasure whether we ever fulfilled the duty we owed to our esteemed Rector in regard to our school. His conduct as Rector, surpassing all praise, leaves us with nothing more to say but to include this in our wishes: 'The Good Lord, who wants to bless and make a school prosperous, may grant a József Péczely to teach in it.'"* *Note:* A rich body of literature is available regarding Péceli, but in this case, we cannot undertake a complete presentation of it: therefore, we will only refer to works related to his main biographical data.[97]
1813–1815	**Péteri, András.** *Origin:* Bajka (Bars); *Birth:* Bajka (Bars), 1788; *Lower school:* Losonc (Nógrád); *Subsc.:* Debrecen, 13 October 1805; *Collegial Office:* praeceptor novitiorum syntaxistarum, 1811–1812; *Rector:* Mezőtúr (Heves–

	Külső-Szolnok), 1813–1815; *Occupation:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok) nótárius, 1815–1835; Heves és Külső-Szolnok County juror and judge of the High Court, 1831–1847; *Marriage:* Zsuzsanna Mészáros, Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 20 November 1815; *Child(ren):* Zsuzsanna (1817), Károly (1819), Julianna (1820), Terézia (1827); *Death:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 2 July 1847; *Note:* The name also appears in the form of András Péter. His baptismal record has not been found.[98]
1815–1817	**Budai, Jonatán.** *Origin:* Szentkirályszabadja (Veszprém); *Birth:* Vajszló (Baranya), 5 January 1792; *Parent(s):* András Budai, pastor and Zsófia Baranyai; *Lower school:* Debrecen (Bihar); *Subsc.:* Debrecen, 19 September 1806; *Collegial Office:* praeceptor veteranorum rhetorum, 1812–1813; praeses, 1813–1814; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1815–1817; *Occupation:* Óarad (Arad) lawyer, 1819–1840; Arad County judge of the High Court, 1830–1840; *Diocesan Office:* secular assessor (Nagyszalonta Diocese), 1840; *Death:* Óarad (Arad), 1 November 1840; *Other:* Thanks to his collaboration with pastor Péter Csernátoni Vajda, the Óarad Reformed Church congregation was established by the 1830s.. *Note:* There are no sources available to reconstruct his marital status and children.[99]
1817–1819	**Luka, József.** *Origin:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok); *Birth:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 26 February 1795; *Parent(s):* József Luka, notary and Erzsébet Szarka; *Lower school:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok); *Subsc.:* Debrecen, 19 September 1809; *Collegial Office:* praeceptor novitiorum rhetorum, 1815–1816; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1817–1819; *Academia:* Wien (A), 1819–1820; *Occupation:* Pocsaj (Bihar) pastor, 1820–1824; *Marriage:* Julianna Somogyi, Pocsaj (Bihar), 1821; *Child(ren):* József (1824); *Death:* Debrecen (Bihar), 19 September 1824; *Note:* During his stay in Vienna, he did not enroll in any institution, and we only know about his study trip from the records of Mezőtúr. He served as a chaplain in Pocsaj between 1820 and 1821, and after the death of the regular pastor, János Vámosi, on 7 June 1821, he was elected as their pastor. His marriage record is not found in the Pocsaj

	parish registers, and we estimated the date of his marriage based on the brief biography written in his death record.[100]
1819–1821	**Kulifai, Zsigmond.** *Origin:* Nyírbátor (Szabolcs); *Birth:* Nógrádverőce (Nógrád), 21 March 1796; *Parent(s):* Pál Kulifai, pastor and Erzsébet Tar; *Lower school:* Losonc (Nógrád); *Subsc.:* Debrecen, 19 August 1812; *Collegial Office:* praeceptor veteranorum rhetorum, 1817–1818; *Rector:* Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok), 1819–1821; *Occupation:* Tiszaigar (Heves–Külső-Szolnok) interim pastor, 1822–1823; Kunhegyes (Nagykun District) pastor, 1825–1866; *Diocesan Office:* assessor (Heves–Nagykunság Diocese), 1841–1867; notary (Heves–Nagykunság Diocese), 1843–1848 and 1849–1856; *Marriage:* Judit Major, Tiszaföldvár (Heves–Külső-Szolnok), 19 November 1826; *Child(ren):* Judit (1828), Károly (1835), Márk (1838); *Death:* Kunhegyes (Nagykun District), 17 February 1868; *Other:* Between 1823 and 1824, he was a tutor in the Borbély family in Tiszaroff. After that, he spent a year in Késmárk and Vienna to learn the German language. He returned home in 1825, when he was invited by the Kunhegyes congregation to become their pastor. During his pastoral career, he was a prolific writer with numerous sermons, poems, and translations published in print. *Note:* He is not listed in Szabadi's database, but he does appear in Demjén's database. According to the latter, he enrolled on 19 August 1812, together with his brother, Pál.[101]

Noten

* The writing of this study has been supported by the National Research, Development and Innovation Office Nr. K-145896.

1 Bodoki Fodor & Bodoki Fodor, *Mezőtúr város története,* 27.

2 Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 239.

3 Dankó, 'A Kollégium partikularendszere', 776.

4 Szabadi, *Intézménytörténeti források;* Thury, *Iskolatörténeti adattár;* TtREL II. 28. a. 1–3; TtREL II. 28. e. 1.

5 MREL I. 268. e. 1.

[6] Miklós Fodor (1747); József Tömösközi (1761); György Szondi (1762); Lukács Teleki, György Szűcs (1764); István Pályi, István Petz (1766); János Bátorkeszi, Mihály Szőllősi, Mihály Szabó, Mihály Igmándi (1767); József Bátorkeszi, János Deák (1768); István Szécsi, József Endrédi (1770); István Varga, Pál Bátorkeszi (1771); János Szabó, József Takács (1772); József Szőnyi, Péter Kenyeres, József Mészáros (1774); Sámuel Csala, István Bekő, István Kocsi, János Arany (1776); István Szabó (1778); Sámuel Mészáros, Mihály Sipos, Sándor Jakucs, Mihály Bíró (1779); Sándor Boldog, János Tömösközi (1780); István Teleki, Mihály Tóth, András Nagy (1781); András Varga, Dániel Mészáros, János Debreceni, Sámuel Tömösközi (1782); József Nagy (1783); Péter Bányai (1784); István Polgár (1788); József Kálnai, István Molnár (1789); János Legény, József Borza (1790); Mihály Lengyel, József Pap (1792); Imre Petz, János Tóth, János Szabó (1793); Gergely Szűcs, András Kocsi Sebestyén (1794); Dániel Ercsei, Bálint Lévai, István Takács, András Bajkai (1795); István Veres, István Pap, János Tóth (1796); András Erdős (1799); Benjámin Beregszászi, Mihály Pap (1801); Jakab Polgár, Márton Polgár (1804); József Szondi, Gábor Helmeci, Mihály Igmándi, István Bátori (1805); Sámuel Kovács (1806); János Takács, Benedek Csala (1807); Sándor Mándi, Sámuel Jakucs, Sámuel Kovács (1808); József Luka, János Igmándi, Sándor Csala (1809); János Szilágyi, István Szilágyi (1810); Dániel Kovács, Gábor Sárközi, János Búsi, Sámuel Jakucs (1811); Mihály Kovács, Ferenc Veres (1812); Mihály Kovács, József Kegyes, Gábor Bátori, János Makrai (1814); Sándor Cebe, Mihály Gábor, Mihály Kovács (1816); Ferenc Luka, András Dormány, József Cebe, Sándor Nagy (1817); Elek Pákozdi (1819); András Dormány, Dániel Varga (1821). – Szabadi, *Intézménytörténeti források.*

[7] Hegyi, *A mezőtúri református gimnázium,* 2.3.1.–2.4.

[8] Barcsa, *A Debreceni Kollégium,* 97.

[9] Dankó, 'A Kollégium partikularendszere', 776–777.

[10] See the latin text and István Szabadi's Hungarian translation at G. Szabó, *A Debreceni Református Kollégium,* 310–362.

[11] TtREL I. 33. c. 1, Nr. 2.

[12] Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 228–229.

[13] The original text of the schoolmaster's annual salary in Hungarian: *"Készpénz fizetés forint 40; A coquiáért fizetünk forint 40; A gyermekek tanitásáért a városházától fogunk Didaktrumot fizetni esztendőnként forint 40; Gyertyának való faggyu font 18; Generale halottól fizetnek denar 24; Partiale halottól denar 12; Minden gyermektől Sabbatháleba búza véka 1; Asztalára elégséges kenyere lészen a városházától."* – Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 229.

[14] According to Rácz's observations, the highest proportion of students at the College came from Bihar, Szabolcs, Szatmár, Békés, and Heves–Külső-Szolnok counties, as well as the free districts, the Hajdú, Jász, Nagykun, and Kiskun Districts. Additionally, he highlights the significance of counties in Transdanubia, including Komárom, Fejér, Veszprém, and Somogy. – Rácz, *Az ország iskolája,* 32.

[15] Éliás, 'Források a karcagi református fiúiskola', 619.

[16] *"*[A] *rektor s préceptor nem is dolgozhatott másként, csak ahogyan maga is megtapasztalta a Kollégiumban…"* ("[T]he rector and the praeceptor could only work in the

manner they themselves had experienced at the College…") – Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye I,* 242.

17 Dankó, 'A Kollégium partikularendszere', 776.

18 *"T. Ertsei Dániel pedig ezt jegyzi meg a M. Turi Reformata Ekklésia – kéz irásban lévő – Historiájának 14. oldalán, hogy: esmért hallgatói közt öreg embert ki tsak a Turi Oskolában tanult, még is a Mi Atyánkot (Uri imádságot) Sidóul és Görögül minden hiba nélkül tudta mondtani"* ("Reverend Dániel Ertsei notes on page 14 of the handwritten History of the Mezőtúr Reformed Congregation that: Among his students, there was an elderly man who had only studied at the Mezőtúr School, yet he was able to recite the Our Father (the Lord's Prayer) in Hebrew and Greek without any mistakes.") – Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 46.

19 G. Szabó, *A Debreceni Református Kollégium,* 310–362.

20 Rácz, *Az ország iskolája,* 50–51.

21 Győri L., 'A Debreceni Református Kollégium', 22–23.

22 Rácz, *Az ország iskolája,* 171–173.

23 Rácz, *Az ország iskolája,* 233–248.

24 Bozzay, *Intézménytörténeti kapcsolatok,* 25–30.

25 Bozzay, *Intézménytörténeti kapcsolatok,* 25–28.

26 Bozzay, *Intézménytörténeti kapcsolatok,* 28–30.

27 DRKN R 550.

28 Tóth, 'Polgári Mihály önéletrajza…'

29 MREL I. 268. k. 5.

30 Magyar, 'Polgári Mihály felségsértési…'

31 His route was as follows: Kunszentmiklós → Pest → Győr → Bratislava → Wien → Nikolsburg → Wischau → Proßnitz → Olmütz → Jägerndorf → Neisse → Grottkau → Ohlau → Breslau → Glogau → Beuthen → Crossen an der Oder → Fürstenberg → Frankfurt an der Oder → Berlin → Wusterhausen → Kyritz → Pritzwalk → Putlitz → Neustadt → Wittenburg → Bergedorf → Hamburg → Amsterdam → Utrecht.

32 As a comparison, the annual salary of the pastors of Mezőtúr in 1743 was as follows: 80 *rhénes forint* (Rheinischer Gulden) in cash, 30 *köböl* (~ 1862 kg) of wheat, 30 *köböl* (~ 1862 kg) of barley, one fattened pig, one quintal (100 kg) of meat, 50 pounds (~ 23,5 kg) of tallow, one quintal (100 kg) of salt, six pieces of cheese, six pieces of *gomolya* (a round-shaped cheese made from sweet sheep's milk), six *icce* (~ 5 l) of butter, six *icce* (~ 5 l) of honey, ten cartloads of hay, eight cartloads of wood, milling service at the mill, and firewood. – Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 216–217.

33 Mihály Polgári mentions *groschen*, *Rheinischer Gulden*, *Dutch guilder*, *Dutch ducat,* and *stuiver* in his description.

34 Rácz, *Az ország iskolája,* 236.

35 Tóth, 'Polgári Mihály önéletrajza…'

36 Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 261–264.

37 His reconstructed route was as follows: Debrecen → Pest → Győr → Bratislava → Wien → Linz → Passau → Straubing → Regensburg → Augsburg → Memmingen → Landau → Rorschach → Konstanca → Schaffhausen → Laufenburg → Basel. – Posta, 'Hatvani István, egy polihisztor…' 114.

[38] Based on the map we have created, Polgári covered a distance of 1,753 km in 69 days. In contrast, Ercsei's journey spanned 1,287 km, which, according to proportional calculations, would have taken 51 days to complete.

[39] István Hatvani's journey to the Swiss city took 210 days; however, he traveled a greater distance and faced multiple interruptions along the way. – Posta, 'Hatvani István, egy polihisztor…' 114.

[40] Hegyi, *A Kárpát-medencéből…,* 154.

[41] MREL I. 268. k. 5.

[42] DRKN R 209. h.; Hegyi, *A Kárpát-medencéből…,* 289.

[43] DRKN R 209. e.; Hegyi, *A Kárpát-medencéből…,* 87.

[44] *"Watch your life and doctrine closely. Persevere in them, because if you do, you will save both yourself and your hearers."* 1Tim. 4:16.

[45] The idea of a sermon on the fear of God, based on the text of Psalm XXXII, verse 8. *"I will instruct you and teach you in the way you should go; / I will counsel you with my loving eye on you."* Ps. 32:8. – DRKN R 209. f.

[46] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 376; TtREL II. 28. a. 2, 49; TtREL II. 28. e. 1, 81; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 192; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 47, 60, 69.

[47] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 179, 273; Tóth, *Annales Reformatae,* 69; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 374; TtREL II. 28. a. 2, 44; TtREL II. 28. e. 1, 79; Thury, *Iskolatörténeti adattár,*191; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 47, 60, 69.

[48] Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[49] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 173, 266; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 377; TtREL II. 28. a. 2, 54; TtREL II. 28. e. 1, 82; Thury, *Iskolatörténeti adattár,*192; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69; TREL I. 106; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület I,* 610.

[50] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 379; TtREL II. 28. a. 2, 58; TtREL II. 28. e. 1, 82; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 193; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[51] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 382, 380; TtREL II. 28. a. 2, 65; TtREL II. 28. e. 1, 84; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 194; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[52] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 382, 439, 407; TtREL II. 28. a. 2, 72, 112; TtREL II. 28. e. 1, 85, 94; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 195, 200; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[53] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 385, 390; TtREL II. 28. a. 2, 81, 99; TtREL II. 28. e. 1, 87, 91; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 196, 198; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[54] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 383; TtREL II. 28. a. 2, 73; TtREL II. 28. e. 1, 86; Thury, *Iskolatörténeti adattár,* 195; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[55] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 387, 395; TtREL II. 28. a. 2, 89, 114; TtREL II. 28. e. 1, 89, 93; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 197, 201; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69; Dáné & Szabadi, *A Tiszántúli Református Egyházkerület*, 384; TtREL I. 8. d. 22, 129.

[56] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 44; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 395; TtREL II. 28. a. 2, 115; TtREL II. 28. e. 1, 95; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 201; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69; Gacsári, *A Füzesgyarmati Helvéciai Hitvallású*, 77; VARGA, *Forrásaink a reformációról*, 150–152; Mészáros, 'Dél-hevesi református egyházközségek', 115.

[57] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 414; TtREL II. 28. a. 2, 182; TtREL II. 28. e. 1, 108; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 210; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[58] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 404; TtREL II. 28. a. 2, 144; TtREL II. 28. e. 1, 101; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 205; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[59] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 403; TtREL II. 28. a. 2, 144; TtREL II. 28. e. 1, 101; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 205; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[60] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 404; TtREL II. 28. a. 2, 146; TtREL II. 28. e. 1, 101; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 206; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69.

[61] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 405, 407; TtREL II. 28. a. 2, 148, 157; TtREL II. 28. e. 1, 102, 103; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 206–207; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[62] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 415, 419; TtREL II. 28. a. 2, 185, 202; TtREL II. 28. e. 1, 109, 112; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 210, 212; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222, 260; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 216–217; Hegyi & Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 60, 87, 115.

[63] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 414; TtREL II. 28. a. 2, 182; TtREL II. 28. e. 1, 108; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 210; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 60, 69.

[64] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 414; TtREL II. 28. a. 2, 182; TtREL II. 28. e. 1, 108; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 210; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 222; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69; TtREL I. 8. d. 7, 82, 102; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken,* 109; Sz. Kiss, *Monografiai vázlatok*, 33, 145, 239, 242, 374.

[65] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 425; TtREL II. 28. a. 2, 223; TtREL II. 28. e. 1, 118; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 217; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69.

[66] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 428; TtREL II. 28. a. 2, 233; TtREL II. 28. e. 1, 118; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 217; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli*

Református Egyházkerület I, 455; Sinka, A tanárok teljes névsora, 191; TtREL I. 8. d. 6, 35; TtREL I. 8. d. 7, 83; TtREL I. 8. d. 11, 287.

67 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 433; TtREL II. 28. a. 2, 251; TtREL II. 28. e. 1, 122; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 219; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69; Hegyi & Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 61; TtREL I. 8. d. 1, 44; DmRERL A/1a. 3, 57–60; DmRERL A/1a. 4, 273–274.

68 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 437; TtREL II. 28. a. 2, 266; TtREL II. 28. e. 1, 125; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 222; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 48, 61, 69; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület I,* 797; TtREL I. 8. d. 10, 242.

69 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 440; TtREL II. 28. a. 2, 278; TtREL II. 28. e, 127; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 224; TtREL I. 33. a. 1, 72, 92; Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye I,* 289; Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II*, 99, 134, 146; Tóth, *Annales Reformatae*, 237–238; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223, 245; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69.

70 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 445; TtREL II. 28. a. 2, 285; TtREL II. 28. e. 1, 129; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 227; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület II,* 896; TtREL I. 8. d. 9, 212; Hegyi & Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 63; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken*, 156; Köblös, *A Pápai Református Kollégium,* 190; Hudi, *Fábián-emlékkönyv*, 106–107.

71 Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 179; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 451; TtREL II. 28. a. 2, 308; TtREL II. 28. e. 1, 133; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 231; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Hegyi, *A Békési Református Egyházmegye,* 59; Herpay, *Földes község története*, 229; TtREL I. 8. d. 14, 209; TtREL I. 8. d. 22, 121; TtREL I. 8. d. 23, 280; TtREL I. 8. d. 24, 339, 388.

72 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 453; TtREL II. 28. a. 2, 314; TtREL II. 28. e. 1, 134; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 233; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Báthory, *Egyházi névtár,* 72; TtREL I. 8. d. 5, 276.

73 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 456; TtREL II. 28. a. 2, 323; TtREL II. 28. e. 1, 136; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 236; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; TtREL I. 33. a. 1, 85–86, 184; Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 111, 122, 147, 179; Tóth, *Annales Reformatae*, 71–72, 238.

74 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 463; TtREL II. 28. a. 2, 348; TtREL II. 28. e. 1, 140; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 243; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 192; Hegyi & Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 67; TtREL I. 8. d. 23, 233; BEKREF, 569, 612; Kósa, *A gyulai református egyház*, 62, 186.

[75] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 473; TtREL II. 28. a. 1–3, 374; TtREL II. 28. e. 1, 145; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 253; TtREL I. 33. a. 1, 88; TtREL I. 8. d. 22, 196; TtREL I. 8. d. 24, 366, 404; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken,* 158; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 268.

[76] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 488; TtREL II. 28. a. 3, 32; TtREL II. 28. e. 1, 150; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 263; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Hegyi & Szögi, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken*, 92; Báthory, *Egyházi névtár,* 52–53; TtREL I. 8. d. 1, 21; TtREL I. 8. d. 2, 103; DmRERL A/1a. 4. 25.

[77] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye I,* 266–267, 289, 292; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 495; TtREL II. 28. a. 3, 57.; TtREL II. 28. e. 1, 153; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 269; TtREL I. 33. a. 1, 106, 112–114, 121, 242, 250, 255; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 114; Sinka, A tanárok teljes névsora, 192–193; Vadai, *Történeti visszapillantás*, 27; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69.

[78] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 503; TtREL II. 28. a. 3, 70; TtREL II. 28. e. 1, 157; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 276; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 49, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 193; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 80; Hegyi, *A Békési Református Egyházmegye,* 57, 106, 108, 110; Hegyi, *Összeírások és egyházlátogatások,* 50, 123, 264, 286; Kis, *A Békés-bánáti református egyházmegye*, 101, 150, 159–160; BEKREF, 176, 373, 659.

[79] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 185, 194, 213; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 519; TtREL II. 28. a. 3, 101; TtREL II. 28. e. 1, 164; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 288; TtREL I. 33. a. 1, 259–260; Vadai, *Történeti visszapillantás*, 27–28; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 82, 170.

[80] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye I,* 291; Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 35, 147; TÓTH, 1949, 241–242; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 536, 549; TtREL II. 28. a. 3, 124; TtREL II. 28. e, 168; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 300; TtREL I. 33. a. 1, 250; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 244; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 157.

[81] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 563; TtREL II. 28. a. 3, 144; TtREL II. 28. e. 1, 172; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 312; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 223; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; TtREL I. 8. d. 6, 20; TtREL I. 8. d. 7, 105; TtREL I. 8. d. 8, 143; TtREL I. 8. d. 6, 10, 227; TtREL I. 8. d. 11, 290, 292; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület II,* 818.

[82] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 573; TtREL II. 28. a. 3, 163; TtREL II. 28. e. 1, 175; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 321; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 195; Tar, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken,* 271; DmRERL A/1a. 5, 448,

626; DmRERL A/1a. 6, 547, 553; DmRERL A/1a. 7, 117, 234; DmRERL A/1a. 8, 19; DmRERL A/1i, 01, G64.

[83] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 595; TtREL II. 28. a. 3, 197; TtREL II. 28. e. 1, 182; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 337; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; DmRERL A/1a. 5, 626; DmRERL A/1a. 6, 414, 419, 480; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület II,* 918; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken,* 166; Báthory, *Egyházi névtár,* 9, 62; Virág, *A feketicsi református iskola*, 16; BOERRINGTER & SÁRKÖZI, *Bácsfeketehegy;* TtREL I. 8. d. 4, 167; TtREL I. 8. d. 5, 240; TtREL I. 8. d. 6, 4.

[84] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 601; TtREL II. 28. a. 3, 207; TtREL II. 28. e. 1, 183; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 341; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 195–196.

[85] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 609; TtREL II. 28. a. 3, 217; TtREL II. 28. e. 1, 186; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 346; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; TtREL I. 8. d. 22, 144; TtREL I. 8. d. 24, 324; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken,* 167; Vállaji Sipos, *A belényesi ev. reform. egyház*, 116.

[86] Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 288; Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 642; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 361; TtREL II. 28. a. 3, 243; TtREL II. 28. e. 1, 190; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69.

[87] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 647; TtREL II. 28. a. 3, 255; TtREL II. 28. e. 1, 193; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 368; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 182–183; Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken,* 168; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 328.

[88] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 694; TtREL II. 28. a. 3, 309; TtREL II. 28. e. 1, 202; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 403; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 50, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 196; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 329; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 199; TtREL I. 8. d. 24, 348.

[89] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 711; TtREL II. 28. a. 3, 328, 346; TtREL II. 28. e. 1, 205; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 416, 428; DmRERL A/1a. 6, 360, 480, 629; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 330; Sinka, A tanárok teljes névsora, 196; Báthory, *Egyházi névtár,* 48–49; TtREL I. 8. d. 4, 140; Hörömpő, *A Váci Református Egyház*, 42–43, 154.

[90] Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 736, 753; TtREL II. 28. a. 3, 353; TtREL II. 28. e. 1, 209; Thury, *Iskolatörténeti adattár*, 434; Köblös, *A Pápai Református Kollégium,* 773; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Köblös & Kránitz, *A Dunántúli Református Egyházkerület II,* 889–890;

Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 230; Sinka, A tanárok teljes névsora, 197.

91 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 796; TtREL II. 28. e. 1, 215; TtREL I. 8. d. 24, 419; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 224; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 197; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 430; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 197; Szendrei, 'A papmarasztás Margittán.', 89.

92 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 808; TtREL II. 28. e. 1, 220; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69.

93 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 820; TtREL II. 28. d. 1, 585; TtREL II. 28. e. 1, 225; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 197; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 231; Zelizy, *Debreczen sz. királyi város*, 312, 319, 337.

94 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 818; TtREL II. 28. e. 1, 225; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 197–198; TtREL I. 8. d. 15, 330; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 232; Tóth, *Szilágysomlyó*, 110.

95 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 832; TtREL II. 28. e. 1, 231; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 198; Báthory, *Egyházi névtár,* 30; DmRERL A/1a. 7, 10, 52, 117, 206, 243, 257, 316.

96 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 848; TtREL II. 28. e. 1, 236; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 198; TtREL I. 8. d. 21, 21.

97 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 878; TtREL II. 28. c. 1, 633–634; TtREL II. 28. e. 1, 248; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 225; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 198; Szögi, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken*, 233; Balkányi, 'Ifj. Péczely József', 257–273; Rácz, *Debreceni deákok*, 57.

98 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 888; TtREL II. 28. e. 1, 254; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 226; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 199.

99 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 892; TtREL II. 28. e. 1, 254; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 226; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 52, 61, 69; Sinka, A tanárok teljes névsora, 199; Csécsi, *Az aradi ev. reform. egyház*, 14–21, 24, 28; Gaal, *Aradvármegye és Arad*, 595.

100 Szabadi, *Intézménytörténeti források,* 920; TtREL II. 28. e. 1, 264; Sinka, A tanárok teljes névsora, 199; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 226; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 51, 61, 69; Emődi, *Az Érmelléki Református Egyházmegye,* 68, 143, 243, 304; TtREL I. 8. d. 24, 320.

101 Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye I,* 289, 292; Tóth, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye II,* 135–136; TtREL II. 28. e. 1, 175; Sinka, A tanárok teljes névsora, 199; Faragó, *A Mezőtúri Református Egyház,* 226; Bodoki Fodor, *Adatok a mezőtúri,* 52, 62, 70; TtREL I. 8. d. 9, 214; TtREL I. 8. d. 23, 216.

Bibliography

Balkányi, K. 1903. 'Ifj. Péczely József (Első közlemény).' *Irodalomtörténeti Közlemények,* 13:3. 257–273.

Barcsa, J. 1905. *A Debreceni Kollégium és pártikulái.* Debrecen: A város könyvnyomdája.

Báthory, G. 1848. *Egyházi névtár MDCCCXLVIII-dik évre.* Kecskemét: Nyomatott Szilády Károlynál.

BEKREF. 2017. *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között*, Hegyi Á., Szabadi I., Tóth L., Szász L., Veres T. & Presztóczki Z. eds. [database], (http://bekref.bibl.u-szeged.hu/) (Date of Access: 27 June 2024)

Bodoki Fodor, Z. & Bodoki Fodor, Zs. 1978. *Mezőtúr város története (896–1944).* Mezőtúr: Mezőtúr Város Tanácsa.

Boerringter, J. & Sárközi, O. 2016. *Bácsfeketehegy – Feketić – Feketitsch,* [database], (https://boerrigter.info/feketehegy.html) (Date of Access: 18 November 2024)

Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Bozzay, R. 2022. *Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia,* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei.

Csécsi, I. 1897. *Az aradi ev. reform. egyház története.* Arad: Muskát Miksa Könyvnyomdája.

Dáné, V. & Szabadi, I. 2022. *A Tiszántúli Református Egyházkerület Zsinati iratai I. 1578–1735.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.

Dankó, I. 1998. 'A Kollégium partikularendszere.' Kocsis, E. (ed): *A Debreceni Református Kollégium története.* Debrecen: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Éliás, J. 2022. 'Források a karcagi református fiúiskola történetéhez, 1722–1850' *Lymbus Magyarságtudományi forrásközlemények* (20). 613–714.

Emődi, A. 2022. *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.

Faragó, B. 1927. *A Mezőtúri Református Egyház története 1530-tól 1917-ig.* Mezőtúr: Török Könyvkiadóvállalat.

G. Szabó, B. 1996. *A Debreceni Református Kollégium a "pedagógia századában." Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjte-*

ménnyel. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények.

Gaal, J. 1898. *Aradvármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása.* Arad: Monographia-bizottság.

Gacsári, I. 1838. *A Füzesgyarmati Helvéciai Hitvallású Szent Eklézsiának Krónikája,* Füzesgyarmat: s. n.

Győri L., J. 2015. 'A Debreceni Református Kollégium – mint anyaiskola – és a kiskunhalasi református iskolázás évszázados kapcsolatai' *"Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem" Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára,* Gáborjáni Szabó B. & Oláh, R. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények. 22–41.

Hegyi, Á. & Szögi, L. 2016. *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Hegyi, Á. 2000. *A mezőtúri református gimnázium könyvtára a XVIII. században.* (https://mek.oszk.hu/03100/03191/html/index.htm) (Date of Access: 2 December 2024)

Hegyi, Á. 2015. *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században,* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények.

Hegyi, Á. 2021. *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839).* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. https://doi.org/10.14232/9789638209313

Hegyi, Á. 2022. *Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721 és 1820 (1831) között.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. https://doi.org/10.14232/9789638209320

Herpay, G. 1936. *Földes község története*. Debrecen: Nagy Károly és Tsa.

Hörömpő, Zs. 2009. *A Váci Református Egyház históriás könyve, 1783–1827, 1844–1847. A Váci Református Gyülekezet története.* Vác: Vác Város Levéltára.

Hudi, J. 2002. *Fábián-emlékkönyv, Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása.* Pápa: Pápai Református Gyűjtemények.

Kis, B. 1992. *A Békés-bánáti református egyházmegye története.* Békéscsaba–Szeged: s. n.

Kósa, L. 1994. *A gyulai református egyház története.* Gyula: Békés Megyei Levéltár.

Köblös, J. & Kránitz, Zs. 2018. *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai II. 1761–1849.* Pápa: Pápai Református Gyűjtemények.

Köblös, J. & Kránitz, Zs. 2022. *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760.* 2nd ed. Pápa: Pápai Református Gyűjtemények.

Köblös, J. 2006. *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861.* Pápa: Pápai Református Gyűjtemények.

Magyar, K. 2018. 'Polgári Mihály, a felségsértéssel vádolt mezőtúri református prédikátor pere' Szabó, J. & Varga, Zs. (eds) *Archívum, A Heves Megyei Levéltár közleményei 21,* Eger: MNL Heves Megyei Levéltára. 121–148.

Mészáros, Á. 2018. 'Dél-hevesi református egyházközségek a 18. században' Szabó, J. & Varga, Zs. (eds) *Archívum, A Heves Megyei Levéltár közleményei 21,* Eger: MNL Heves Megyei Levéltára. 83–120.

Posta, J. 2019. 'Hatvani István – Egy polihisztor életútja' *Gerundium* 10:1. 107–125. https://doi.org/10.29116/gerundium/2019/1/10

Rácz, I. 1995. *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai.* Debrecen: Debreceni Református Kollégium.

Rácz, I. 1997. *Debreceni deákok.* Debrecen: A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár kiadása.

Sinka, S. 1895. 'A tanárok teljes névsora.' Dóczi I. (ed). *A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium Értesitője az 1894–95. iskolai évről.* Debrecen: A város könyvnyomdája. 182–203.

Sz. Kiss, K. 1839. *Monografiai vázlatok a barsi ref. esperesség multja s jelenéből.* Pápa: A Reform. Főtanoda betűivel.

Szabadi, I. 2013. *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.

Szendrei, D. 1977. 'A papmarasztás Margittán.' *Református Szemle* 70:1. 87–90.

Szögi, L. 2001. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Tar, A. 2004. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Thury, E. 1908. *Iskolatörténeti adattár II.* Pápa: Főiskolai Könyvnyomda.

Tóth, B. 1972. 'Polgári Mihály önéletrajza és Itinerariuma' Dankó I. et al. (ed). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971.* Debrecen: s. n. 1972.

Tóth, D. 1942a. *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapjai I.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület.

Tóth, D. 1942b. *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapjai II.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület.

Tóth, D. 1949. *Annales Reformatae Ecclesiae Tiszakürtiensis.* Tiszaföldvár: Tiszazug Földrajzi Múzeum.

Tóth, M. 1994. *Szilágysomlyó.* Kolozsvár: Pallas Kulturális Egyesület.

Vadai, F. 1889. *Történeti visszapillantás egyházunk és templomunk multjára, templomunk 100 éves fennállásának öröm- és hálaünnepén.* Mezőtúr: Gyikó K. Könyvnyomdája.

Vállaji Sipos, I. 1883. *A belényesi ev. reform. egyház története.* Nagyvárad: Laszky Ármin Könyvnyomdája.

Varga, Zs. 2018. *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Heves Megyei Levéltárából.* Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.

Virág, G. 2005. *A feketicsi református iskola története. Dokumentumok és kommentárok.* Bácsfeketehegy: Forum Könyvkiadó.

Zelizy, D. 1882. *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása.* Debrecen: Nyomatott a város könyvnyomdájában.

Archival Sources

Abbreviations:

DmRERL	=	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest
DRKN	=	Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Debrecen
MMZsVK	=	Mezőtúri Móricz Zsigmond Városi Könyvtár, Mezőtúr
MREL	=	Mezőtúri Református Egyházközség Levéltára, Mezőtúr
TREL	=	Túrkevei Református Egyházközség Levéltára, Túrkeve
TtREL	=	Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen

Bedekovich, L. 1802. *Accurata delineatio Jasigiae et utr. Cumaniae.* [map] Pest: s. n.

Bodoki Fodor, Z. 1956. *Adatok a mezőtúri református egyház és iskolái multjához.* Mezőtúr: s.n. MMZsVK 280 B72.

DRKN R 550. *Itinerarium Michaelis Polgari, sive eorum, quando, quibus in locis peregrinatus… relatio… Viennae, 1742.*

DRKN R 209/a–h. *Ercsei Dániel [id.] lelkésszé avatási okmányai.* Basel, Debrecen, 1774–1776.

DmRERL A/1a. 3. *Protocollum venerabilis superintendentiae Cis et Ultra Danubianae reformatae 1760–1775.*

DmRERL A/1a. 4. *Protocollum venerabilis superintendentiae Cis et Ultra Danubianae reformatae 1776–1785.*

DmRERL A/1a. 5. *Volumen protocolli venerabilis superintendentiae Cis Danubianae 1786–1795.*

DmRERL A/1a. 6. *Volumen protocolli venerabilis superintendentiae Cis Danubianae 1796–1814.*

DmRERL A/1a. 7. *Volumen protocolli venerabilis superintendentiae Cis Danubianae 1714–1842.*

DmRERL A/1a. 8. *A dunáninneni helvéciai vallástételt követő egyházkerület jegyzőkönyve 1843–1863.*

DmRERL A/1i, 01 *Vizitációs iratok, Báthory Gábor püspök vizitációja 1816–1819, Tolnai egyházmegye.*

MREL I. 268. e. 1. *Protocollum Scholae Helveticae Confessionis addictorum Mező Túriensis 1734–1816.*

MREL I. 268. k. 5. *Ercsei Dániel traktus jegyző és fia életrajzi adatai, 1717–1872.*
TREL I. *Emlék-Könyv a Túrkevei Református Egyházközség történetéről* s. d.
TtREL I. 33. a. 1. *Protocollum Tractus Cumaniae Majoris 1756–1822.*
TtREL I. 33. c. 1. *Nagykunsági Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1792.*
TtREL I. 8. d. *Személyi adattár (16–21. sz.)*
TtREL II. 28. a. 1–3. *Főiskolai növendékek névsora 1588–1791.*
TtREL II. 28. c. 1. *Főiskolai tanárok adatai 1549–1892.*
TtREL II. 28. d. 1. *Debreceni lelkészek adatai 1536–1957.*
TtREL II. 28. e. 1. *Kollégium diákjai és professzorai 1552–1844.*

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/4

Róbert Oláh

Antiquas of Dutch and Swiss Origin in the Libraries of the 17th and 18th Century Hungarian Reformed Peregrine Students*

Abstract

Of the more than two thousand 16th-century prints kept in the Great Library of the Reformed College of Debrecen, those ones have been examined that came into the collection via students from the Carpathian Basin studying at Western European universities in the 17th and 18th centuries. The processing of handwritten entries can help us understand how Hungarian Reformed peregrines purchased antiquas even centuries later, and by which themes they selected them. After the presentation of 60 volumes (including 76 works) and their owners, a detailed statistical analysis of the thematic distribution of the works, the Reformed colleges that issued the students are provided and the lessons from the research on the history of peregrination are drawn.
Keywords: Cultural history of the 17th–18th century, peregrination to the Low Countries and Switzerland, Hungarian peregrine students' libraries, intellectual libraries in the Carpathian Basin

In the last two decades, significant progress has been made in mapping the book-based aspects of early modern peregrination in the Netherlands and Switzerland. Data repositories have been published, which record the names of students enrolled at universities abroad and offer an accurate picture of university attendance.[1] The source-like lists of the peregrine students' libraries, from before 1750, were also published in print.[2] A series

of analytical studies have been written on the books in possession of Hungarian Reformed intellectuals by István Monok,[3] Dávid Csorba,[4] Ádám Hegyi,[5] Gábor Éger,[6] Edina Gordán,[7] and Róbert Oláh.[8] Most of the studies focus on Hungarian students in the Netherlands.

From the nearly two thousand works printed between 1501 and 1600 and kept in the Great Library of the Reformed College of Debrecen, this time, the ones will be examined that Hungarian Reformed students who studied at universities in the Netherlands or Switzerland during the 17th and 18th centuries brought to the Carpathian Basin. The processing of manuscript entries can help us understand in what ways the Hungarian peregrines purchased 16th century publications even centuries later, and what themes they selected.

University attendance in the Netherlands and Switzerland

Western European Protestant institutions provided a university-level supply of intellectuals lacking in the Carpathian Basin at the early modern time. In the course of this mutually beneficial process, Hungarian students came into contact with the most modern intellectual trends and the book market that mediated them, and in return, they spent a significant amount of money in the destination countries on travel, accommodation, meals, private lessons and books.

In the Netherlands, five universities (Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk) and three academic grammar schools (Deventer, Amsterdam, Nijmegen), and in Switzerland, five universities (Basel, Zurich, Bern, Lausanne, Geneva) attracted Protestant students from Transylvania to England. By the end of the 18th century, the number of students from the Carpathian Basin enrolled at universities in the Netherlands was close to three thousand, and in Switzerland it was eight hundred.[9] From the mid-18th century, the universities of both countries made an impact on certain intellectual careers.

Due to the Orthodox Lutheran change of direction of the University of Wittenberg at the end of the 16th century and the destruction of the University of Heidelberg in 1622 the Reformed students of the Carpathian Basin turned towards new destinations. While the popularity of Franeker and Leiden preceded in the 17th century that of German universities, the popularity of Swiss universities started to increase only from the second half of the century.[10] The attractiveness of the institutions was determined by the

scholarships available for students, as well as by the preferences of the patrons who promoted the students (e.g. the Bethlens, the Telekis) and the college professors applying for scholarship funding for them.[11]

Antiquas in the possession of 17th–18th century Hungarian students

A smaller part of the more than two thousand antiquas in the Great Library of the Reformed College of Debrecen contain entries made during peregrination. The earliest acquisition of works of Dutch or Swiss origin dates back to 1624. Máté Kecskeméti, a former student of Szatmár (Satu Mare, RO), studied at the universities of Leiden, Oxford, Cambridge and Frankfurt an der Oder between 1624 and 1626. He was the librarian of the Bibliotheca Bodleiana in Oxford around 1624. After returning home, he worked as a teacher in Szatmár and Debrecen.[12] While in Amsterdam, he bought a two-volume complete edition of the works of St. Basil the Great, edited by Wolfgang Musculus (1540), for three gold coins.[13] The city council of Debrecen took over the book legacy of Kecskeméti for the Reformed College in 1632, which, however, also the Turks claimed in exchange for the debts of the heirs.[14]

Pál Kaposfalvi Szabó (1601–?) was a student in Sárospatak, then he went to study theology to Leiden (1630) and to Franeker (1631).[15] From 1643 he served as an assistant pastor in Olaszliszka, and between 1646 and 1647 he became the first pastor in the nearby Erdőbénye.[16] According to the supralibros on the parchment binding, he obtained Calvin's two commentaries on the books of Isaiah and the prophet Daniel in Leiden in 1632. The first one was published during Calvin's lifetime (1551), the second one much later (1591), both of them were printed in Geneva.[17]

Also in 1632, Miklós Hodászi S. obtained the 1566 edition of the opera omnia by the Church Father St. Basil the Great in Leiden. It was edited by Janus Cornarius and published in the Frobenius workshop in Basel.[18] The young Hodászi left for Leiden as a student in Debrecen in 1630. In 1632 he served in the congregation of Székelyhíd (Săcueni, RO), then he worked as a pastor in Derecske, Szatmárnémeti (Satu Mare, RO) and Nagybánya (Baia Mare, RO). From 1642 he was dean of the diocese of Nagybánya, and from 1650 until his death a few months later, he was bishop of the Transtibiscan Reformed Church District.[19]

The commentary on the Book of Genesis by professor Wolfgang Musculus of Bern was a recent publication (Basel, 1600) at the time of its acquisition.[20] Tamás N. Kisfalvi, a former student in Debrecen, bought it in 1639 in Franeker, where he had enrolled in February of the previous year. From 1639 he worked as a teacher in Debrecen, then he served as a pastor in Borosjenő (Ineu, RO) and Belényes (Beiuș, RO), and as a dean of the Diocese of Zaránd, from 1658 he served as a pastor in Szalonta (Salonta, RO), Hajdúnánás and Biharpüspöki (Episcopia Bihor, RO), and from 1664 he was dean of the Diocese of Bihar.[21] Kisfalvi's supralibros has survived printed in the parchment binding.

During the research, several volumes turned up owned by some peregrines. Mihály Z. Sápi was a student in Debrecen from 1636. He went to study in Franeker in 1641 and in Leiden in 1643; and then he worked as a teacher in Debrecen from 1643.[22] He was one of the few who returned home with a Dutch wife – like János Apáczai Csere and Miklós Tótfalusi Kis.[23] All three of his books can be recognised by the supralibros printed in the binding. In 1642 he obtained Ludovicus Lavater's homilies on the book of Job, Calvin's lectures on the book of the prophet Ezekiel, and Calvin's correspondence.[24] In the same year, he obtained the theologian of Zurich, Johann Wolf's commentary on the books of the prophets Ezra and Nehemiah, both of them published by the Froschauer printing house in Zurich.[25] In 1643, a Greek-Latin bilingual New Testament was added to his library,[26] in which on the left side the Vulgate and on the right side the Latin translation by Beza, with the annotation apparatus attached to it, enframed the Greek text of the Holy Scripture.

In 1653, in Utrecht, István B. Budai bought the commentary on the maxims of Petrus Lombardus written by the Dominican monk Durandus de Sancto Porciano (Lyon, 1587).[27] The former student in Sárospatak studied in Franeker, Utrecht and Groningen between 1653 and 1654. In 1655, he received his master's degree from Oxford.[28] Returning home, he served in the congregation of Tállya in 1662.[29] Although Budai never studied in Debrecen, and we have not found any evidence that he served in the Transtibiscan Church District, he still considered it important to give the volume to the Reformed College of Debrecen as a present. It has been preserved there since the middle of the 17th century, for more than 350 years.

András Vérvölgyi, a former student in Debrecen, studied in Utrecht from 1677 and in Leiden from 1678, and defended his disputations at both universities.[30] Returning home, he worked as a pastor in Fugyivásárhely (Oșorhei, RO) from 1679 and in Kismarja from 1681.[31] He acquired an

edition of the encyclopaedic work with many commentaries of the 1st century Roman physician Aulus Cornelius Celsus (1592) in Leiden in 1679 for two gold coins.[32] The volume, published by the 'Officina Plantiniana' in Leiden, was later transferred from the library of Tamás Veresegyházi, bishop of the Transtibiscan Reformed Church District to the Reformed College of Debrecen.

István M. Vécsei (?–1719) left Debrecen to study in the Netherlands, and between 1686 and 1689 he studied in Franeker and Groningen. He defended his four disputations at the university under the supervision of Professors Johannes van der Waeyen, Campegius Vitringa and Hermann Alexander Röell, and later published the material of the defences in a single volume. He also attended the Gresham College in London in 1689.[33] He served as a pastor in Fülöpszállás in 1690, in Kiskunhalas in 1692, in Ráckeve in 1702, and in Monor after 1713.[34] Vécsei bought an essential medical book in Groningen in 1688: an edition of the works by Hippocrates (Paris, 1527), commented on by Galen and explained by Italian humanists (Nicolaus Leonicenus, Laurentius Laurentianus).[35]

Pál Gyöngyösi Árva (1668–1743) is well known from the literature on Hungarian church history. From 1690, he was a student of theology in Debrecen, and between 1697 and 1700 he attended the universities of Franeker, Oxford and Cambridge.[36] On his way home, his crates with seven hundred books were confiscated at the border, and he only got a part of them back through the intervention of the British ambassador in Vienna (130 of his books were burnt).[37] Since the Transtibiscan Reformed Church District did not acknowledge that he returned home as a pastor ordained in England, he vegetated without a job for a while after his short pastorate in Derecske. From 1711 he worked as a teacher in Kassa (Košice, SK), and in 1727, he was invited to Frankfurt an der Oder as a professor.[38] In 1698, while still studying in Utrecht, Gyöngyösi came across the Huguenot Innocent Gentillet's work on state theory, in which he refuted Niccolò Machiavelli's work, namely, he saw the massacre of St. Bartholomew's Night as the realization of the much-condemned principles of the Italian humanist.[39]

György K. Vécsei was also a student in Debrecen from 1708.[40] From 1714 he studied in Utrecht and Franeker.[41] From 1726, he served as a pastor in Hódmezővásárhely, and until 1742 he was dean of the Diocese of Békés-Banat.[42] In the year of his enrolment in Utrecht, he obtained Henri Estienne's Greco-Latin New Testament concordance (Geneva, 1600).[43]

The youngest Mihály Rápóti Pap came from an Aronian family. Like his grandfather (1627–?) and his father, the bishop of the Transtibiscan

Church District (1660–1726), he himself completed his upper grades at the Reformed College of Debrecen from 1710.[44] Following in his father's footsteps, he went to the Netherlands: he studied at the university in Utrecht in 1715 and 1716, and in Franeker in the following year.[45] From 1717, he was a pastor in Füred, in Biharnagybajom (1732), in Pércs (1736), and in Rábé (1758).[46] He obtained the Latin edition of Leonhart Fuchs's famous herbarium in Utrecht in 1717.[47] According to an entry, he gave the volume to one of his relatives as a gift in 1730.

Pál Őri, who was born in Debrecen, studied in Franeker from 1720, and after 1725 served as the pastor of the congregation in Nagykőrös.[48] In 1721, he obtained the opera omnia of the ancient historian Tacitus for only 60 denarii, which the eminent Flemish humanist Justus Lipsius edited for the Plantin publishing house (1595).[49]

There are only two enrolment records on the life of Dániel Pécsi: he was a student in Debrecen from 1717,[50] and he studied at the University of Utrecht from 1727.[51] He was already in the Netherlands in August 1726, when he bought the Latin biblical concordance of Robert Estienne, the developer of the Bible's reference system still in use today, for 3 gold coins and 5 stuivers (Geneva, 1555).[52]

The Great Library keeps two antiquas from János Kocsi Szőke's library. The Nagykőrös and then Debrecen student enrolled at the University of Zurich in 1730.[53] Upon returning home, he served in the Transdanubian Reformed Church District for nearly four decades: in Kenese (1733–1743), Várpalota (1744–1758) and Vörösberény (1758–1771).[54] In 1730, in Zurich, he acquired a diplomat of the Schmalkaldic League, Johannes Sleidanus's work on the history of the Reformation (Strassburg, 1555).[55] A year later, at the same place, he purchased a collection of six publications, containing orations and university speeches praising the nobles of Hessen and Lower Saxony (1592–1597).[56]

The translator of Voltaire, Sámuel Piskárkosi Szilágyi (1719–1785), studied theology in Debrecen, and then, from 1735 to 1741 in Basel, Leiden, Franeker, Utrecht and Zurich.[57] After returning home, he worked as a teacher at the Reformed College of Debrecen from 1742, then served as a pastor in Bihardiószeg (Diosig, RO) and Szatmár. In 1765 he was elected bishop of the Transtibiscan Reformed Church District, and the following year he was called to Debrecen as a pastor, where he served until 1779. In the summer of 1739, he was present at the auction of Hermann Boerhaave's legacy (1668–1738), organized by Samuel Luchtman, a Leiden publisher, who promoted the items in the scholar's library with a printed auction

booklet. Piskárkosi bought two handbooks from the collection of more than 3300 volumes of the Leiden physician and anatomist,[58] i.e., the Greek edition of the Byzantine Suda encyclopaedia from the 10th century (printed in 1544)[59] and the *Antiquarum lectionum* (1550) by the Italian humanist, Ludovicus Caelius Rhodiginus.[60] Hieronymus Frobenius and Nicolaus Episcopus of Basel published both volumes in collaboration.

Péter Bod (1712–1769) started out to study abroad (peregrinate) from the Reformed College of Enyed, and from 1740, he was a student at the University of Leiden. From 1743, he served in the court of Kata Bethlen Árva, then in Olthévíz (Hoghiz, RO) and Magyarigen (Ighiu, RO).[61] His legacy was put under the hammer in Nagyenyed (Aiud, RO) in 1770, where representatives of the Reformed College of Debrecen were also present.[62] In Leiden, he acquired two volumes in 1742. The account of the journey of the Lutheran professor David Chytraeus of Rostock, which he made in 1568, eastwards, through Lower Austria and Hungary to Alexandria, rightly attracted the attention of the young Péter Bod, who was interested in church history.[63] One of the orations of Professor Melchior Junius of Wittenberg (1590) was bound in the same volume.[64] The work of the Church Father Irenaeus against Gnostic heretics was a popular apologetic reading even in the early modern period, Bod acquired the second edition redacted by François Feuardent, supplemented with unknown Greek texts (Cologne, 1596).[65]

Mihály Szalatsi (?–1774) studied theology in Debrecen from 1732, in Zurich from 1744, and in Basel from 1745. Returning home, he served as a pastor in Hajdúböszörmény and then in Földes.[66] Although he enrolled at the University of Zurich only in February 1744, he had already been there at the end of the previous year, as he bought the 1592 Geneva edition of Calvin's *Institutes* in 1743.[67] After his death, he left part of his estate to the College of Debrecen, and the other part might have been auctioned. Calvin's masterpiece passed through the hands of several owners before it was transferred to the Great Library in the 19th century.

István Hatvani (1718–1786) studied in Debrecen and Losonc (Lučenec, SK) from 1738, and in 1746 he enrolled at the University of Basel, where he obtained a doctorate both in theology and medicine. From 1748 he worked as a professor at the Reformed College of Debrecen and practised also as a doctor.[68] In his last year at university, he obtained Sebastian Münster's edition of the Hebrew-Latin Gospel of Matthew (Basel, 1582).[69]

Five antiquas of Pál T. Széplaki bear witness to the peregrination in Switzerland. The former Sárospatak student studied in Basel from 1747 and in Bern from 1749, then he served as a pastor in the Cistibiscan Reformed

Church District (in Erdőbénye, Losonc, Drégelypalánk) and as a dean of diocese of Drégelypalánk.[70] All five volumes he purchased in Basel between 1748 and 1749 were on classical philology and rhetoric. He selected from editions of the works of ancient authors, Horace and Virgil, with the annotations of the eminent humanists, Melanchthon and Georgius Fabricius.[71] Juan Luis Vives's work on rhetoric and epistolography was published together with Erasmus of Rotterdam and Conrad Celtis's writings on similar subjects.[72] Széplaki might have read the two bestsellers of the turn of the 15th and 16th centuries, i.e., Andreas Alciatus's *Emblemata* (Lyon, 1600) and Sebastian Bran's *Ship of Fools* (Basel, 1572) as high-quality entertaining readings.[73]

György Matolcsi (?–1781) studied in Debrecen from 1738, then enrolled at the University of Utrecht in 1749.[74] He served as a pastor in Újváros, Hadház and Udvari.[75] In the year of his enrolment, he acquired a collection of letters written to Heinrich Rantzau (1526–1598), a prominent bibliophile and politician (1596).[76]

János Varjas Csákvári left Debrecen for Zurich in 1748, and from 1749 he studied at Utrecht. From 1752 he was a teacher in Kecskemét, then he worked as a professor in Debrecen until his death.[77] He obtained two volumes in Zurich. Philippe de Mornay's popular Christian apologetics (1597) and Christoph Pezel's anti-Jesuit work (1599) were bound in the same volume.[78] Mario Nizzoli's popular lexicon of Latin based exclusively on the writings of Cicero (1583).[79]

Pál Nánási Fodor (1723–1798) studied in Debrecen from 1741, in Heidelberg from 1752, and in Basel from 1753. He served as a pastor in Derecske, Gáborján, Tiszacsege, Sáp and Téglás.[80] In Basel, he even bought two works on classical philology: Pierre Gautier's lectures on the works of Chabot Horace (1587) and Lucanus' edition of *Pharsalia* with commentaries by Lambertus Hortensius, a Dutch humanist (1578).[81] Fodor Nánási as pastor of Derecske donated the latter one to the Great Library of his former alma mater in 1755.

József Vitéz, born in Komárom, was a student of the Reformed College of Debrecen from 1744, then a peregrine in Basel from 1755.[82] He also visited Zurich in 1755, where he purchased a work on the history of the lives of the popes compiled by Bartholomaeus Platina.[83]

János Bartha came from Tengőd in Transdanubia to study at the Reformed College of Debrecen. Then he went to Zurich, where he enrolled at the university in 1767.[84] In 1768 he was ordained as a pastor in Kajászószentpéter in the Transdanubian Reformed Church District.[85] In July 1767,

however, he was in Zurich already, namely, he bought a volume containing the commentary on the books of the prophets (1584) by Johannes Pappus, a Lutheran professor from Strasbourg and Calvin's commentary on the Twelve Minor Prophets (1559).[86]

István Molnár (?–1777), born in Debrecen, studied at the universities of Bern and Basel (1754–1756) after having attended the Reformed College of his hometown. He served as a pastor in several congregations in the Transtibiscan Reformed Church District (Mezőtúr, Tiszasas, Mezőpályi, Udvari).[87] During his university years, he obtained five volumes of antiquas, which are now kept in Debrecen. The first one is the Hebrew-Latin Gospel of Matthew by Sebastian Münster (Basel, 1537).[88] It is a sign of his interest in theology and church history that he collected the writings of reformers, i.e., the correspondence of Johannes Oecolampadius and Ulrich Zwingli, as well as Joachim Vadianus's work on the Eucharist.[89] His curiosity about the host country may have guided him when he acquired Josias Simler's work on the political conditions and history of Switzerland (Zurich, 1576).[90] The operation of the Roman Empire comes to life on the pages of Lucius Fenestella's work. In the same volume there are the biography of St. Jerome by Erasmus, as well as Terentius and Cato's works on agriculture – all three papers were published in the early 1520s.[91] The series of books ends with the historical work of Herodotus, accompanied by the explanations of Lorenzo Valla and others (1594).[92]

András Kármán Jr. (?–1776) studied in Losonc and Debrecen, then from 1760, he attended lectures on theology in Basel and from 1761 in Utrecht with the financial support of Gedeon Ráday.[93] From 1763 to 1770, he worked as a teacher of the reformed school of Losonc, then the congregation in Kiskunhalas offered him a pastorate.[94] In 1760, in Basel, he bought the writings of the Church Father Tertullian, with Beatus Rhenanus's notes (1562), for 1 gold coin and 14 stuivers. The volume that was published by Frobenius in Basel had previously belonged to the library of a monastic community.[95]

After his student years in Enyed and Debrecen, Samuel Nagy (1730–1802) worked as the home tutor of Gedeon Ráday Jr. for 8 years. Between 1760 and 1762, he studied in Basel, Geneva, Franeker and Vienna. Between 1763 and 1797, he worked as the Viennese agent of the Hungarian Reformed Church (and as Ráday's book buyer).[96] During his first year in Basel, Switzerland, he obtained the correspondence of Erasmus of Rotterdam published by Frobenius (1521),[97] which served as a model for the correspondence of scholars for centuries.

István Csegei from Kisújszállás studied in Debrecen, and after having worked as a teacher in Földes, he left for Basel, where he enrolled at the theological faculty of the university in August 1767.[98] In the same year, he acquired a Vulgate published in Basel (1591).[99]

Sándor Bóka came from Komárom (Komárno, SK) to the Reformed College of Debrecen in 1759. From 1767, he was a student at the university in Franeker, and from 1768, in Utrecht. He also enjoyed the support of the Stipendium Bernardinum.[100] After returning home, he served as the pastor of the congregation in Pákozd between 1770 and 1782.[101] In Utrecht, he acquired the two-volume opera omnia (1566) of the Church Father Tertullian in 1770.[102] It cannot be excluded that he died as early as 1782, when the volume was brought to Debrecen.

István Köveskáli Nagy (?–1829) was a student in Debrecen from 1759. In 1770, he was a student in Basel for a few months, and then, he went to study at the University of Bern.[103] Returning home, he served as a pastor in Szentmihály and as a diocesan assessor.[104] In Bern, in 1770, he acquired the calligraphy work of Jodocus Hondius the Younger, composed of copperplate writing samples.[105]

Born in Tabajd, Sámuel Szili Somogyi/Somodi (?–1805) studied at first in Debrecen, and from 1773, he attended the University of Bern.[106] He was ordained pastor of Tasi in 1776.[107] In December 1783 he was called to Alsónémedi as a pastor, where he served for 22 years.[108] In May 1776, he handed over a volume of Ptolemy (1562), containing hand-coloured copperplate maps purchased in Switzerland, to professor Miklós Sinai, the head of the Great Library of the Reformed College of Debrecen.[109]

Benjamin Molnár (1745?–1784), who came from Gálospetri (Galoșpetreu, RO), was also a student in Debrecen from 1764 and studied in Zurich from 1773.[110] He served as a pastor in the Transtibiscan Reformed Church District (in Sámson, Fehértó, Téglás and Dancsháza).[111] He acquired two volumes in Zurich. The first one is the Zurich Reformer Heinrich Bullinger's summary of dogmatics (1598).[112] The second volume contains two works by Johann Wilhelm Stucki: an encyclopaedic treatise on ancient ritual sacrifices (1598) and a history of the peoples of Palestine (1595).[113] The latter one contains a handwrittern dedication of the author to Burkhard Leemann (1531–1613), a senior pastor in Zurich.

Rudolf Gwalther's commentary on the Gospel of Matthew (1583–1584) was also in the possession of two Hungarian peregrines.[114] Its first owner was István Debreczeni, who studied in Debrecen; and from August 1774, he was a student at Zurich, then from November of the same year to 1776 he studied

at the University of Utrecht.[115] He acquired the volume in Zurich in 1774, and probably left it behind when he left for the Netherlands. This is how the book might have come into the possession of József Mándi in Zurich in 1775. Mándi, who was born in Porcsalma, was himself a student in Debrecen (from 1763 he was a classmate of István Debreczeni), from November 1774 he was a student at Utrecht, then he served as a pastor in the congregations around Debrecen (in Szoboszló, Böszörmény, Hosszúpályi and Diószeg).[116] However, his enrolment in Zurich is not known, so he either attended university lectures without subscription or just visited the city in 1775.

Samuel Bizony was a Sárospatak student from 1761, then from 1776, he studied at Basel.[117] Between 1778 and 1806, he was a pastor in the Cistibiscan Reformed Church District (Tiszavalk, Hegymeg, Hejőcsaba).[118] He returned home from Switzerland with two works by Erasmus of Rotterdam. In Basel, in 1776, he obtained the pious work consoling Queen Maria of Hungary, who was widowed after Mohács.[119] The following year, in Schaffhausen, he bought Erasmus's two-volume paraphrase of the New Testament (1524–1532) for one gold coin and twenty denarii.[120]

Imre Szaklányi went to the University of Heidelberg from the College of Debrecen in 1781, then from 1782, he studied at Zurich.[121] From 1806, he served as a pastor in Piskolt (Pişcolt, RO).[122] In Zurich, he bought the 1569 edition of Calvin's *Institutes* in 1782.[123]

János Récsey (1754–1836) started his studies in Debrecen, however, he went on studying theology in Franeker from 1781 and in Utrecht from 1782.[124] From 1787 he was a pastor in Tiszaderzs, Székelyhíd and Érbogyoszló (Budusläu, RO), and in 1826, he was elected dean of the Diocese of Érmellék. He left his material goods and his library to the Reformed College of Debrecen, to maintain the chair of literature founded by him.[125] During the years Récsey spent in Utrecht, he added six antiquas to his private library, three of which fell within the scope of theology. Two living language publications can also be attributed to Récsey: John Terry's anti-Catholic work entitled *The Trial of Truth* (1600)[126] and the polemical writings of Theodoretus Cyrus in French (1578).[127] He may have bought these for language practice. He acquired the commentary on the Holy Scripture from the Latin edition of the corpus attributed to Pope St. Clement I (1547).[128] Plautus' comedies published by Sebastian Gryphius (1540) were considered lighter readings.[129] The history of the Roman Empire by Eutropius and Paulus Diaconus indicates Récsey's interest in universal history (the work was edited by Paulus Merula and published by the Elzevir press in 1592).[130] The only work on mathematics found during the research was

obtained by Récsey: a Greek-Latin bilingual edition of Euclid's work entitled *Elements* (1564).[131]

Overview – in the light of numbers

Above, we have presented 16th century works from the libraries of prominent college and university professors (János Varjas of Csákvár, István Hatvani, Pál Gyöngyösi Árva), pastors (e.g. Péter Bod), an agent from Vienna (Sámuel Nagy), deans (Tamás N. Kisfalvi, György K. Vécsei, Pál T. Széplaki, János Récsey) and bishops from the Transtibiscan Church District (Miklós S. Hodászi, Sámuel Szilágyi Piskárkosi). Finally, the results of the research will be presented in graphs.

Thematic analysis

The vast majority of Hungarian students were enrolled in the theological faculties of universities in the Netherlands (84%) and Switzerland (93%).[132] Most of them preparing for a career in ministry strived to buy books on the European book market. Consequently, they returned home loaded with a significant amount of theological literature. Let us mention the example of Péter Bod, who – at the end of his studies – left Leiden for Transylvania in 1743 with seven hundredweight of books.[133]

Theology makes up the largest slice of the pie chart showing the thematic distribution of antiqua prints. Adding up the book material of all theological fields (to be described below), we get 43% of the total, i.e. almost every second 16th-century publication brought home from the Netherlands or Switzerland was on theology.

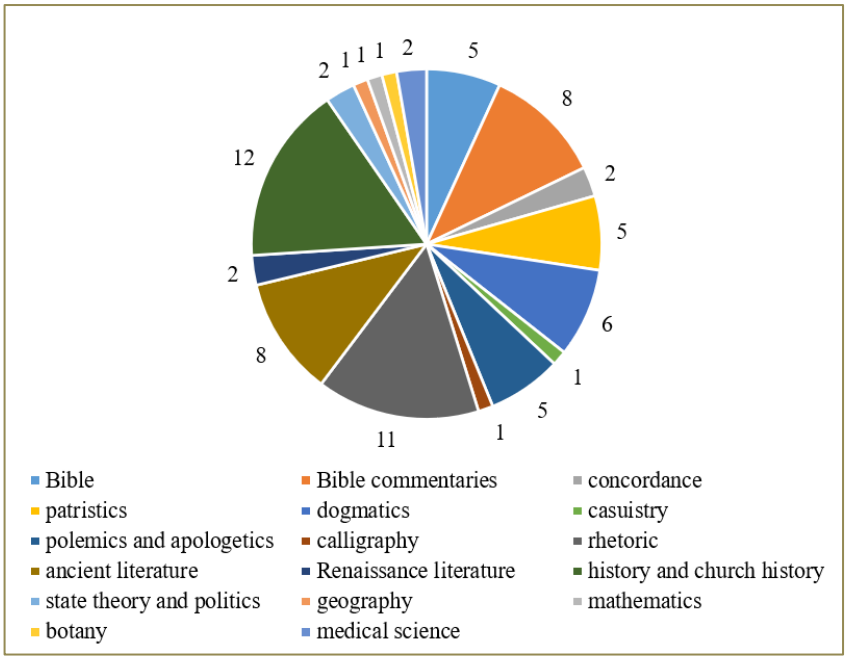

Figure 1. Thematic distribution of antiquas

The travel chests could not have been without a Bible, which our pastors read on a daily basis. Until the 18th century, instead of rare editions in the mother tongue,[134] they could choose from Latin and less often Greek or Hebrew editions published abroad. We found two Hebrew-Latin, one Greek-Latin bilingual editions and one Vulgate during the research. The Bible commentaries were the most popular works among students; the eight works found were mainly written by Swiss theologians (Calvin – 4 works, Wolfgang Musculus, Rudolf Gwalther, Ludovicus Lavater, Johannes Wolf, Johannes Pappus). Also, the two concordances (the works of Henri and Robert Estienne) helped the study of the text of the Scripture. Books on dogmatics (two copies of Calvin's *Institutes* and his correspondence, the works by Bullinger, Pope Clement I, Durandus de Sancto Porciano), polemics (the writings of Theodoretus Cyrus, Joachim Vadianus, Philippe de Mornay, John Terry) and patristics (Tertullian and St. Basil the Great's 2 opera omnias each, works by Irenaeus) were represented almost on an equal basis. We have found only one work of piety (written by Erasmus), which at the time of its acquisition was read only as a curiosity of church history, and could not be used as a tool for daily religious practice.

One-third of the 11 works on rhetoric have an epistolographic relevance (correspondence of Erasmus and Ranzovius, instructions by Vives and Celtis), the rest are either handbooks (works by Caelius Rhodiginus and Mario Nizzoli) or classical orations. Also, a calligraphy rarity by Hondius was found. Eight works by popular ancient authors turned up (works by Lucanus, Horace, Virgil, Plautus, Varro and Cato, lectures on Horace by Gautier). We have also found two influential pieces of Renaissance literature: Alciatus' *Emblemata* and Brant's *Ship of Fools*.

The most populous group of non-theological literature – a total of 12 works – consisted of books on history (the writings of Herodotus, Eutropius, Tacitus, Paulus Diaconus, the Suda Lexicon, Stucki's and Simler's works) and on church history (the works of Platina and Sleidanus, Erasmus's biography of St. Jerome, the correspondence of Oecolampadius and Zwingli). Only one work on the theory of state came to light during the research: Gentillet's anti-Machiavellian treatise.

In the small group of natural sciences, decisive authors of such specific fields emerged as geography (Ptolemy), mathematics (Euclid), medical science (Hippocrates, Aulus Cornelius Celsus) and botany (Leonhart Fuchs).

The examination of the places of publication and publishers of the antiquas offered a colourful palette: we identified 48 publishers in 20 cities. Most publishers are present with one or two works in the examined set, we will not discuss them separately. Four Swiss publishers – three in Basel and one in Zurich – stand out with more than two publications. Among the 8 works from the Frobenius printing-house in Basel, we can find the writings of Erasmus of Rotterdam (who enjoyed the hospitality of Johannes Frobenius for a while), as well as pieces of ancient literature and patristics. Four publications (partly published in cooperation with Frobenius) were printed in the Episcopius printing house. We have identified 6 more works from those published is Heinrich Petri's workshop in Basel (two Bibles, Bible commentaries, ancient authors and the bestseller of Sebastian Brant). With one exception, the 8 publications printed in the Froschauer workshop in Zurich are works on theology (mainly commentaries), to which Josias Simler's history of Switzerland was joined. From among the Dutch publishers, the Plantin workshop in Leiden made most of the prints (2 works). The dominance of Swiss publishers was hardly independent of the large group of students from Debrecen who went to study at the universities of Zurich and Basel (see later).

Institutions issuing students

On the basis of the possessor entries found in the Great Library of the Reformed College of Debrecen, we could identify 30 former Debrecen students (81%). We found 4 (11%) Sárospatak, 2 (5.5%) Nagyenyed, and 1 (2.5%) Szatmár students. The Debrecen students, mostly from counties belonging to the historical Transtibiscan Reformed Church District, returned to their home country after their studies abroad. Their books came into the possession of their former alma mater partly through donations, and from the middle of the 18th century, through auctioning a number of pastoral legacies from the Transtibiscan Church District in the Reformed College of Debrecen.[135] At the same time, the gifts of the pastors got also to Debrecen, who studied and served in the Cistibiscan Reformed Church District, but had no links to the Transtibiscan region.

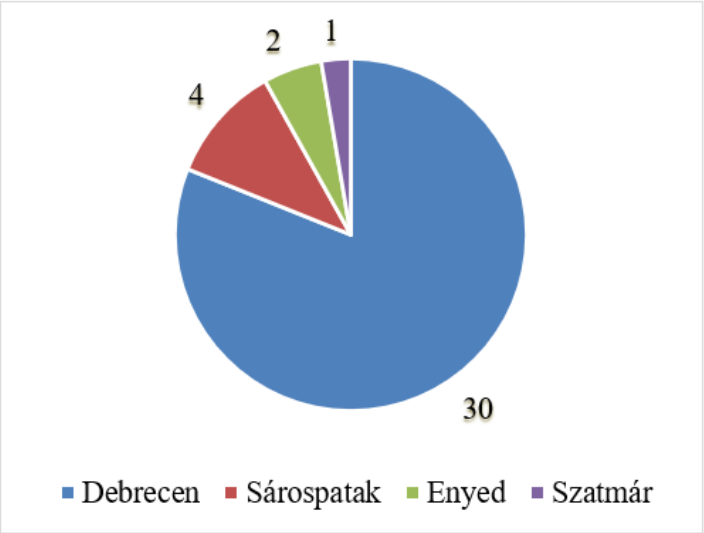

Figure 2. Proportion of the colleges that had issued book owners found during the research

Lessons from the history of peregrination

László Szögi's monograph on the history of peregrination, quoted in the introduction, also drew attention to the fact that the centres of gravity in the course of university attendance abroad often changed as a result of historical (political, church historical) events.

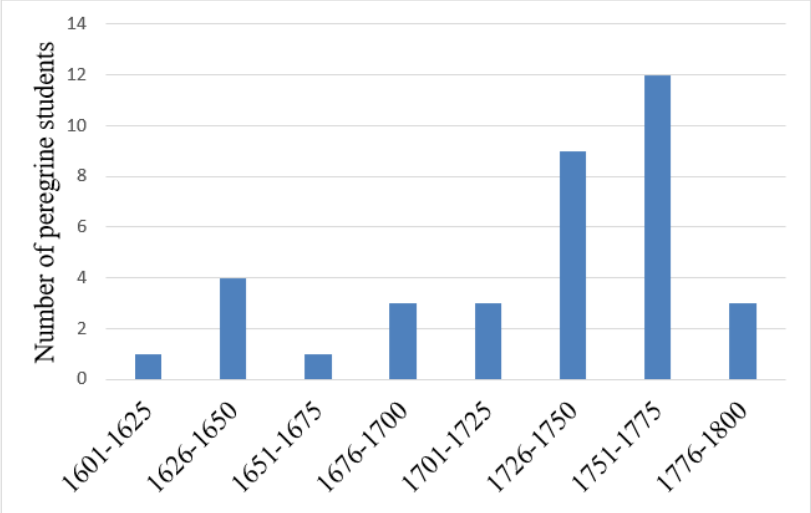

Figure 3. University studies of the owners of the books at Swiss and Dutch universities in a quarter-century breakdown

This is well reflected in the number of former Reformed owners of 16th-century books found in the Great Library of Reformed College of Debrecen, from which we can conclude on the rise of Protestant peregrination in Switzerland in the 18th century. Since the largest proportion of Hungarian students going to Helvetic academies came from the historical Bihar County (9%), and the Reformed College of Debrecen issued 51% of the peregrines to study in Switzerland,[136] it is not surprising that such a large amount of antiquas of Swiss origin have survived in the Great Library of the Reformed College of Debrecen.

The peregrination of Hungarian students to the Netherlands reached its peak in the middle of the 17th century, however, by the beginning of the 18th century, their number had fallen back by half. A significant part of the volumes arriving in the historical Transtibiscan region during this period may have been destroyed due to the lootings by Turkish armies and the Rákóczi uprising (1703–1711), over and above, due to the scrapping of books and auctions in the 18th century. In the middle and in the last third of the 18th century, there was another boom, when the number of Hungarian students enrolling at Dutch universities had approached 200–250 before the large-scale decline characteristic of the 19th century occurred.[137] These two increases in the number of students may also have contributed to those in the number of volumes found. In the century prior to the first third of the

18th century we have only encountered books of students studying in the Netherlands. János Kocsi Szőke, who only enrolled at the University of Zurich in 1730, was the first book owner who studied in Switzerland and whose name appeared in the research in the Great Library.

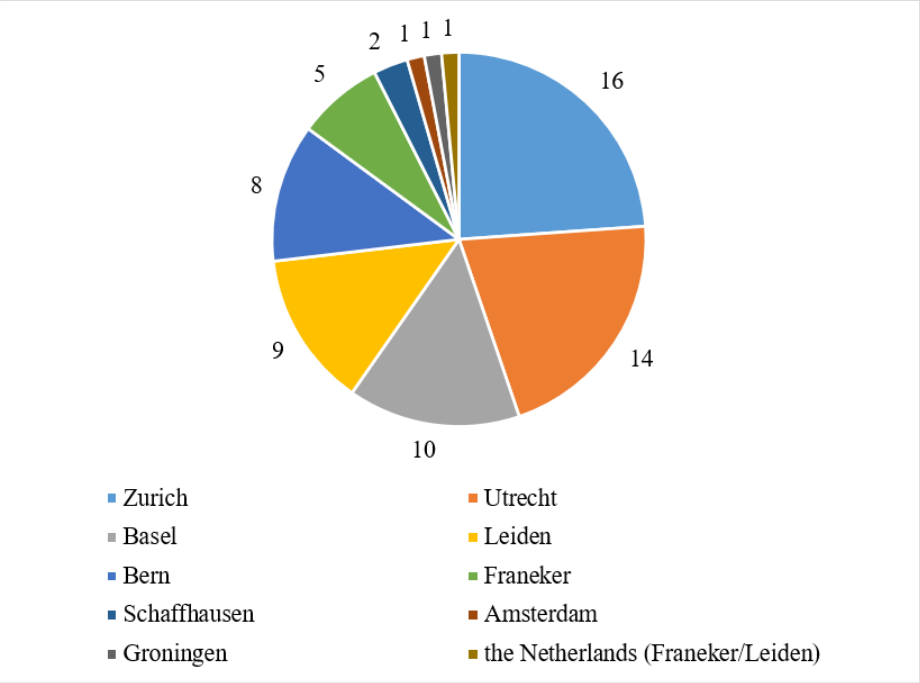

Figure 4. Places where antiquas were purchased

This graph shows the places where antiquas were purchased. The number of copies delivered to Debrecen from the two countries examined was more or less balanced: 54% of the volumes came from Swiss and 46% from Dutch cities, respectively. To our surprise, the largest number of antiquas did not come from Basel, the most visited university city in Switzerland, but from Zurich, which received almost a third fewer Hungarian students than Basel.[138] In the case of the Netherlands, the graph does not reflect the absolute popularity ranking of universities either (Franeker, Utrecht, Leiden, Groningen). Utrecht, which only reached the peak of its popularity in the second half of the 18th century, ahead of other universities in the Netherlands, overtook the most popular university city, Franeker, and even Leiden, the number one centre of the Dutch book market.[139] The mutually reinforcing

effect of the increase in student number in the second half of the 18th century and the relatively large number of remaining books may have prevailed.

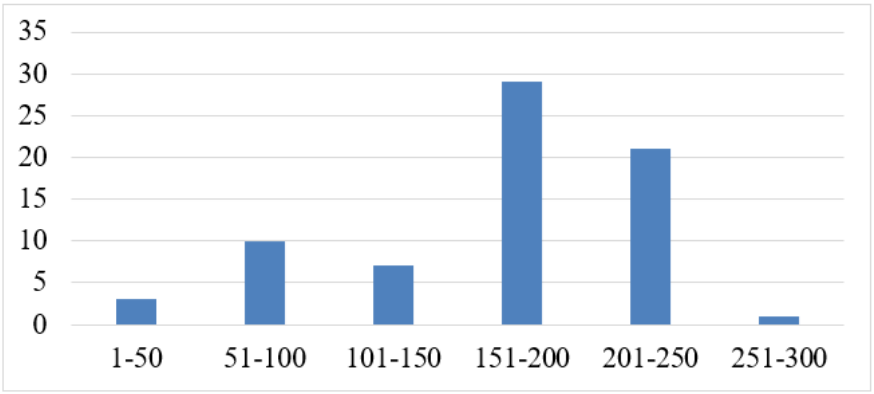

Figure 5. The time that elapsed between the publication and the acquisition of the works in a half-century breakdown

The last bar chart is consistent with the diagram of the number of peregrine students. By the time the number of students had increased in the 18th century, the age of the antiquas, published between 1501 and 1600, had already exceeded one and a half to two centuries. The largest amount of antiquas examined in the course of research got to Hungarian students in the second half of the 18th century. Although, the result may also have been influenced by the fact that the later a book was added to the Great Library, the more likely it was that it would survive to the present day.

Notes

* This paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences.

1 Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*. Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*.

2 See the volumes of the *Contributions to the history of the intellectual and cultural movements in the Carpathian Basin in the 16–18. centuries* series.

3 Monok, 'Readings of Hungarian students during their studies in the Netherlands', 1025–1034. Monok, 'The proportion of publications in the Netherlands', 280–295.

4 Csorba, 'Sámuel Kaposi Juhász', 196–207. Ibid., 'The library of Pál Debreceni Ember', 33–47. Ibid., 'Mihály Szathmárnémethi', 165–183.

[5] Hegyi, *From the Carpathian Basin to the banks of the Rhine*. Ibid., 'The book purchases of István Környei and József Literáti', 109–111. Ibid., 'Belated interest?', 94–117.
[6] Éger, *The book legacy of István T. Eszéki*.
[7] Gordán, 'The books of Mihály Tofeus', 49–59.
[8] Oláh, 'The literacy of a Calvinist pastor', 145–164, 322–335. Ibid., 'The books of Péter Bod', 243–268. Ibid., *The literacy of István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus*.
[9] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 19. Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 13.
[10] Szögi, *Peregrinatio academica*, 51–53, 75–87.
[11] See, for example, Hegyi, *From the Carpathian Basin to the banks of the Rhine*, 38; 62–64. Bozzay, *Institutional history relations*, 33–49.
[12] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1497; Gömöri, *Hungarian students at English and Scottish universities*, 94. Trócsányi, 'Reformed Theologians', 129.
[13] shelf mark: F 91
[14] Fekete & G. Szabó, 'The Great Library of the Reformed College', 53, 403.
[15] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 71, 2548.
[16] Ugrai, *The pastors of the Cistibiscan Reformed Church District*, 211, 223.
[17] shelf mark: E 721
[18] shelf mark: F 90
[19] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 258.
[20] shelf mark: E 736, coll. 1.
[21] Szinnyei, *The life and works of Hungarian writers*, 6:430–431.
[22] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 170, 2671.
[23] Csorba, 'Netherlandicas', 92–93.
[24] shelf mark: F 545, coll. 1–3.
[25] shelf mark: E 118, coll. 1–2.
[26] shelf mark: E 102
[27] shelf mark: F 546
[28] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 310, 1309, 2183; Gömöri, *Hungarian students at English and Scottish universities*, 20.
[29] Ugrai, *The pastors of the Cistibiscan Reformed Church District*, 230.
[30] RMK III 2844, 2912; Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1413, 2845.
[31] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 687.
[32] shelf mark: Q 693
[33] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 490, 2288; Gömöri, *Hungarian students at English and Scottish universities*, 293. RMK III 3557, 3558, 3625, 3626, 3627
[34] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 682–683.
[35] shelf mark: Q 2872
[36] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 578.
[37] Monok, *The transformations of the traditional world*, 37–38.

[38] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 229.
[39] shelf mark: M 794. See: Klaniczay, 'Modern political thinking', 392.
[40] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:372.
[41] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 713, 1479.
[42] http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/
[43] shelf mark: E 78
[44] Bakóczi, *List of college students*. https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/19 retrieved 25 February 2025.
[45] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 749, 1482.
[46] Bakóczi, *List of college students*. https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/19 Retrieved 25 February 2025.
[47] shelf mark: Y 602
[48] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 778; Csáji, 'The first official census', 44.
[49] shelf mark: G 622
[50] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:384.
[51] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1534.
[52] shelf mark: E 75
[53] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 1223.
[54] Köblös & Kránitz, '*The preachers of the Transdanubian Reformed Church District*', 1:562.
[55] shelf mark: D 91
[56] shelf mark: A 246, koll. 1–6.
[57] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 100.
[58] Lindeboom, *Herman Boerhaave*, 151–152. *Bibliotheca Boerhaaviana*, 23–24.
[59] shelf mark: A 40
[60] shelf mark: G 87
[61] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 83–84.
[62] Oláh, 'The books of Péter Bod', 243–268.
[63] Holl, 'Data on David Chytraeus'', 57.
[64] shelf mark: A 523, koll. 1–2.
[65] shelf mark: C 19. See Reimherr & Cranz, 'Irenaeus Lugdunensis', 41.
[66] Bakóczi, *List of college students*. https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/25 Retrieved 25 February 2025.
[67] shelf mark: C 2058
[68] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 243.
[69] shelf mark: E 641
[70] Imre, *The Hungarian sources*, 165.
[71] shelf mark: G 134, G 549
[72] shelf mark: G 2477
[73] shelf mark: G 1005, G 2642
[74] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:426; Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1674.

[75] Bakóczi, *List of college students*. https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/27 Retrieved 25 February 2025.
[76] shelf mark: G 2248
[77] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 676–677.
[78] shelf mark: F 422, coll. 1–2.
[79] shelf mark: G 65
[80] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 128; Tar, *Hungarian students at German universities*, 1402. Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 202. Szinnyei, *The life and works of Hungarian writers*, 3:584–586.
[81] shelf mark: G 98, G 124
[82] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:434; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 138.
[83] shelf mark: D 96
[84] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 1283.
[85] Ráday Collection. *Protocol of the Church District. 1760–1775.* A/1a, 3:21.
[86] shelf mark: E 117, coll. 1–2.
[87] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 141, 531; Szabadi *Institutional history sources*, 1:431.
[88] shelf mark: E 777
[89] shelf mark: F 102, coll. 1–2.
[90] shelf mark: K 1330
[91] shelf mark: G 1157, coll. 1–3.
[92] shelf mark: G 734
[93] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 157; Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1755.
[94] Vígh, 'The role of the Kármán family', 70. Ruzsa-Nagy, 'The history of the presbytery', 46.
[95] shelf mark: D 1045
[96] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 160, 935; Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 424.
[97] shelf mark: A 51
[98] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:462; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 186.
[99] shelf mark: Sz 1271
[100] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1103, 1782.
[101] Erdős & Hári & Kelemen, *Pákozd*. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/pakozd-D930/a-reformatus-eklezsia-DA9E/ Retrieved 20 February 2025.
[102] shelf mark: F 415
[103] Szabadi, *Institutional history sources*, 472; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 217, 583.
[104] 'István Köveskáli Nagy', 522.
[105] shelf mark: A 232
[106] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 597.

[107] Ráday Collection. *Protocol of the Danubian Reformed Church District. 1776–1785.* A/1.a. IV:2.
[108] Ráday Collection. *Gábor Báthory's episcopal visitation 1816–1819. Diocese of Pest.* A/1.i., 4.
[109] shelf mark: U 119
[110] Szabadi, *Institutional history sources*, 496; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 1301.
[111] Bakóczi, *List of college students*, https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/36 Retrieved 25 February 2025.
[112] shelf mark: C 574
[113] shelf mark: K 194, coll. 1–2.
[114] shelf mark: E 3052
[115] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:491; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 1308; Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1815.
[116] Szabadi, *Institutional history sources*, 1:491; Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1822.
[117] Hörcsik, *Students of the Reformed College of Sárospatak*, 284; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 245.
[118] Ugrai, *The pastors of the Cistibiscan Reformed Church District*, 80, 95, 108.
[119] shelf mark: D 762
[120] shelf mark: E 134
[121] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 1381; Tar, *Hungarian students at German universities*, 1439; Szabadi, *Institutional history sources*, 1:531.
[122] Bakóczi, *List of college students*, https://leveltar.drk.hu/kutatasi-segedletek/foiskolai-novendekek-nevsora-1588-1791/38 Retrieved 25 February 2025.
[123] shelf mark: C 529g
[124] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 1221, 1899.
[125] Zoványi, *Lexicon of Hungarian protestant church history*, 502.
[126] shelf mark: C 492
[127] shelf mark: C 961
[128] shelf mark: F 438
[129] shelf mark: G 568
[130] shelf mark: K 1438
[131] shelf mark: O 328
[132] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 21; Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 16.
[133] Geréb, 'The memory of church writer', 34.
[134] See Oláh, 'Bibles in the early modern Reformed pastoral libraries', 8–23.
[135] Oláh, 'Book auctions', 137–152.
[136] Hegyi & Szögi, *Hungarian students at Swiss universities*, 18.
[137] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 18.
[138] Szögi, *Peregrinatio academica*, 248.
[139] Bozzay & Ladányi, *Hungarian students at Dutch universities*, 20.

Bibliography

‘Köveskáli Nagy István szentmihályi reformat. lelkész emléke.’ [The memory of István Köveskáli Nagy Reformed pastor of Szentmihály] *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 4. p.522.

Bibliotheca Boerhaaviana, sive catalogus librorum instructissimae bibliothecae viri summi d. Hermanni Boerhaave. Leiden: Samuel Luchtmann, 1739.

Bozzay, Réka & Ladányi, Sándor 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918.* [*Hungarian students at Dutch universities 1595–1918*] Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

Bozzay, Réka 2022. *Intézménytörténeti kapcsolatok: Debrecen és Hollandia.* [*Institutional history relations. Debrecen and the Netherlands*] Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

Csáji, Pál 1958. ‘A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725—1729.’ [The first official census of the Reformed parishes and pastors in Hungary] *Egyháztörténet* 1.1: 34–67.

Csorba, Dávid 2014. ‘Debreceni Ember Pál könyvtára’. [The library of Pál Debreceni Ember] *Zempléni Múzsa*, 14.3: 33–47.

Csorba, Dávid 2011. ‘Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái’. [Kaposi Juhász Sámuel and his unknown booklists] Ujváry Gábor (főszerk.). *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények.* Budapest: MOL.

Csorba, Dávid 2015. ‘Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára’ [Mihály Szathmárnémethi (1638–1689) dean of Kolozsvár and his library]. *Magyar Könyvszemle* 131.2: 165–183. https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.2.165

Csorba, Dávid 2018. ‘Néderlandikák. 17. századi kálvinista ereklyék Hollandiából.’ [Netherlandicas. Calvinist relics from the 17th century Holland] Bárány, Attila Pál (szerk.). *Németalföld emlékei Magyarországon. Magyar–holland kapcsolatok.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, DUPress, 2017.

Éger, Gábor 2020. *Eszéki T. István könyvhagyatéka a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában.* [The book legacy of István T. Eszéki in the Great Library of the

Scientific Collections of the Reformed Church College of Sárospatak] Sárospatak: Hernád.

Erdős, Ferenc & Hári, Gyula & Kelemen, Krisztián 2000. *Pákozd.* [Pákozd] Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. (Száz magyar falu könyvesháza). https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/pakozd-D930/a-reformatus-eklezsia-DA9E/

Fekete, Csaba, G. Szabó, Botond 1988. 'A Kollégium Nagykönyvtára.' [The Great Library of the Reformed College of Debrecen] Barcza, József (szerk.). *A Debreceni Református Kollégium története.* Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.

Geréb, Zsolt 2017. 'Felsőcsernátoni Bod Péter egyházi író és irodalomtörténész emlékezete.' [*The memory of church writer and literary historian Péter Bod of Felsőcsernáton*] *Korunk* 28.9: 32–37.

Gordán, Edina 2018. 'Tofeus Mihály (1629–1684) könyvei a Dési Ferences Rendház könyvtárában.' [The books of Mihály Tofeus (1629–1684) in the a library of the Franciscan Monastery of Dés,] *Per Aspera ad Astra* 5.1: 49–59. https://doi.org/10.15170/PAAA.2018.05.01.03

Gömöri, György 2005. *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789.* [*Hungarian students at English and Scottish universities 1526–1789*] Budapest: ELTE Levéltára (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14).

Hegyi, Ádám & Szögi, László 2016. *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919.* [*Hungarian students at Swiss universities 1526–1919*] Budapest: ELTE Egyetemi Levéltár (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23).

Hegyi, Ádám 2015, 'Környei István és Literáti József zürichi könyvvásárlásai'. [The book purchases of István Környei and József Literáti in Zurich] *Egyháztörténeti Szemle* 16.2: 109–111.

Hegyi, Ádám 2015, 'Megkésett érdeklődés?'. Svájci reformátorok művei a 18. században Bázelben tanuló magyarországi diákok könyvtáraiban. [Belated interest? The works of Swiss reformers in the libraries of Hungarian students of the 18th century Basel] Pálfi, József (szerk.). Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. Debrecen/Nagyvárad: Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, Debreceni Református Hittudományi Egyetem.

Hegyi, Ádám 2015, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmánymű veltségére a 18. században.* [From the Carpathian Basin to the banks of the Rhine. The influence of the University of Basel on the literacy of the Reformed colleges of Debrecen and Sárospatak in the 18th century] Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

Holl, Béla 1981. 'Adatok David Chytraeus' magyarországi vonatkozásairól.' Csetri, Lajos (szerk.). [Data on David Chytraeus' Hungarian connections] *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum.* 18. Szeged: JATE BTK.

Hörcsik, Richárd 1998. *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* [Students of the Reformed College of Sárospatak 1617–1777] Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei.

Imre, Mihály 2024. *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai.* [*The Hungarian sources of the literature of physical theologism*] Budapest: Reciti (Irodalomtörténeti füzetek, 189).

Klaniczay, Tibor 1987. 'Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben.' [Modern political thinking and international perspective in Zrínyi's works] Varjas, Béla (szerk.). *Irodalom és ideológia a 16–17. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó (Memoria saeculorum Hungariae 5).

Köblös, József & Kránitz, Zsolt 2009. *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai.* I. 1526–1760. [The preachers and teachers of the Transdanubian Reformed Church District] Pápa: Pápai Református Gyűjtemények (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 10).

Lindeboom, Gerrit Arie 2007. *Herman Boerhaave. The Man and His Work.* 2. ed. Rotterdam: Erasmus Publ.

Monok, István 2007. 'Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján' [Readings of Hungarian students during their studies in the Netherlands in the early modern period]. Jankovics, József (ed.). *„Nem sűlyed az emberiség!". Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet.

Monok, István 2014. ‘A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányaiban.’ [The proportion of publications in the Netherlands of the 18th century reformed intellectuals] Bozzay, Réka (ed.). *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban.* Debrecen: Printart-Press Kft.

Monok, István 2018. *A hagyományos világ átváltozásai. Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez.* [The transformations of the traditional world. Studies on the history of the Hungarian libraries in the 18th century] Budapest: Kossuth; Eger: EKE (Kulturális örökség).

Oláh, Róbert 2013. ‘Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai, I–II.’ [The literacy of a Calvinist pastor. Apáti Madár Miklós’ readings] *Magyar Könyvszemle* 129.2–3: 145–164, 322–335.

Oláh, Róbert 2014. ‘Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban.’ [Bibles in the early modern reformed pastoral libraries] *Egyháztörténeti Szemle* 15.3: 8–23.

Oláh, Róbert 2015. ‘Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban.’ [The books of Péter Bod in the Reformed College of Debrecen] Gáborjáni Szabó, Botond & Oláh, Róbert (szerk.). *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára.* Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára.

Oláh, Róbert 2022. *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége.* [The literacy of István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus] Sárospatak: Hernád (Hit és kultúra, 7).

Oláh, Róbert 2023. ‘Book auctions at the Reformed College of Debrecen (1743–1842).’ Jagersma, Rindert & Bloom, Helwi & Chayes, Evelien & Hansen, Ann-Marie (eds). *Private libraries and their documentation 1665–1830. Studying and interpreting sources.* Leiden/Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004542969_008

Reimherr, Otto & Cranz, Edward 1992. ‘Irenaeus Lugdunensis.’ Brown, Virgini(ed.). *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries.* VII. Washington: Catholic University of America Press.

Ruzsa-Nagy, Zoltán 2016. ‘A Kiskunhalasi Református Egyházközség presbitériumának története a 18. században.’ [The history of the presby-

tery of the Reformed Parish of Kiskunhalas in the 18th century] *Egyháztörténeti Szemle* 17.2: 39–59.

Szabadi, István 2013. *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában.* [Institutional history sources in the Archives of the Reformed College of Debrecen] Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület.

Szinnyei, József 1980–1981. *Magyar írók élete és munkái.* [The life and works of Hungarian writers] Facsimile ed. Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete (A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnyomat-sorozata).

Szögi, László 2022. *Peregrinatio academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1918.* [Peregrinatio academica. The history, size and trends of Hungarian peregrination 1150–1918] Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 26).

Tar, Attila 2004. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon. 1694–1789.* [Hungarian students at German universities 1694–1789] Budapest: ELTE Levéltára (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

Trócsányi, Berta 1944. 'Református theológusok Angliában a XVI. és XVII. században.' [Reformed theologians in the 16th and 17th century England] Fest, Sándor & Országh, László & Szentkirályi, József (szerk.). *Yolland emlékkönyv.* Debrecen: Tiszta István Tudományegyetem Angol Intézete (Angol Filológiai Tanulmányok, 5–6).

Ugrai, János 2017. *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár.* [The pastors of the Cistibiscan Reformed Church District. From the beginnings to the millennium] Third rev. and expand. ed. Sárospatak/Tiszaújváros: [s. n.], 2017.

Vígh, Károly 2007. 'A Kármán család szerepe Losonc kulturális életében.' [The role of the Kármán family in the cultural life of Losonc] *Valóság* 50.8: 67–72.

Zoványi, Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* [Lexicon of Hungarian Protestant church history] Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Archival sources

Ráday Gyűjtemény. [Ráday Collection, Budapest] *Báthory Gábor püspöki vizitációja 1816–1819.* [*Gábor Báthory's episcopal visitation 1816–1819*] Pesti egyházmegye, 4. A/1.i.

Ráday Gyűjtemény. [Ráday Collection, Budapest] *Egyházkerületi jegyzőkönyv. 1760–1775.* [Protocol of the Danubian Reformed Church District] III. köt. A/1a.

Ráday Gyűjtemény. [Ráday Collection, Budapest] *Egyházkerületi jegyzőkönyv. 1776–1785.* [Protocol of the Danubian Reformed Church District] IV. köt. A/1.a.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. [Archives of Transtibiscan Reformed Church District, Debrecen] Bakóczi, János. *Főiskolai növendékek névsora 1588–1791.* [List of college students 1588–1791] II. 28. a. 1–3. https://leveltar.drk.hu/online-kutatas/diaknevsor/1

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/5

György Borus

1672: an Interrelated Turning Point in England, the United Provinces and Hungary

Abstract

The aim of this paper is to trace historical developments in three different countries from 1672 onwards, which started processes that eventually merged in the 1680s and resulted in the outbreak of the Nine Years' War and the Glorious Revolution. William of Orange, the man who carried out the Glorious Revolution in England in 1688–89, came to power in the United Provinces in 1672 as a result of a revolution that occurred in a state of national crisis. The joint Anglo-French attack on the Dutch Republic, together with certain domestic developments, changed public opinion in England. The growing fear of French-style Catholic absolutism paved the way for the Glorious Revolution. From 1672 onwards, William of Orange's objective was to build a great anti-French coalition and reduce the power of Louis XIV. However, this was impossible without the full support of Leopold I, the Holy Roman Emperor. Until 1688, a significant portion of the Imperial army was engaged in operations in Hungary due to the anti-Habsburg and pro-Ottoman *Kuruc* movement that had begun in 1672.
Keywords: 17th century, Charles II, Louis XIV, Leopold I, Imre Thököly, William of Orange, Dutch War, Nine Years' War

Introduction and Aims

On 5 November 1688, William of Orange, Stadholder of the United Provinces successfully landed in the south-west of England with nearly five hundred ships. On 23 November, King James II withdrew his army and at

the end of the following month the demoralised king fled to France with his family. Two months later Parliament elected the Prince of Orange and his wife, Mary – James's Protestant daughter – as joint-rulers. These events are traditionally known as the Glorious Revolution. William's aim was to change England's foreign policy and to bring it into the coalition war against France. The Nine Years' War (1688–97) had begun in late September 1688 when Louis XIV launched a pre-emptive strike against the Habsburgs in the Rhineland. With the French army some three hundred kilometres away from the borders of the Dutch Republic, William was free to launch the Dutch invasion of England.

It was in 1672 that William of Orange came to power in the United Provinces following a revolution. William's intervention in England, and the starting of the coalition war against France sixteen years later, was dependent on several conditions. One of these, the shift in English public opinion from anti-Dutch to anti-French and anti-Catholic, had partly foreign policy causes that can be traced back to 1672. The anti-French coalition was not strong enough to fight the war without the support of the Imperial army. It was not until the autumn of 1688 that Leopold I was able to send substantial troops to the western front. The reasons for this should be sought in Hungary where the anti-Habsburg *Kuruc* movement had begun in 1672. Thus, the year 1672 marks the beginning of historical processes that ultimately converged at the end of the 1680s. In what follows, therefore, we shall examine the causes of these important developments in the three countries in 1672 and explain how the processes they set in motion became interrelated in the 1680s. We shall argue that it was events in Eastern Europe that determined the timing of the Nine Years' War and the Glorious Revolution.

The Road to the Dutch War of 1672–78

In March 1669, Charles II began secret negotiations with the King of France to ease his financial difficulties. The English monarch had a secret diplomatic channel through his sister Minette in Paris, who was married to Louis XIV's brother, the Duke of Orleans. Charles was prepared to enter into a defensive alliance with France, provided that England received military and material support in the event of war, did not have to withdraw from the Triple Alliance of January 1668 with the United Provinces and Sweden, and France did not increase the number of its warships. Charles

made no mention of joint action against the Dutch, but promised to convert openly to Catholicism in exchange for £200,000. Had this been accepted, Charles's dual foreign policy would have given England a high degree of security.[1]

We can only speculate as to Charles's real intentions in promising to convert to Catholicism. Charles's Catholic faith was probably nowhere near as deep and sincere as that of his brother James. It seems that the king merely used Catholicism as a tool. It was the only way to really get close to Louis XIV and to improve his difficult financial situation. Last but not least, Charles was able to make it clear to his Chief Minister, the Earl of Arlington that he was determined to make a secret treaty with Louis XIV.[2] Arlington was indispensable. The negotiations had to be kept secret but it was neither possible nor advisable to keep the Chief Minister in the dark. Arlington's anti-French attitude was so well known that his replacement would have revealed the King's change of foreign policy. It was Arlington himself who had to be persuaded to conclude the agreement.[3]

In March, in response to Charles XIV's initiative, Louis XIV declared that he welcomed the King of England's religious beliefs and plans, that he would not build any new warships for a year, but that he would insist on joint action against the Dutch.[4] The Sun King wanted to punish the republican De Witt regime "for having concluded the Triple Alliance with England and Sweden in 1668 in order to prevent France overrunning the Spanish Netherlands."[5] The secret treaty was finally signed in Dover on 22 May 1670. The meeting was disguised as a fraternal visit by Minette. The main burden of the land operations was to be borne by France and that of the naval operations by England. The three islands at the mouth of the Scheldt River were to be won by England. Charles promised to convert to Catholicism 'as soon as the affairs of his country would permit'.[6]

The Crown's financial position remained a cause for concern. In 1670 the ordinary revenue was still a quarter of a million pounds below the 1.2 million voted ten years earlier. The following year, it was even less. According to David Ogg, Charles II and his government, faced with bankruptcy, 'put all their eggs in one basket,' hoping that a successful war would bail them out. All that remained was to find the right excuse to attack the Dutch. Ronald Hutton, on the other hand, argues that the king and his advisers were determined to go to war as early as the summer of 1671. Geoffrey Holmes agrees.[7]

A good opportunity for a deliberate deterioration in Anglo-Dutch relations had already presented itself in August. William Temple's term as

ambassador was about to expire. Temple was already in England; his wife was being brought home on the royal yacht Merlin. The captain of the Merlin was ordered to pass between the warships of the United Provinces fleet and demand a salute to the British flag. This was the right of British warships under the Treaty of Breda, which ended the Second Anglo-Dutch War (1665–67). In this case, as there was only one ship, and only one yacht, the salute was not given. The British played the injured party and sought to exacerbate the differences arising from their commercial rivalry with the Dutch. Charles appointed George Downing, who had a notoriously strained relationship with Johan de Witt, the Grand Pensionary, as the new ambassador to The Hague. Downing "did his utmost to foster fresh quarrels."[8] On 23 March, the English navy attacked the Dutch merchant fleet off the Isle of Wight. On 6 April, Louis XIV also declared war.[9]

A few days before declaring war on the Dutch, Charles II had issued a *Declaration of Indulgence,* which suspended the penal laws against Protestant Nonconformists (also known as Dissenters) and Catholics. The former were allowed to worship freely in public with a licence, while the latter could do so in private houses. Charles was wise enough not to fulfil the obligations of the secret Treaty of Dover and openly convert to Catholicism. Therefore, the *Declaration of Indulgence* can be seen as a compromise.[10]

1672: The Year of Disaster in the United Provinces

The Third Anglo-Dutch War (1672–74) was very different from the first two. Now the main adversary of the United Provinces was not England but France, and the Dutch had to fight mainly on land. Because of the immense threat, a third of the ships were dismantled and the sailors fought as soldiers.[11] The numerical superiority of the Anglo-French fleet was thus clear, although nothing can be said for certain about the specific figures. The commander-in-chief of the combined fleet was James, Duke of York, with the Frenchman D'Estrées as his immediate deputy. The Dutch fleet was led by Admiral De Ruyter.

In early June De Ruyter was able to defeat the English fleet at Sole Bay, while the French squadron fought a largely separate action and provided little effective support. Although his victory was not decisive, it was sufficient to prevent the enemy from landing. This was of crucial significance.[12] As Pieter Geyl has observed, "a successful landing by the

Anglo-French forces coupled to an attack on land might speedily have spelled the end of the Republic."[13] On the mainland the French were advancing with a huge and unstoppable force. Louis XIV crossed the Rhine capturing the province of Utrecht and most of the northern territories. Holland and Zeeland were only saved from invasion by the flooding of their frontiers.

Events were moving fast. The De Witt regime collapsed within weeks. The people blamed those in power for the sad fact that "the fortresses had been sorely neglected and that the army, too, was in exceedingly poor shape."[14] Thrown into a state of panic by the French invasion, the masses forced the oligarchy of Zeeland and Holland to accept Prince William as their Stadholder.[15] Soon afterwards, the States General of the United Provinces also appointed William commander-in-chief of the army and navy. On 20 August Johan de Witt's fate was sealed. He was visiting his brother Cornelius, who was imprisoned in The Hague on charges of conspiracy against William. The enraged citizens dragged them both to the main square, stripped them naked, hung them up and literally cut them to pieces.[16]

The war did not start as Charles would have wished, but with William in power, a new opportunity presented itself. He thought he could make a good deal with his nephew. England demanded, among other things, a million pounds in war 'reparations' and, as security, the cession of five Zeeland towns until the sum was paid. Both William and the States General rejected these terms. The twenty-one-year-old Stadholder was already determined to devote his life to fighting Louis XIV. He wanted peace with England, but on different terms. He set about organising resistance and seeking allies.[17] Three Dutch naval victories over the English in 1673 forced Charles II to make peace with the United Provinces in February 1674. This brought him no gains at all. At the same time, with the help of Brandenburg, Austria, Spain, and Lorraine William was able to resist France for years.[18]

The Shift in English Public Sentiment

In 1672–73 public opinion in England underwent a transformation. Between the second and third Anglo-Dutch wars public opinion was strongly divided on the foreign policy situation. The majority, and especially the Anglican Royalists in power, saw the United Provinces as

the main threat. Those against the Restoration regime were more worried about France.[19]

Before the outbreak of the Third Anglo-Dutch War both interpretations of the foreign policy situation seemed plausible. It was easy for people to believe that the Dutch wanted to achieve universal monarchy through their trade monopoly, while the French wanted to gain it through their military power. The question was which of them posed the greater and more immediate threat. Before the war the majority still accepted the government's interpretation. But the events of the first three months caused more and more people to change their minds and turn against the war. After the spectacular military successes of the French no one could seriously believe that the Dutch, on the brink of disaster, were the greatest threat to England. Many now feared that if the United Provinces fell, the next stop for the French would be England itself. The fact that the French had virtually abandoned their English allies at the naval Battle of Sole Bay, and later provided minimal assistance, only confirmed this fear.[20] Finally, if the Dutch had ambitions of world domination, the De Witt regime responsible for it no longer existed. The time had come for the English to make peace with the Dutch and stand together against France.[21]

Fear of French hegemony was combined with fear of Catholicism and royal despotism. The House of Commons, which reconvened in February 1673, declared that only Parliament had the power to suspend criminal laws relating to religion. Charles turned to the House of Lords for help. When the Lords agreed that religious toleration could only be exercised by parliamentary means, the king withdrew his *Declaration of Indulgence*. At the same time he was forced to accept the *Test Act*. The new Act excluded Catholics and Protestant Nonconformists from public offices. It ordered all civil and military officials to take a declaration against the doctrine of transubstantiation, an oath of allegiance to the monarch's ecclesiastical authority, and communion according to Anglican rites.[22]

The quick change in English public opinion was partly due to Dutch propaganda. In the spring of 1673 a pamphlet appeared in England entitled *England's appeal from the private cabal at Whitehall to the great council of the nation, the lords and commons in parliament assembled*. It was probably written by William of Orange's propagandist and paid agent, Peter du Moulin.[23] The pamphlet reinforced the fears mentioned earlier and linked them to Charles's domestic policy. Its effectiveness lay in exactly this. The author emphasised Louis XIV's general ambitions for autocracy. He argued that with the accession of the Prince of Orange everything had

changed. The United Provinces was no longer a threat, and that the continuation of the war would only allow the French king to conquer the whole Christian world and extend the boundaries of his empire.

The turnaround in public opinion was complete by the summer of 1673. As a result of the *Test Act*, the Duke of York resigned as Lord Admiral, making his Catholic convictions clear. The fact that the heir to the throne was a Papist shed new light on everything. The queen was barren but Charles refused to divorce and remarry to provide for a legitimate son. Was his *Declaration of Indulgence* a way of paving the way for his Catholic brother? The king was allied with the Catholic absolutist Louis XIV against the Protestant United Provinces. If the Dutch failed and James came to the throne, who would prevent the new king from building Catholic absolutism with French support? These were the fears that preoccupied English public opinion.[24]

To make matters worse, James remarried that year and his new wife was an Italian Catholic princess, Mary of Modena. James's first wife, Anne Hyde, had died in the spring of 1671. For a while it seemed that the very attractive Archduchess of Innsbruck would be his second wife, but the Emperor announced that he would marry the beautiful Archduchess himself. Nobody would have objected to an Austrian marriage. But when it emerged that James was to marry Maria of Modena, who was barely 15 years old, there was an outcry. It was common knowledge that the match had been arranged by Louis XIV. Many saw the unfortunate little Italian princess as a French agent. No wonder. The fact that Charles II was surrounded by French mistresses was reason enough for suspicion. One of them was Louise de Kerouaille, Duchess of Portsmouth who was probably Louis's agent. This shows that the English were not simply afraid of Catholicism. Papist hysteria was fuelled by fear of French influence, and fear of absolutism was intensified for the same reason.[25]

The significance of the turn of events in England in 1672–73 is that by this time, fear of Catholic absolutism, anti-French sentiment and distrust of the Stuarts had reached a level that would have allowed the Glorious Revolution to take place ten or twelve years earlier. With a fortunate combination of foreign and domestic developments this could have happened. By the autumn of 1673 the United Provinces had demonstrated its ability to resist Anglo-French pressure. William of Orange came to power, and his position, though not without its ups and downs, gradually grew stronger. Across Europe more and more people recognised the need

to unite against the French. The conditions were ripe for revolution. The moment finally came in 1688.

The *Kuruc* Movement in Hungary

After Miklós Zrínyi's successes against the Turks along the River Drava and General Montecuccoli's victory at Szentgotthárd in western Hungary in August 1664, everyone expected Leopold I to launch a war of liberation.[26] Instead, the Emperor pleaded for peace. He agreed to a twenty-year truce and even allowed the Porte to keep the conquests of the previous years.[27] The outrage over the Treaty of Vasvár (Eisenburg) – which of course did not bring peace to Hungary, where the Turks continued to plunder – was the catalyst for a poorly organised anti-Habsburg conspiracy led by the Palatine of Hungary, Ferenc Wesselényi. Since the Emperor was unwilling and unable to protect the Hungarians, the main aim of the plotters was to find a new foreign protector for Hungary. Some wanted to place Royal Hungary under Turkish protection, while others favoured Louis XIV.[28] After the conspiracy was crushed, Leopold I had its leaders executed, confiscated the estates of many nobles, suspended the Hungarian constitution, abolished the office of palatine and appointed a six-man *Gubernium* (Directorate) to govern the country. Heavy taxes were introduced, two-thirds of the Hungarian fortress soldiers were dismissed and Hungary was flooded with German mercenaries. A violent persecution of Protestants also began. The disbanded Hungarian soldiers together with fleeing serfs and other refugees retreated to the borderlands and Transylvania, and from 1672 began to organise themselves. This was the *Kuruc* movement.[29]

In August 1672 the rebels entered Upper Hungary and made significant gains against the Habsburg forces there, as their invasion also sparked a popular uprising. However, since they received only minimal help from the Ottomans at this stage, they were eventually overwhelmed by the enemy at the end of the year.[30] According to Georg Bernhard Michels, if the Ottomans had come to the Hungarians' help with a major force between 1672 and 1677, "Habsburg rule in Hungary would likely not have survived."[31] To the great fortune of the Austrians, "Ottoman enmeshment in the Polish and Ukrainian quagmires saved the Habsburg Empire from Ottoman invasion."[32]

In 1678 the leadership of the *Kuruc* movement was taken over by the young Hungarian aristocrat Imre Thököly (1657–1705). Thököly was only twenty-one at the time, the same age as William of Orange when he became military leader and Stadholder of the United Provinces in 1672. Relying on French and Ottoman financial aid as well as his own income, Count Imre Thököly successfully reorganised his *Kuruc* troops. He was also able to enlist the help of some French and Polish auxiliaries. According to an agreement made with Louis XIV in May 1677, the Polish king John III Sobieski had to end his war against the Turks and raise 4.000 irregular troops at France's expense, which were to be deployed in Hungary.[33] In 1678 Thököly captured several towns and fortresses and managed to establish himself in Upper Hungary. The Count's spectacular military successes forced the Emperor to negotiate with the rebels. Thököly's demands included the granting of the rights of the Hungarian estates, freedom of worship for Protestants, and his recognition as the prince of seven counties in the north-eastern part of Upper Hungary. The Spanish Party at the Viennese court encouraged the sovereign to make concessions to the Hungarian rebels in order to preserve the peace in Hungary and enable the Habsburgs to counter French aggression in the Spanish Netherlands and on the river Rhine.[34]

William resented the weakness of his allies, Spain and the Emperor. In 1678 the French were close to occupying the Spanish Netherlands. On the Rhine, William received little help from the Emperor, who had to keep many of his troops in Hungary. Finally, "William III had to give in to the wishes of the States of Holland and Amsterdam and concluded a separate peace with Louis XIV at Nijmegen in August 1678."[35]

By 1680, Thököly had come to control almost the whole of Upper Hungary. The following year brought a turning point in the international situation. In January 1681 the Ottoman Empire made peace with Russia and finally became fully committed to supporting the Hungarian rebels. Leopold I was forced to give up his absolutist policies and in May he convened the Diet of Sopron (Ödenburg).[36] In September 1681 Louis XIV occupied Strasbourg and started to encircle Luxembourg, while Thököly, in collaboration with Transylvanian and Ottoman troops, launched a new military campaign against the Austrian army. By 1682, the Count controlled thirteen counties in Upper Hungary and an area of about 100.000 square kilometres. In mid-August 1682 Thököly's forces also captured Kassa, the centre of Habsburg administration. The following month the Turks recognised Imre Thököly as the King of Hungary.[37]

The Merging of the Three Processes – The Timing of the Nine Years' War and the Glorious Revolution

The Treaties of Nijmegen did not end the struggle between William of Orange and Louis XIV. They marked "only the end of the first round."[38] Although the treaties considerably strengthened France, the Sun King was not satisfied. The aim of his *Réunions* policy from 1680 onwards was to unite territories in the Spanish Netherland and the Holy Roman Empire with France by employing "legal arguments to extend the king's authority over areas of disputed and uncertain sovereignty."[39] The French king's hostile policy of pushing his country's borders northwards and eastwards for defensive reasons raised fears. In March 1681 Sweden and the United Provinces formed the League of Association, which was joined by the Holy Roman Empire and Spain in February and May 1682.[40]

England, of course, could not be brought into the new anti-French alliance. It was in March 1681 that the Exclusion Campaign (1679–81), in which the parliamentary opposition tried to exclude James, Duke of York from the succession because of his Catholicism, came to an end. Charles II dissolved Parliament and the financial support he received from Louis XIV enabled him to ignore it during the last four years of his reign.[41] In February 1685, James II ascended the throne without difficulty.

The League of Association suffered from serious weaknesses and was unable to resist France. Spain was militarily feeble, while William's main ally, Leopold I was tied down in the east by the Hungarian rebels and the Turks who were already making preparations for the siege of Vienna. It led to a political crisis in the United Provinces when Holland and Zeeland refused to allow William to take military action against France without having proper allies.[42]

Encouraged by their earlier victories over the Poles and Russians, Thököly's remarkable military successes against the Habsburgs, as well as the urging of France, the Ottomans, led by the ambitious Kara Mustapha Pasha (1676–83), decided to try to achieve their long-term goal of occupying the Austrian capital.[43] The Battle of Kahlenberg near Vienna on 12 September 1683 following the two-month siege of Vienna was an easy victory for the united Austrian-German-Polish relief army under the command of John III Sobieski. The widespread belief that the Ottoman army was still superior was shattered. The opportunity to drive the Turks back could not be missed. In March 1684 Leopold I formed the Holy League with Poland-Lithuania and Venice to fight the Great Turkish War.

The first phase of this long struggle, which lasted more than fifteen years, ended only in September 1688 with the capture of Belgrade by Imperial Habsburg troops. All this determined the timing of the Nine Years' War and the Glorious Revolution in the west. Without the full support of its strongest member, the League of Association was impotent. In mid-August 1684 Leopold I and Spain had to accept the loss of Strasbourg, Luxembourg and other *Réunions* territories and signed the Twenty Years Truce with France at Regensburg (Ratisbon).[44]

It was in the year 1685 that the tide began to turn against Louis XIV. The French king had only himself to blame. The revocation of the Edict of Nantes had a number of negative consequences for France and gradually changed the balance of power in Europe in favour of the Sun King's enemies. The persecution of the French Protestants put the Catholic James II in a much more difficult position and contributed to the strengthening of anti-Catholicism in England. This was one of the preconditions of the Glorious Revolution. The plight of the Huguenots also changed the foreign policy of Brandenburg, which became an ally of the United Provinces and the Habsburg Empire. Most importantly, Louis's unwise religious and commercial policies strengthened William's position in the United Provinces by reducing the opposition of Holland and Zeeland to his anti-French foreign policy. As the Dutch were close trading partners of the French Protestants, the persecution of the latter also damaged the interests of the two commercial provinces.[45]

Worse was to come for Louis in the next three years. In May 1686 Russia joined the Holy League against the Ottoman Empire. On 2 September Charles of Lorraine's international army captured Buda. On 12 August 1687 the Austrians defeated the Turks at Nagyharsány, close to Mohács.[46] Louis knew that the Emperor would soon be able to turn his forces against France. The election of a new Archbishop of Cologne became an additional source of tension between the two rulers.[47] Matters came to a head in the summer of 1688 when the Pope chose the Emperor's candidate and Imperial troops under the command of the Elector of Bavaria, Maximilian II Emanuel, started to besiege Belgrade. Stuart Prall summarizes the immediate causes of the new war in the West as follows:

> By September of 1688, time was running out for Louis. He had his mighty grievances against the Pope and the Emperor, and the impending fall of Belgrade to Imperial forces meant that if he were to attack the Rhineland and the Palatinate at all, he must do it quickly. Marshal Vauban had

> promised that a lightning strike was possible and it would all be over soon.[48]

Louis's pre-emptive strike in the Rhineland at the end of September 1688 marked the beginning of the Nine Years' War. The siege of Philippsburg was prolonged, providing security for the United Provinces for several months. William was now free to launch the invasion of England. Since the birth of James II's son in June 1688, he had been particularly restless. He could no longer expect his wife to ascend the English throne. If he wanted to forestall a new alliance between France and England and bring the latter into the war against Louis XIV, he had to force his uncle to change his foreign policy or remove him from the throne.

Conclusion

The year 1672 marks an interrelated turning point in the United Provinces, England and Hungary. It was the beginning of historical processes in the three countries that would eventually merge at the end of the 1680s. It was in this year that William of Orange, the man who dethroned James II and carried out the Glorious Revolution in England in 1688–89, came to power in the United Provinces. The revolution that brought him to power was the result of the joint Anglo-French attack on the Dutch Republic in the spring of 1672. England's war against the Dutch in alliance with the Catholic absolutist Louis XIV transformed public opinion in the country: fear of the United Provinces was replaced by fear of France, Catholicism and absolutism, which was one of the background causes of the Glorious Revolution. William of Orange carried out the Glorious Revolution as part of the Nine Years' War, the timing of which was determined by events in Hungary, where an Ottoman-supported anti-Habsburg movement had begun in 1672. Until the autumn of 1688, the war between France and the alliance that opposed her could not begin because its strongest member, the Holy Roman Empire, was militarily tied down in Eastern Europe.

Noten

1 Hutton, *Charles the Second,* 264; Hutton, 'The Making of the Secret Treaty of Dover,' 301.
2 Lee, *The Earl of Arlington,* 64–65.
3 Ibidem, 65.
4 Hutton, 'The Making of the Secret Treaty of Dover,' 301.
5 Troost, 'Leopold I, Louis XIV, William III,' 553.
6 Holmes, *The Making of a Great Power*, 434; David Ogg gives the full text of the treaty: *England in the Reign of Charles II,* 344–346.
7 Ogg, *England in the Reign of Charles II*, 355; Hutton, *Charles the Second*, 282; Holmes, *The Making of a Great Power*, 90.
8 Geyl, *Orange and Stuart,* 330.
9 Israel, *The Dutch Republic*, 796; Hutton, *Charles the Second*, 282; 285; Ogg, *England in the Reign of Charles II*, 355–356.
10 Ogg, *England in the Reign of Charles II*, 352–354; Hutton, *Charles the Second*, 284–285. For the full text of the *Declaration of Indulgence*, see Browning, *English Historical Documents*, 387–388.
11 Clark, *The Later Stuarts*, 78.
12 Herman, *To Rule the Waves*, 200–201.
13 Geyl, *Orange and Stuart,* 339.
14 Ibidem, 345.
15 Israel, *The Dutch Republic*, 802.
16 Geyl, *Orange and Stuart,* 394–395; Israel, *The Dutch Republic*, 803; Troost, *William III*, 86; Williams, *The Ancien Régime,* 64–65.
17 Ogg, *England in the Reign of Charles II*, 362–364.
18 Israel, *The Dutch Republic*, 812–814; Troost, *William III*, 90–93.
19 Pincus, 'From Butterboxes to Wooden Shoes,' 343–346.
20 Herman, *To Rule the Waves*, 200–201.
21 Pincus, *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 343–346; 354–357.
22 Holmes, *The Making of a Great Power*, 457.
23 Peter du Moulin was a French Huguenot who emigrated to England at the time of the Restoration. As a protégé of Arlington, he became a member of the British diplomatic service. He later fell out with the Chief Minister over his abandonment of the Triple Alliance. After the outbreak of the Third Anglo-Dutch War, he fled to the United Provinces and offered his services to Prince William. In London he built up a large network of agents. He collaborated with the English parliamentary opposition. He smuggled thousands of seditious pamphlets into England. For details, see Haley, *William of Orange and the English Opposition*.
24 Macleod, *Dynasty*, 295–296; Prest, *Albion Ascendant,* 43.
25 Macleod, *Dynasty*, 297–299; Pincus, *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 351–353; 358.
26 The French contribution to this military success was crucial. See Cserei, *Erdély históriája,* 59.
27 The Habsburg victory celebrations in August 1664 were misleading. The victory at Szentgotthárd was far from being decisive. In fact, the Emperor's military position was

weak. Many fortresses had been destroyed during the short war against the Turks, and financial difficulties prevented the Habsburgs from strengthening the remaining border forces. These factors explain why the Imperial Court wished to avoid conflict with the Ottomans. See Shaw, *History of the Ottoman Empire,* 212.

[28] Michels, 'Ready to Secede to the Ottoman Empire'; Benczédi, 'Hungarian National Consciousness,' 424–426; Gökbilgin, 'Thököly Imre szerepe,' 213.

[29] Cartledge, *Will to Survive,* 110–112. For the anti-Habsburg national ideology that had developed by the 1670s see Benczédi, 'Hungarian National Consciousness.'

[30] Gökbilgin, 'Thököly Imre szerepe,' 218–219; 223. One of the rebels' aims was to reclaim the estates that had been confiscated from Thököly.

[31] Michels, *The Habsburg Empire under Siege,* 339.

[32] Ibidem, 300. The dates of the Polish-Ottoman and Russo-Ottoman wars were 1672–76 and 1676–81 respectively. It was in August 1672 that the Ottomans invaded Polish Ukraine. As a result, they succeeded in gaining Right-bank Ukraine. Left-bank Ukraine had come under Russian control in 1667.

[33] Gebei, 'A Thököly-felkelés kibontakozása,' 412–419; Nagy, *"Kuruc életünket megállván csináljuk,"*10–12; 228–229; Gökbilgin, 'Thököly Imre szerepe,' 224.

[34] Varga, 'Thököly Imre esztendeje,' 48.

[35] Troost, 'Leopold I, Louis XIV, William III,'554–555.

[36] According to Géza Pálffy's summary, "…the estates could again elect the palatine (Law 1), in the person of Pál Esterházy. Leopold I officially dismantled the Gubernium (Law 2) and restored the jurisdiction of the Hungarian Council (Law 4), to include the question of the peace with the Ottomans. He also provided a general guarantee of estate and noble freedoms (Law 10) and restored the operation of the national judges (Law 28). The recognition of religious freedom was an important result for the Protestant gentry (even if, in Transdanubia, this was only thanks to the so-called articular places; Laws 25–26), as was the removal of foreign chamber officials (Law 13). There would also, at least in principle, be a restoration of the old structural framework of the frontier military (Law 5); the new taxes and existing debts on them would also be abolished (Law 12)." *Hungary between Two Empires,* 152.

[37] Varga, *Válaszúton,* 176–179. Hungary was thus divided into four parts: the central territories, which were controlled by the Ottoman Empire, the semi-independent Principality of Transylvania in the east, Thököly's Principality in Upper Hungary, and the remaining parts of Royal Hungary in the west.

[38] Troost, *William III,* 145.

[39] Shennan, *Louis XIV,* 38–39.

[40] Troost, 'Leopold I, Louis XIV, William III,' 556.

[41] For details see Jones, *The First Whigs*.

[42] Troost, *William III*, 158–171; Israel, *The Dutch Republic,* 830–836.

[43] Varga, *Válaszúton,* 160–180; Troost, *William III*, 163; Pagden, 'Turning the Ottoman Tide,' 13.

[44] Troost, 'Leopold I, Louis XIV, William III,' 556.

[45] For more details see my 'The Revocation of the Edict of Nantes.'

[46] For details see Varga, 'Reváns.'

[47] Louis's candidate was William-Egon von Fürstenberg, Bishop of Strasbourg, while Leopold I supported Prince Joseph Clement, the brother of the Elector of Bavaria.
[48] Prall, *The Bloodless Revolution*, 216.

Bibliography

Primary sources

Browning, Andrew (Ed.). 1955. *English Historical Documents.* Vol. VIII (1660–1714). London: Eyre & Spottiswoode.
Cserei, M. 1983. *Erdély históriája* [1661–1711]. Budapest: Európa Könyvkiadó.
Moulin, Peter du. 1673. 'England's appeal from the private cabal at Whitehall to the great council of the nation, the lords and commons in parliament assembled.' London.

Articles and Monographs

Benczédi, L. 1986. 'Hungarian National Consciousness as Reflected in the Anti-Habsburg and Anti-Ottoman Struggles of the Late Seventeenth Century,' *Harvard Ukrainian Studies,* 10.3/4: 424–437.
Borus, G. 2014. 'The Revocation of the Edict of Nantes and the Glorious Revolution.' Ruttkay V. and Gárdos B. (eds.). *HUSSE 11: proceedings of the 11th Conference of the Hungarian Society for the Study of English.* Budapest: L'Harmattan. 553–557.
Cartledge, B. 2007. *Will to Survive. A History of Hungary.* London: Timeless Press.
Clark, Sir G. 1987. *The Later Stuarts, 1660–1714.* Oxford: Clarendon Press.
Geyl, P. 1969. *Orange and Stuart.* London: Phoenix Press.
Gebei, S. 2005. 'A Thököly-felkelés kibontakozása és a Rzeczpospolita' [The Evolution of Thököly's Uprising and the Rzeczpospolita], *Hadtörténelmi Közlemények,* 3: 412–419.
Gökbilgin, M. T. 2022. 'Thököly Imre szerepe az Oszmán-Habsburg kapcsolatokban' [Imre Thőköly's Role in Ottoman-Habsburg Relations]. *Oszmán-magyar kapcsolatok.* Budapest: Napkút Kiadó.
Haley, K. H. D. 1953. *William of Orange and the English Opposition*. Oxford: Clarendon Press.

Herman, A. 2005. *To Rule the Waves. How the British Navy Shaped the Modern World.* London: Hodder.

Holmes, G. 1995. *The Making of a Great Power*. *Late Stuart and Early Georgian Britain, 1660–1722*. London and New York: Longman.

Hutton, R. 1986. 'The Making of the Secret Treaty of Dover, 1668–1670.' *The Historical Journal*, 29.2: 297–318. https://doi.org/10.1017/S0018246X00018756

Hutton, R. 1989. *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland.* Oxford: Clarendon Press.

Israel, J. I. 1998. *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806.* Oxford: Clarendon Press.

Jones, J. R. 1961. *The First Whigs: The Politics of the Exclusion Crisis, 1678–1683.* London, New York and Toronto: Oxford University Press.

Lee Jr., M. D. 1961. 'The Earl of Arlington and the Treaty of Dover.' *The Journal of British Studies*, 1.1: 58–70. https://doi.org/10.1086/385435

Macleod, J. 1999. *Dynasty: The Stuarts, 1560–1807.* London: Hodder & Stoughton.

Michels, G. B. 2012. 'Ready to Secede to the Ottoman Empire: Habsburg Hungary after the Vasvár Peace Treaty (1664–1674).' *AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association*, 5. http://ahea.net/e-journal/volume-5-201. https://doi.org/10.5195/ahea.2012.69

Michels, G. B. 2021. *The Habsburg Empire under Siege.* Montreal: McGill-Queen's University Press. https://doi.org/10.1515/9780228006978

Nagy, L. 1983. *"Kuruc életünket megállván csináljuk…".Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben* [The Social and Military Aspects of the Struggles of the Seventeenth Century]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ogg, D. 1967. *England in the Reign of Charles II.* Oxford: Clarendon Press.

Pagden, A. 2008. 'Turning the Ottoman Tide.' *The Quarterly Journal of Military History*, 20.4: 8–17.

Pálffy, G. 2021. *Hungary between Two Empires 1526–1711*. Bloomington: Indiana University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv21hrjwj

Pincus, S. 1995. 'From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s.' *The Historical Journal*, 38.2: 333–361. https://doi.org/10.1017/S0018246X00019452

Prall, S. 1972. *The Bloodless Revolution. England, 1688.* New York: Anchor Books.

Prest, W. 1998. *Albion Ascendant: English History, 1660–1815.* Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780198204176.001.0001

Shaw, S. 1976. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Vol. I: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511614965

Shennan, J. H. 1986. *Louis XIV.* London: Methuen.

Troost, W. 2016. *William III, the Stadholder-King. A Political Biography.* London and New York: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315234038

Troost, W. 2018. 'Leopold I, Louis XIV, William III and the Origins of the War of the Spanish Succession,' *History,* 103.357: 543–570. https://doi.org/10.1111/1468-229X.12623

Varga, J. J. 2005. 'Thököly Imre esztendeje, 1682' [1682, Imre Thököly's Year], *Történelmi Szemle,* XLVII. 3–4: 347–371.

Varga, J. J. 2007. *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben* [*At Crossroads. Imre Thököly and Hungary in 1682–84*], Budapest: História.

Varga, Sz. 2019. 'Reváns. A második mohácsi csata. Nagyharsány, 1687. augusztus 12' [Revenge. The Second Battle of Mohács. 12 August 1687, Nagyharsány.], *Rubicon,* 11: 66–73.

Williams, E. N. 1984. *The Ancien Régime in Europe.* Singapore: Penguin.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/6

Gábor Szabó-Zsoldos

"Our blood boils, our fists clench"

The "Ohm Krüger" Nazi Propaganda Movie and the Pro-Boer Sentiment in Hungary*

Abstract

The Ohm Krüger (1941) was one of the costliest propaganda movies of the Third Reich. The film was produced with the obvious purpose of spreading anti-British propaganda messages not only among the German citizens but in the satellite and neutral states as well. It was a hit in Hungary, where the premiere screening was attended by members of the Habsburg family and government. The movie was not only lauded by newspapers associated with the pro-Nazi and far-right political movements but also by the more centrist press of the country. The present paper explores the factors behind the success of the Ohm Krüger in Hungary.
Keywords: Ohm Krüger, propaganda film, Boers, Anglo-Boer War, Paul Kruger, Joseph Goebbels, Emil Jannings, Boer republics, British Empire, imperialism, World War II, Third Reich

"Our blood boils, our hands clench into fists, our throats are gripped by an indescribable feeling, we want to join the handful of Boers marching on the screen in front of us, rushing ahead with death-defying courage to defeat an overwhelming enemy."[1] These lines are part of a short movie review published in 1941 in the Hungarian newspaper Pesti Ujság, a daily paper associated with the Nyilaskeresztes Party, one of the leading political entities of the Hungarian far-right. Although the ideology this party followed differed from Nazism in some of its elements, they proved to be faithful partners of the Third Reich and loyal collaborators of the Nazi occupiers of the country. The movie reviewed is "Ohm Krüger", a feature film of Nazi propaganda designed as a large-scale historical drama. The strong images, great acting, and well-contextualized political messages of

this motion picture triggered the rage described in the review. Of course, the author's reaction may also have been prompted by the efficient Nazi propaganda machine and the fact that the article was published in the newspaper of a pro-Nazi party. Nevertheless, the movie was not only praised by the far-right press but also by moderately oriented, more centrist newspapers in Hungary. This begs the question: what else beyond the well-oiled propaganda machine of the Third Reich and the German-oriented Hungarian far-right could explain the favourable reception of Ohm Krüger in the country?

Apart from the tools of propaganda and dramatic scenes with an army of extras and well-known actors, there could be other factors behind these emotional articles. These additional factors may include an anger towards the British and sympathy for the Boers originating from the pro-Boer attitude that had taken roots in Hungary more than four decades before the first screenings of Ohm Krüger, and that the movie was closely associated with the Anglo-Boer War.

The present paper explores the key features and historical precedents of the second wave of pro-Boerism in Hungary, with an emphasis on the wartime anti-British Nazi propaganda. Special attention is paid to the Ohm Krüger movie, as well as the articles and reviews published about it in the contemporary Hungarian press.

Ohm Krüger and its role in the propaganda of the Third Reich

The Ohm Krüger movie was undoubtedly one of the top products of the Nazi propaganda machine and one of the most-expensive means of spreading anti-British sentiment during World War II both within and outside the borders of the Third Reich. From a historical point of view, the movie is an excellent example of the characteristics of Nazi propaganda. First, Ohm Krüger fully meets the requirements and expectations Minister of Propaganda Joseph Goebbels set for the German movie industry. As Sigfried Kracauer highlights in his excellent work *From Cagliari to Hitler*, all movies created in a totalitarian regime form part of the state's propaganda, since all aspects of life are under the control of the ruling elite in totalitarian states such as Nazi Germany.[2]

Goebbels understood the importance of film culture and its potential in terms of propaganda, so the Nazi regime established dominance in this sector shortly after Adolf Hitler gained power in January 1933.[3] According

to Goebbels, German movies had to be made in line with the following principles and goals. First, the art scene and movies had to be rooted in national socialism and Germanness, and they had to reflect public taste. In a meeting with industry representatives, Goebbels highlighted three movies as good examples: Eisenstein's Battleship Potemkin, for its great political persuasiveness; Love, for Greta Garbo's magnificent acting; and Fritz Lang's Die Nibelungen for the modern way it was filmed.[4] Ohm Krüger also fully met these criteria. The devices director Hans Steinhoff used to persuade the audience and contextualize the propaganda messages about the devilish character of the British and the heroism of the Boers are in many cases very similar to those employed by Eisenstein regarding tsarist soldiers and civilians. It is also difficult not to note the influence of the graphic brutality of the Odessa step scene on Ohm Krüger's bloodthirsty British soldiers slaughtering the innocent Boer women and children.[5]

Acting was another area the creators put great emphasis on. Big names and well-known actors of contemporary Germany starred in the movie, e.g. Ferdinand Marion, who was also known for starring in one of Nazi Germany's most emblematic antisemitic propaganda movie, Jud Süss. Marion played one of the most sinister characters in the film, Cecil Rhodes. However, the real big name in the cast was the Swiss-born German star Emil Jannings. Jannings earned his popularity through both German and Hollywood movies, and he was the very first recipient of the Academy Award for Best Action for Last Command[6] in 1929.[7] In Ohm Krüger, Jannings played the leading role of Paul Kruger, the prominent leader and President of the Transvaal during the Anglo-Boer War, after whom the film was named. The marketing campaign of the movie partly built upon Jannings' popularity. His face and name appeared in capital letters in all the flyers, commercials, and posters produced to advertise Ohm Krüger. The critics and Goebbels himself also praised Jannings' talent in the movie. The fact that he received a top-level cultural award of the Third Reich, the Ehrenring des Deutschen Films (Honour Ring of German Films)[8] indicates that the Minister of Propaganda was satisfied with his acting.[9]

Apart from political persuasiveness, acting, and talent, the subject of the movie also met Goebbels' criteria. The Anglo-Boer War, the clash between the British Empire and the Boer Republics in Southern Africa between 1899−1902, was well-known by the average German cinemagoer. It was one of the first wars followed worldwide by the population of the neutral countries every day.[10] As a result, the filmmakers could reasonably assume that a large section of German society in the early 1940s (and other societies

both within and outside Europe) were familiar with the subject of the movie.

In addition to the criteria set for the feature films of Nazi Germany, Ohm Krüger also fit other trends perfectly. The film is an excellent example of the anti-British tendencies wartime propaganda filmmaking displayed in Germany. Movies were produced in line with the war objectives of the Third Reich, with the British devilized to generate antipathy and anger towards the enemy of the German war machine. Although movies such as Der Fuchs von Glenarvon (The Fox of Glenarvon, 1940), Mein Leben für Irland (My Life for Ireland, 1941) or the Titanic (1943) obviously targeted the United Kingdom, the enemy was typically called "English" rather than "British," suggesting that the German propaganda wanted to take advantage of the ethnic divisions and conflicts within the UK. Other similarities can also be noted in the above-mentioned propaganda feature films. While in Der Fuchs von Glenarvon, Mein Leben für Irland, and Ohm Krüger, the Irish and Boer nations were idealised for taking a stand against the mighty and evil imperialists, in Ohm Krüger and Titanic, capitalist greed is one of the most highlighted national characteristics of the English, a feature that plays a pivotal role in the plot. According to the narrative of these two movies, the thirst for gold led to the brutal oppression of a whole nation in Southern Africa and killed 1,500 innocent passengers in the Atlantic Ocean.

The plot of Ohm Krüger centres around the Transvaaler president's actions, battles, and family life from the Jameson Raid (1896) to his death (1904) in Swiss exile. In addition to the Krügers (the president's wife, sons, and daughter-in-law), members of the British elite, e.g. diamond magnate and politician Cecil John Rhodes, Secretary of State for the Colonies (1896–1903) Joseph Chamberlain, and Queen Victoria also play a notable role in the movie.[11] Most of the characters can be easily divided into categories of good and bad based on their ethnicity. The Boers are depicted as living symbols of diligence, bravery, modesty, humility, and innocence. In other words, a small nation of humble peasants who are cursed with living in the land of the largest gold deposit on the globe. This is a curse rather than a blessing because gold is what attracts the British to this corner of the world. They are mesmerized by the possibility of putting their hands on the gold of the Boers, who do not show a great interest in the precious metal or in material and financial possessions in general, but they are ready to sacrifice everything, even their life, in a hopeless fight against a mighty empire for the independence of their country. This is a nation of God-

fearing heroes led by a mighty leader versus a blood and gold-thirsty empire of greed commanded by moral pygmies.[12]

Two other characters are also worth reviewing. The first is Lobenguela, an African chief played by Louis Brody, a black actor born in the German colony of Kameron, who played in several movies produced in Nazi Germany (e.g. Jud Süss).[13] The filmmakers presumably wanted to refer to Lobengula, the leader of the Ndbele people. He is depicted as a childish, naïve figure[14] easily misled by the British to revolt against the Boers, while Krüger is seen as an old, wise pastor who not only calms down the situation but who is also able to tempt Lobenguela to his side. The other character is the commander of the concentration camp where Krüger's wife and daughter-in-law, Petra are deported. The undisputable archvillain of the movie, a cruel, ruthless officer who starves the civilians in the camp while feeding ham to his bulldog and massacring innocent people is portrayed in a way that viewers can immediately associate with Winston Churchill. In the climax of the film, Krüger's son is executed in the concentration camp in front of his wife, and an angry crowd of women is slaughtered by faceless British killing machines, just like the tsarist soldiers crush the unarmed citizens in Eisenstein's Potemkin Battleship. Of course, the key architect of the mad bloodbath is the Churchillian commander. Thus, by the end of the movie, the filmmakers do not leave any doubt in the viewer as to the most sinister character of the story. In the end, the blind President, as a divinely inspired prophet, predicts a future where the British are punished by other nations for their bloody crimes. It is not too difficult to guess which people the President might be referring to: "That was the end. That's how England subdued our small nation with the most barbarous means. But, eventually, the day of retribution will come. I don't know when. But at all that blood could not have been spilled in vain. So many tears will not be cried in vain. We were just a small, weak nation. Great and powerful nations will revolt against the British tyranny. They will knock England down to the ground. God will be with them. And they shall clean the way for a better world."[15]

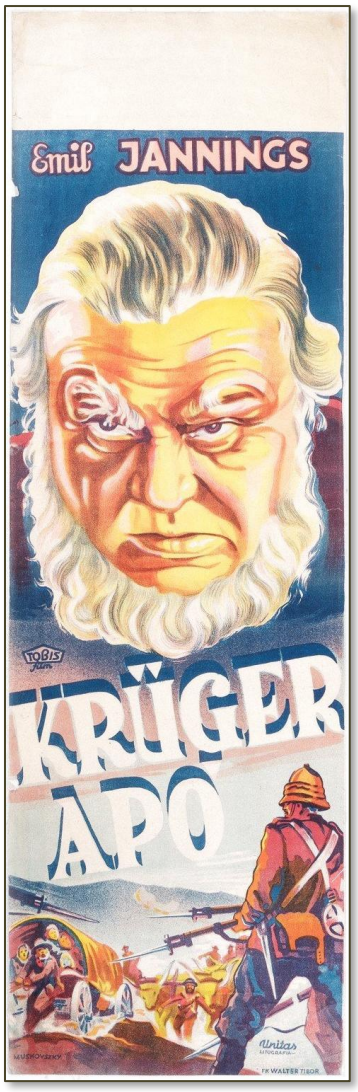
Similarly to other semi-historical propaganda feature films of the Third Reich, Ohm Krüger was also exported abroad. Although the message of the movie and the anti-British sentiment was to be spread both within and outside Europe, this had its limits. In addition to the difficulties presented by the wartime blockade of cultural goods from the Reich or the censorship of some neutral countries, the topic itself also made the distribution of the film difficult. First of all, the historical and ethnic background of the Boers

could be seen as going against Nazi ideology.[16] While the Nazis worshiped ethnic purity and the Boers' was a Dutch-speaking Calvinist community, a considerable number of the Boers traced their family history to countries other than the Netherlands. French Huguenots and German settlers also mixed with the late descendants of the Dutch colonists. Even Kruger's ancestors were German. Glorifying a nation with such a mixed background could be difficult to reconcile with the principles of national socialism. Moreover, according to the Afrikaner nationalist narrative,[17] the Boers' fights for the land in South Africa, for their own Kanaan, was very similar if not the same as the Jews of the Old Testament striving for their Promised Land. Finally, a movie celebrating a small nation's struggle for independence against a great empire, or civilian resistance could not be screened in the countries occupied by the Germans during World War II for obvious reasons. There was only one exception: in France, the leaders of the Nazi propaganda machine wanted to capitalize on the traditions of the Anglo-French rivalry.[18] That being said, Ohm Krüger even reached Japan and Italy, and it was especially successful in the latter.[19] The movie was also screened in the cinemas of the Nazi puppet states of Slovakia and Croatia, as well as the allied countries of the Third Reich: Romania, Hungary, Bulgaria, and Finland. However, in Francoist Spain, the film was only screened for invited guests. In Sweden, the censors requested so many alterations that the Germans refrained from promoting Anglophobia through Ohm Krüger among Swedish cinemagoers.[20]

Screenings in Hungary

Ohm Krüger reached Hungarian cinemas on 19 December, 1941, with Corvin Cinema in Budapest hosting the Hungarian premiere.[21] According to the press coverage of the event, representatives of the Habsburg family, Archdukes Joseph and Joseph Francis and Princess Royal Auguste attended the first screening. Less surprisingly, Dietrich von Jagow, the German ambassador to Hungary, Japanese diplomats, Dr Franz Bosch, chairman of the Volksbund in Hungary, and far-right politicians such as Secretary of State István Antal also occupied seats as VIP guests in Corvin Cinema, which was decorated with Swastika flags and V-shaped neon lights and following the end of the movie the WWI German navy march "Wir fahren Gegen England" was played.[22]

Six months elapsed between the German and the Hungarian premieres, although the promotion of the movie in Hungary had begun in late spring 1941, when the first articles were published that this historical drama was headed towards Hungarian cinemas.[23] The advertising was built around the following aspects of the movie: the magnificence of the film, its success in Germany and internationally, the memory of the Anglo-Boer War, some current aspects of the movie, as well as other elements that could be understood in the context of Hungarian history and culture. The grandiose scale of the movie and Emil Jannings' acting and talent was highlighted even by the left-wing, social-democrat journal Népszava, which also published an advertisement of the film in December 1941.[24] The production was described as breathtaking. For example, promoters wanted to awaken cinemagoers' interest by describing the construction of an impressive, 26-metre high hill.[25] Based on the advertisements, Emil Jannings was adopted as one of the driving forces of the movie's promotion. Jannings was highlighted even in the shortest commercials,[26] and Hungarian readers could read report on the journalists' visit to his home,[27] as well as articles written by him.[28] Half of the Hungarian poster of the movie was covered by his portrait and headlined with his name. The success the movie had achieved in Germany and other European countries like Italy also received much attention in the reviews and the promotion. According to the coverage of the first private screening organized for movie industry professionals, by Képes Sport, the event ended with "ever-renewing applause".[29] Remembering the war had a large impact on selling the movie to the Hungarian audience. It is not very surprising that the Nazi propaganda choose the historical context of the Anglo-Boer War to spread anti-British messages, since many circles in Europe knew well what had happened in Southern Africa four decades before due to the media coverage of the conflict. As the Ujság emphasized: "Uncle Krüger is even remembered by the younger generations".[30] According to some advertisements, the aim of the Nazi propaganda machine to link the plot of the movie to World War II was achieved: "It would be hard to find a more timely film to screen today, as the people of India begin their struggle for freedom against the oppressive British plutocracy"[31] referring to Subhas Chandra Bose's activities.

Hungarian poster of the Ohm Krüger

The overwhelming majority of the reviews was laudatory. Regardless of their political background or views, both the far-right and the moderate journals were impressed by Ohm Krüger. Based on these articles, the authors seem to have only written about the movie in superlatives. "Monumental film",[32] "grand epic",[33] "a new masterpiece of German filmmaking"[34] are only some of the numerous laudatory reviews. Just like

in the promotional materials, the praise of Emil Jannings' acting also took up several columns in the reviews.

Ohm Krüger was screened in Hungarian cinemas for quite a long time. The first screenings were held in December 1941, and the movie was often labelled a winter or Christmas hit.[35] According to press sources, in some places cinemagoers could still watch the movie in June 1944.[36] The Hungarian premiere in Corvin Cinema was followed by other cinemas in Budapest, e.g. Pátria, then Ohm Krüger toured around other townships, e.g. Sümeg in Zala County, where the film was still screened in late July 1943,[37] or Pápa in Veszprém County in August 1943.[38] The fact that Ohm Krüger was played in Hungarian cinemas for more than three years can be only partly explained by the disappearance of American movies due to the war. In many cases, shows were advertised by claiming that "the screenings are extended due to the great success of Uncle Krüger".[39] Moreover, the emerging cult of the movie went beyond the cinemas, as the soundtrack composed by Theo Mackeben was played on Hungarian radio.[40]

Reception and audience

One of the most interesting aspects of the issue in the focus of the present paper is how the movie was received by the Hungarian audience. Based on the press sources studied so far, Ohm Krüger was a big success in Hungary, prompting the question as to which factors can be identified behind this warm reception. Exploring these aspects should begin with the direct and often obvious propaganda goals, tools, and messages of the Third Reich that were used in the movie. The obvious propagandistic nature of the movie was highlighted by numerous reviewers and promotional articles. The propagandistic aspect of the film was viewed positively by both pro-Nazi and some neutral reviewers. The Nyilas and far-right press argued that Ohm Krüger was propagandistic, but in the "right way," as it amplified the appropriate narrative on history and politics: "It is also a propaganda film, but it is the projection of a healthy and real propaganda."[41] In other words, although Ohm Krüger serves propaganda purposes, these aims are good and similar to ours. As a result, it is more than legitimate as a weapon in the tense political situation of Germany's fight against the mighty British Empire in World War II, partly to avenge all the nations that were subjugated under the Union Jack, like the Boers.

Despite the dominance of the positive reviews, some authors, columnists, and periodicals, mostly from a Roman Catholic background or affiliated with various Catholic movements, strongly criticized the overly propagandistic nature of the film. In addition to these, a review published in Magyar Kultúra[42] denounced the expressly violent and bloody images and categorized certain parts of Ohm Krüger as anti-Christian, especially the scene with the missionaries sharing rifles and Bibles with the Africans.[43] The same views appeared in the columns of another Catholic journal, Élet. Although this review did not criticise the propagandistic nature of the movie, the author, similarly to the above-mentioned examples, condemned the display of brutality and sadism in the movie, labelling Ohm Krüger a claptrap.[44] This review also criticised the anti-religiousness depicted in the movie, another means of reaching a larger audience. Reactions to the reviews published in the Catholic press soon arrived from far-right journals such as Magyar Élet, where these articles and authors were mocked and called "soft". Even a letter attributed to the renowned intellectual Bertrand Russell was added to the arsenal to support the idea that although Ohm Krüger was a propaganda movie, its main goal was only to tell the world the truth. The message was crystal clear in this case: if even Russell, one of "England's greatest intellectuals" heavily criticised the ways the Brits treated the Boers and the imperialistic policy pursued by the British government, the criticism of the "soft" Hungarian journalists was invalid and should be ignored.[45] According to this narrative, Ohm Krüger was a historically almost completely accurate movie, a true story of the Anglo-Boer War. The above-mentioned letter and the article it was attached to was also published by Felvidéki Ujság.[46]

The factors behind the warm welcome Ohm Krüger received can be sorted into two categories: 1, the propaganda tools adopted by the German filmmakers; 2, aspects related to Hungarian culture. Most of the key means and guidelines Goebbels set for the German movie industry (such as grandiosity, great acting, and choosing subjects and contexts in which the political messages can be embedded the most effectively) worked well in awakening Hungarian cinemagoers' interests. As it was already highlighted above, the monumental scenery fascinated the Hungarian reviewers, as did the actors' performance. Emil Jannings played a tremendous role in selling the movie, and based on the articles published in the Hungarian press, the marketing campaign partly built around the internationally known German actor paid off.

When choosing the topic, the German propaganda had reason to expect it could rely on the memory of the Anglo-Boer War. The historical context and the Anglo-Boer war likely had as much, if not a higher significance in selling the film and attracting European cinemagoers as Jannings' fame. Although the recent past, the first decades of the twentieth century were rich in military conflicts, the clash between the Boer republics and the British Empire was an incredibly well-selected choice and not only because of the struggles between the Germans and the British during the course of World War II. The Anglo-Boer War was one of the first wars fought in the media in the history of humankind, and one of the first modern military conflicts in which the media was recognized as a front or a theatre of war. People in the neutral countries followed the campaigns and battles, major and minor events of the war in South Africa day by day, in some cases through new means of mass media, e.g. movies.[47] The Transvaaler propaganda adopted the public opinion of the non-belligerent states as a theatre of war, using it to put the British under pressure, as well as the governments and elites of the neutral countries that tended to be moderate on the issue of the Anglo-Boer War. The Boers had considerable success on this front. Although Germany, the US, Russia, France, and Austria-Hungary did not enter the war, the public discourse of these countries was dominated by the pro-Boers. Sympathy towards the Boers was shown all over Europe through various events, such as lectures given by the volunteers who fought on the side of the republics, veterans' tours around the continent, and tin soldiers depicting those fighting in South Africa, or novels and stories for children and adolescents related to the Anglo-Boer War.[48] Following the events of the war and sympathizing with one of the belligerents became a global and continental experience. The Anglo-Boer War also dominated foreign news in the Hungarian journals, delegations from Hungary visited President Kruger in exile,[49] pro-Boer rallies were organized,[50] and schoolchildren reenacted the battles between the Boers and the Brits in the classroom.[51] The children of the first years of the twentieth century turned into the adults of the early 1940s, with childhood memories of the Anglo-Boer War. A whole generation's first experience with military conflict was with a war in which their homeland was not directly involved. This made promoting Ohm Krüger more effective: the Hungarian people in 1941 remembered the Anglo-Boer War as an event that was "vivid in everyone's memory" "even the younger generation".[52]

Beside the elements listed above, other factors also paved Ohm Krüger's way to the Hungarian audience. Some aspects of the movie facilitated the

favourable reception of the historical background and the propaganda messages because these elements could be understood in the context of various tendencies and traditions of Hungarian culture, history, and politics. Through these points, the Hungarian audience could identify with the Boers. One such aspect was the peasant characteristic of the societies of the Transvaal and the Orange Free State. Although this feature often appeared as a national characteristic of the Boers in the promotional and review articles published by the Hungarian press in 1941−42, the history of this approach can be traced back to the turn of the nineteenth and twentieth centuries. It was one of the features of the Boers highlighted by the pro-Boers with the probable aim of constructing parallels between the societies of the republics and the Hungarians.[53] Through these, in many cases overemphasized, similarities, the Hungarian readers could easily empathize with the Boers and categorize the two nations as akin in national character. Besides the obvious differences between them, most Hungarians and Boers were indeed rural and agricultural people, which was enough for the pro-Boers to add this element to their list of analogies. Another national characteristic closely related to the rustic feature was "decent poverty", which was highlighted both during the Anglo-Boer War and World War II. According to those who sympathized with the Boers of the early twentieth century and the far-right press of the 1940s, the Boer were a nation of hardworking, God-fearing peasants who bore poverty with their head held high. This was not only constructed in journalism that was sympathetic to the republics and the articles that praised Ohm Krüger, but in the movie as well. One propaganda message embedded in the film was a British national image of having an empire of greed built by a nation of merchants driven by thirst for gold. Decent poverty and dignity on the one side, wealth and moral inferiority on the other. This was not too surprising in a society like Hungary, where the large number of peasants had a tremendous impact on culture and politics. Nevertheless, emphasizing the peasant nature of the Boer nation had another layer closely related to the political relations of the inter-war era Hungary, namely the movement of populist writers, who had a great impact on the literature and politics of the country in the twentieth century. The populist writers wanted to raise awareness of the desperate social and economic situation of the poor Hungarian peasantry and the lack of social mobility through what were often quite naturalistic sociographies. These authors found political homes in both the far-left and the far-right due to the social radicalism of socialism and fascism. Magyar Élet was a journal that belonged to the right-wing of populist writers and published

articles praising Ohm Krüger. It even took a stand on the above-described dispute with Catholic intellectuals on the propagandistic nature of the movie. Géza Féja was a prominent author of this group, who published a lengthy review of the movie in the newspaper called Reggeli Magyarország. Due to his literary talent, this was the most sophisticated review of the movie printed in the Hungarian press. Féja's political views and the political approach of the populist writers towards rustic, agricultural society is apparent in this article. Féja idealized the peasantry, who he thought had a distinguished status as "the real folk," who have a special mission on Earth and are the key to future success at the national level and beyond. In many of its elements, this narrative resembles the national socialist views on the rustic agricultural part of society. Agrarian people played an eminent role in Nazi ideology and were put on a pedestal as the keepers of special knowledge, i.e. traditions and purity. These elements could draw the attention of populist writers such as Géza Féja to Ohm Krüger, as the narrative of the movie on the fate of the peasantry was similar to their views. Féja himself constructed a parallel between the rural people of the Alföld region of Hungary, and Krüger and his Boers. Féja shared with his readers that the Transvaaler President and his people reminded him of the people he had met in Kecskemét, who "don't need to be alienated from the land and nature to be part of culture". Féja created a metaphor for what he saw depicted from Krüger in the movie: a "deep- rooted oak" showing the path humankind should follow. In his narrative, Krüger is the "new folk hero" whom the world desperately needs. He is the archetype of the "coveted folk hero," who could lead people to a better future on the road paved by old traditions, who came from a low place but would fly high. In order to further strengthen the parallel between the Boers, the plot of the movie, and Hungary, Féja mentioned a play by László Németh that the movie reminded him of.[54]

Apart from their peasantry, another common characteristic between the two nations Féja pointed out was the fact that they were both small nations: "propaganda sympathetic to all small nations, because it proclaims that the freedom of all small folks is sacred and sacrosanct, that they have the right to live according to their own laws".[55] Féja was not the first to emphasize this similarity between the Boers and the Hungarians, it also appears in many of the review and promotional articles. The history of this factor goes back to the Anglo-Boer War, when the sympathy for a small nation was a key element of the Hungarian pro-Boer narrative of the conflict. In many cases, this was complemented with heroism as a shared feature of the two

nations in the pro-Boer journalism of the early twentieth century and in the articles on Ohm Krüger in 194−42. These aspects were often associated with one of the most popular parallels between the two nations: freedom-fighting as a national characteristic. Between 1899 and 1902, as well as the 1940s, the Anglo-Boer War was called a war of independence, which immediately brought up the memory of the Hungarian War of Independence of 1848−49. Although the war began in October 1899 with an attack the commandos of the republics launched against the British colonies, in the Boers' narrative, they only took to arms to strive for their independence. This interpretation spread widely across Europe. Even in the 1940s, the Anglo-Boer War was framed as a small nations' fight for freedom in the overwhelming majority of the articles on Ohm Krüger.[56] The assessment of the war, the way it was narrated in Ohm Krüger, and as the majority of the Hungarian public understood it, namely as a small nation's fight for independence against a mighty empire, could easily be understood in the context of Hungarian history, with its struggles for freedom still having a leading role in the Hungarian national identity. Both the far-right and the moderate press reused this pro-Boer and pro-independence contextualization: "the heroic struggle of a small folk, but a great nation, to defend their homeland and their freedom. The main idea of the film is very close to us, as we too had our war of independence of 1848."[57] "It is the anthem of the free homeland, the apotheosis of the struggle for independence, the heroic poem of national resistance."[58]

Ohm Krüger was undisputably well-received by the Hungarian audience and the majority of Hungarian public opinion. This is not only indicated by the prolonged screenings or the positive reviews, but also by the idea that Hungarian movies focusing on certain events or figures in the nation's history should be produced following the example of Ohm Krüger. The success of the movie can be traced back to various factors. Although the German propaganda adopted sophisticated tools and methods, and it was a big-budget film, the warm welcome in Hungary cannot be explained by the grandiose scenes or Emil Jannings' fame. Aspects such as the pro-Boerism of the years between 1899−1902, the David vs. Goliath framing of the Anglo-Boer War, and the parallels constructed between the Boers and Hungarians as small nations fighting for national independence against great empires, in other words, the elements of the movie that could be easily understood in the context of Hungarian history and culture could resonate with a range of trends, ambitions, and identities characteristic of Hungary

in the 1940s. These were the factors that could result in Hungarian cinema-goers' blood boiling and fists clinching when watching Ohm Krüger.

Noten

* This project was supported by the Scientific Council of the University of Nyíregyháza, Hungary.

1 'Új filmek: Krüger apó.', 7.
2 Kracauer, *Caligaritól Hitlerig*, 293.
3 Welch, *The Third Reich. Politics and Propaganda*, 48–57.
4 Goebbels, *Napló*, 94.; Goebbels, 'Speech at the Kaiserhof', 560–562.
5 Joost, *Bild-Sprache*, 198.
6 The story was written by a Hungarian author, Lajos Bíró.
7 Gemünden, 'Emil Jannings', 182.
8 Emil Jannings was the first recipient of this award.
9 Goebbels, *Napló*, 278.
10 Kuitenbrouwer, *War of Words*, 105.
11 Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933–1945*, 229.
12 Hallstein, 'The Genesis of a Nazi Propaganda Film.', 134–135.
13 Nagl, *Lousi Brody and the Black Presence in German Film Before 1945*, 109–135.
14 In one scene, British missionaries hand rifles and Bibles to the Africans while singing the national anthem, God save the Queen.
15 Ohm Krüger, 2:08–2:09.
16 Vande Winkel, 'Ohm Krüger's Travels', 115.
17 Political views followed by Kruger and his supporters.
18 Vande Winkel, 'Ohm Krüger's Travels', 117–118.
19 Ohm Krüger won the Mussolini Cup at the 1941 Venice Film Festival.
20 Vande Winkel, 'Ohm Krüger's Travels', 115–116.
21 'Pénteken: "Krüger apó"'
22 'Ohm Krüger. Tobis-filmbemutató'
23 'Három német történelmi film', 6.; 'Krüger apó a moziban.', 13.; Jannings, 'Jegyzetek a filmművészet alapvető kérdéseihez.', 6.
24 'Krüger apó: Emil Jannings.', 4.
25 'Érdekes hírek a filmvilágból.' 18.
26 'Elit Mozgó.' 2.; Hungária Filmszínház', 3.; 'Erdély-mozgó.', 7.; 'Egyetem: Krüger apó.', 6.
27 'Emil Jannings otthonában.';
28 Jannings, 'Hogyan tiporta el Anglia a búrokat.', 9.; Jannings, 'Jegyzetek a filmművészet alapvető kérdéseihez.', 6.
29 'Megérkezett Budapestre a „Krüger Apó".'
30 'Krüger apó a moziban.',13.
31 'A székely mozgó.', 7.
32 '"Krüger apó" az Atriumban.', 8.

[33] ‘Krüger apó.’, 7.
[34] ‘Filmekről őszintén. Krüger apó.’, 8.
[35] ‘Hőmérős mozikritika.’
[36] ‘Mozi müsor.’ 6.
[37] ‘A sümegi Apolló filmszínház előadásai.’, 4.
[38] ‘Corso Filmszínház.’, 3.
[39] ‘Belvárosi Mozi.’, 3.
[40] ‘Magyar Nemzet rádióműsora.’, 3.
[41] ‘Krüger apó. (Díszbemutató a kolozsvári Egyetem-mozgóban.).’, 6.
[42] ‘Krüger apó.’, 14.
[43] Ohm Krüger, 00:13–00:14.
[44] ‘Krüger apó.’, 16.
[45] ‘Krüger apó. Valóság vagy propaganda? – Nézzünk szembe a tényekkel.’, 9.
[46] ‘Krüger apó. A hatalmas német filmalkotás a történelmi események hű tükörképe.’, 7.
[47] McLaughin, The War Correspondent, 74–75.
[48] Gorelik, ‘Russian Children and Adolescents in Pro-Boer Movements during the South African War.’, 23–48.
[49] Szalay, ‘Látogatásom Krügernél.’, 147.; ‘Krüger a magyarokról.’, 172.
[50] Szalay, ‘A boerok Budapesten.’, 389–391.; ‘Karcolat a mult hétről.’, 4.
[51] Kosztolányi, ‘Öreg pap.’, 325–327.
[52] ‘Krüger apó a moziban.’, 13.
[53] ‘Bur harcos felolvasása.’; Simon, *Élményeim az angol-búr háborúban*, 11.
[54] Féja, ‘Krűger apó.’, 7.
[55] Féja, ‘Krűger apó.’, 7.
[56] ‘Krüger apó. A búrok szabadságharcának hősi filmregénye.’; ‘Krüger apó.’; ‘Ohm Krüger. Tobis-filmbemutató, főszerepben: Jannings Emil.’; ‘Krüger apó. Corvin.’,
[57] Izsáky, ‘Bírálat a Corvin új filmjéről: Krüger apó.’, 25.
[58] ‘Ohm Krüger. Tobis-filmbemutató, főszerepben: Jannings Emil.’

Bibliography

Source Materials – Press

Féja, G. 1942. ‘Krűger apó.’ *Reggeli Magyarország*. 49:14. 7.
Izsáky, M. 1941. ‘Bírálat a Corvin új filmjéről: Krüger apó.’ *Magyar Nemzet*. 4:291. 25.
Jannings, E. 1941. ‘Hogyan tiporta el Anglia a búrokat. Gondolatok ‘Krüger apó’ című új filmhez.’ *Magyarság*. 22:74. 9.
Jannings, E. 1941. ‘Jegyzetek a filmművészet alapvető kérdéseihez.’ *Nemzeti Sport*. 33:100. 6.

Szalay, K. 1901. 'A boerok Budapesten.' *Vasárnapi Ujság*. 48:24. 189−391.
Szalay, K. 1902. 'Látogatásom Krügernél.' *Vasárnapi Ujság*. 49:10. 147.
1901. 'Krüger a magyarokról.' *Világkrónika*. 25:22. 172.
1901. 'Karcolat a mult hétről.' *Pápai Közlöny*. 11:42. 4.
1901. 'Bur harcos felolvasása.' *Békésmegyei Közlöny*. 28:16.
1941. 'Új filmek: Krüger apó.' *Pesti Ujság*. 3:291. 7.
1941. 'Ohm Krüger. Tobis-filmbemutató, főszerepben: Jannings Emil.' *8 Órai Ujság*. 27:288.
1941. 'Pénteken: "Krüger apó".' *Esti Ujság*. 6:287.
1941. 'Három német történelmi film.' *Uj Magyarság*. 8:86. 6.
1941. 'Krüger apó a moziban.' *Ujság*. 18:89. 13.
1941. 'Krüger apó: Emil Jannings.' *Népszava*. 69:263. 4.
1941. 'Érdekes hírek a filmvilágból.' *Délibáb*. 15:23. 18.
1941. 'Hőmérős mozikritika. Nagyon jók a karácsonyi filmek.' *Film Színház Irodalom*. 4:52.
1941. 'Emil Jannings otthonában.' *Moziujság*. 1:1.
1941. 'Megérkezett Budapestre a "Krüger Apó".' *Képes Sport*. 3:21.
1941. 'Krüger apó. A búrok szabadságharcának hősi filmregénye.' *Délibáb*. 15:51.
1941. 'Krüger apó.' *Magyar Futár*. 1:31.
1941. 'Ohm Krüger. Tobis-filmbemutató, főszerepben: Jannings Emil.' *8 Órai Ujság*. 27:288.
1941. 'Krüger apó. Corvin.' *Pesti Hírlap*. 63:289.
1942. 'Elit Mozgó.' *Esztergom és Vidéke*. 63:44. 2.
1942. 'Hungária Filmszínház.' *Nyírvidék – Szabolcsi Hirlap*. 10:55. 3.
1942. 'Erdély-mozgó.' *Keleti Ujság*. 25:223. 7.
1942. 'Egyetem: Krüger apó.' *Ellenzék*. 63:40. 6.
1942. 'A székely mozgó.' *Uj Magyarság*. 9:183. 7.
1942. '"Krüger apó" az Atriumban.' *Uj Magyarság*. 9:11. 8.
1942. 'Belvárosi Mozi.' *Délmagyarország*. 18:25. 3.
1942. 'Filmekről őszintén. Krüger apó.' *Magyar Élet*. 4:11. 8.
1942. 'Krüger apó.' *Komáromi Lapok*. 63:15. 7.
1942. 'Magyar Nemzet rádióműsora.' *Magyar Nemzet*. 5:25. 3.
1942. 'Krüger apó. (Díszbemutató a kolozsvári Egyetem-mozgóban.).' *Keleti Ujság*. 25:42. 6.
1942. 'Krüger apó.' *Élet*. 33:1. 16.

1942. ‘Krüger apó.’ *Magyar Kultúra*. 29:1. 14.
1942. ‘Krüger apó. Valóság vagy propaganda? – Nézzünk szembe a tényekkel.’ *Magyar Élet*. 4:14. 9.
1942. ‘Krüger apó. A hatalmas német filmalkotás a történelmi események hű tükörképe. Mit írt Bertrand Russel a bur szabadságharcról?’ *Felvidéki Ujság*. 5:18. 7.
1943. ‘Corso Filmszínház.’ *Pápai Hírlap*. 40:31. 3.
1943. ‘A sümegi Apolló Filmszínház előadásai.’ *Zalai Magyar Élet*. 4:157. 4.
1944. ‘Mozi müsor.’ *Székely Nép*. 62:144. 6.

Hungarian poster of the Ohm Krüger

https://hu.museum-digital.org/object/1068081 (Date accessed: 14 October 2024).

Film

1941. *Ohm Krüger*. https://www.youtube.com/watch?v=sA4B8gTwaG0 (Date accessed: 12 December 2024).

Secondary Sources

Gemünden, G. 2010. ‘Emil Jannings. Translating the Star.’ Petro, P. (ed). *Idols of*
Modernity. Movie Stars of the 1920s. New Brunswick: Rutgers University Press. 182−201.
Goebbels, J. 1994. *Napló*. Budapest: Dunakönyv Kiadó.
Goebbels, J. 2013. ‘Speech at the Kaiserhof (1933).’ Rabinbach, A. & Gilman, S. L. (eds). *The Third Reich Sourcebook*. Berkeley: University of California Press. 560−562.
Gorelik, B. 2023. ‘Russian Children and Adolescents in Pro-Boer Movements during the South African War.’ *South African Journal of Cultural History*. 37:1. 23−48. https://doi.org/10.54272/sach.2023.v37n1a2
Hallstein, C. W. 2002. ‘The Genesis of a Nazi Propaganda Film.’ *Literature/Film*
Quarterly. 30:2. 133−139.

Joost, G. 2008. *Bild-Sprache. Die audio-visuelle Rhetorik des Films*. Bielefeld: transcript. https://doi.org/10.54272/sach.2023.v37n1a2

Kracauer, S. 1993. *Caligaritól Hitlerig*. Budapest: Magyar Filmintézet.

Kosztolányi, D. 2002. 'Öreg pap.' Réz P. (ed.) *Kosztolányi Dezső összes novellái II*. Szeged: Szukits Könyvkiadó és Könyvkereskedés.

Kuitenbrouwer, V. 2012. *War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899–1902)*. Amsterdam: Amsterdam University Press. https://doi.org/10.5117/9789089644121

McLaughin, G. 2016. *The War Correspondent*. London: Pluto Press.

Nagl, T. 2005. 'Louis Brody and the Black Presence in German Film Before 1945.' Mazón, P. & Steingröver, R. (eds.) *Not So Plain As Black and White. Afro-German Culture and History, 1890−2000*. Rochester: Rochester University Press. 109−135. https://doi.org/10.1515/9781580466783-006

Simon, V. 1903. *Élményeim az angol-búr háborúban*. Budapest: "Árpád" nyomda.

Vande Winkel, R. 2009. 'Ohm Krüger's Travels: A Case Study in the Export of Third-Reich Film Propaganda.', *Historical Reflections / Réflexions Historiques*. 35:2. 108−124. https://doi.org/10.3167/hrrh2009.350207

Welch, D. 2001. *Propaganda and the German Cinema 1933−1945*. London/New York: I.B. Tauris Publishers.

Welch, D. 2002. *The Third Reich. Politics and Propaganda*. London/New York: Routledge.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/7

Wilken Engelbrecht

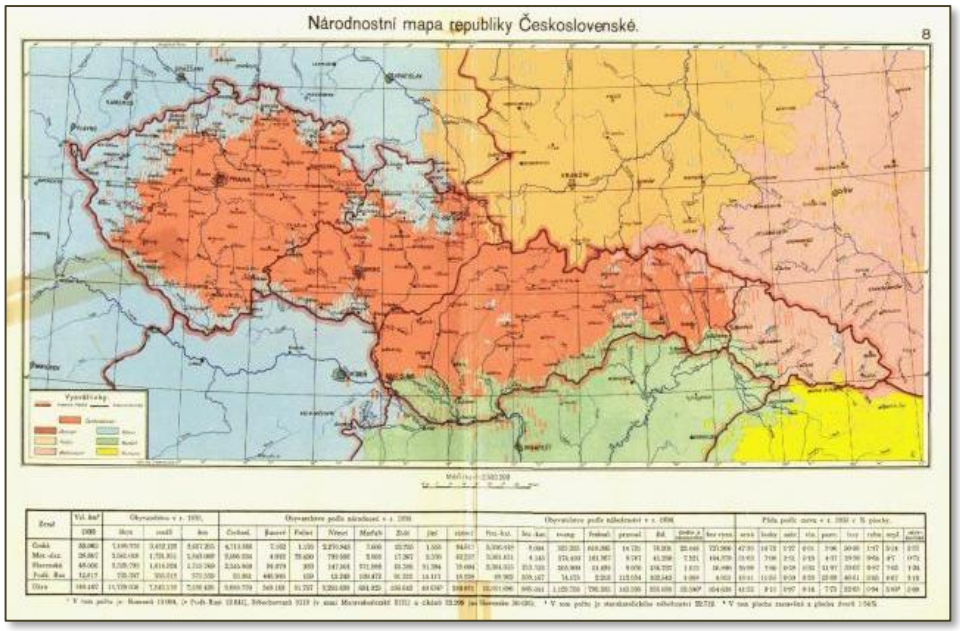
Een Tsjechische ingenieur in Nederlands-Indië

Abstract

The aim of this article is to show, based on the case of Dipl.-Ing. Lothar A, Schmid, how Czech engineers became part of the colonial society in the Dutch East Indies. It shows why Czech engineers chose a career in the colony and how they integrated. For all native Czech inhabitants of the Dutch East Indies, the Japanese occupation was a trial by fire, as they were formally Reich Germans as 'citizens of the Protektorat Böhmen und Mähren'. Unlike German natives, however, the Czechs collectively chose loyalty to the Netherlands. After liberation, they were 'repatriated' to the Netherlands, as their homeland had now become a communist satellite state. The article's data come partly from Lothar Schmid's private archive.
Keywords: Czechoslovakia, emigration, Netherlands East Indies, Lothar A. Schmid, engineers

Ter inleiding

Het hierna volgende verhaal heeft geen wetenschappelijke pretenties maar tekent de (soms wat onwaarschijnlijke, maar niet minder feitelijke) geschiedenis op van mijn grootvader ing. Lothar Alfons Schmid (1896–1972). Deze stoelt op het familie-archief, op wat mijn grootvader mij zelf heeft verteld en wat ik van mijn grootmoeder en mijn moeder heb gehoord. De afbeeldingen zijn merendeels afkomstig uit fotoalba van de jaren 1945–1949.[1]

Afb. 1. De etnische situatie van Tsjechoslowakije in 1935: blauw Duitstalig, oranje Tsjechoslowaaks, okergeel Pools, groen Hongaars en roze Roetheens (Oekraïens). Ambtelijke kaart uit 1935.

Een typisch Moravische familie

De republiek Tsjechoslowakije die op 28 oktober 1918 werd uitgeroepen, was een multi-etnische staat, waarin er één 'staatsvolk', het 'Tsjechoslowaakse' volk, was en vier bij de grondwet van 1921 erkende 'minderheidsvolken': de Duitstaligen, de Hongaarstaligen, de Poolstaligen en de Joden. Met uitzondering van de Joden werd de etniciteit (Tsjechisch: *národnost*) op basis van taal gedefinieerd. De situatie verschilde sterk voor de vier landsdelen,[2] waar er in Bohemen en Slowakije duidelijk afgebakende gebieden bestonden met meerderheidstalen (in Bohemen was de 'rand' Duitstalig en het centrum Tsjechischtalig, in Slowakije het noordelijke en centrale bergland Slowaakstalig, de zuidelijke vlakte Hongaarstalig), was de situatie in Moravië allerminst duidelijk. Een strook van zo'n 5-10 km breed langs de Oostenrijkse grens was Duitstalig, verder was er in de bergen een Duits 'taaleiland' rondom de stad Iglau (Jihlava),[3] nog een taaleilandje ten zuidwesten van Olomouc (Olmütz). Het noorden met het voormalige land Silezië was goeddeels Duitstalig en nabij de Poolse grens

was er nog een grote Poolstalige minderheid. In de steden en dorpen op het Moravische platteland waren er veel etnisch gemengde families waar zowel Tsjechisch als Duits werd gesproken.[4] Uit zo'n familie was ook Schmid afkomstig.

Zijn vader Wilhelm Engelbert Schmid (1846–1905) kwam uit een oorspronkelijk Silezische familie die na de opdeling van Silezië in 1742 tussen Pruisen en Oostenrijk om economische redenen naar de Oostenrijkse Innviertel getrokken was. Wilhelm Schmid was in 1884 wiskundeleraar geworden bij de Allgemeine Volks- und Bürgerschule für Mädchen[5] in Proßnitz (Prostějov), een provinciestad die eind 19e eeuw als gevolg van de textielindustrie flink was gegroeid en verschillende omliggende dorpjes had ingelijfd (*Brünner Zeitung* 1884). Op 13 februari 1888 was hij getrouwd met een 24 jaar jongere leerlinge uit zijn eindexamenklas, Marie Kubičková (1870–1960). Het huwelijk moet een lokaal schandaal zijn geweest, maar heeft zijn carrière niet geschaad: hij werd actief in de *Deutschmährischer Lehrerbund* (*Brünner Morgenpost* 1889) en werd in 1898 zelfs hoofd van de school. In 1905 overleed hij nog in functie aan een hartaanval in zijn dienstwoning aan de toenmalige Radetzky-Gasse 32, in dezelfde straat als zijn school die op nr. 34 stond.[6]

Thuis werd er zowel Duits als Tsjechisch gesproken. Er kwamen drie kinderen, twee zoons en een dochter.[7] De oudste zoon Wilhelm Schmid (1888–1963) had de wiskundeknobbel van zijn vader geërfd. Hij ging na zijn gymnasium in Proßnitz bij de K.k. deutsche Franz Joseph-Technische Hochschule[8] in Brünn (Brno) studeren, waar hij zijn ingenieursdiploma in 1910 behaalde en tot assistent geometrie bij de Faculteit voor Wiskunde werd benoemd (Šišma, *Matematika*, 189). Hij kon zich vervolgens de aankoop van een appartement veroorloven op Hohlweg/Úvoz 64, vrij vlakbij zijn werk,[9] alwaar hij ook zijn weduwe geworden moeder, zus en broer huisvestte. In 1912 behaalde hij in Wenen een leraarscertificaat en ging in Brünn verder studeren als bouwingenieur. Nog tijdens zijn vervolgstudie moest hij onder de wapenen, werd in Rusland krijgsgevangen gemaakt en keerde pas in 1921 terug. Zijn aanstelling was vrijgehouden, zodat hij bij de Hochschule kon terugkeren. In 1924 promoveerde hij en habiliteerde in 1938. Na de Duitse bezetting vroeg hij in 1939 om opname in de NSDAP[10] en nam in 1941 een beroeping bij de Technische Hochschule in Dresden aan. Na rehabilitatie in 1949 werd hij in 1950 hoogleraar bij de Bergakademie Freiberg, welke functie hij tot zijn pensionering in 1958 uitoefende (Wächterle & Radzei, *Tradition*, Bd. 2, 17–24).

Lothar Schmid, jeugd

Lothar was de benjamin van de familie, tussen hem en zijn acht jaar oudere broer was er nog een zus Paula (1891–1981). Hij werd geboren op 16 december 1896 in de toenmalige woning van zijn ouders aan de Olmützergasse/Olomoucká 10 in Proßnitz.[11] Toen vader stierf, was hij nog geen tien jaar oud. Zijn opvoeding werd eerst door zijn moeder, later door zijn broer Wilhelm verzorgd en vond grotendeels in Brno plaats. Broer was van mening dat zijn muzikale jongere broertje een instrument moest leren spelen en zette hem op vioolles. Tot de familieverhalen behoort dat de jonge Lothar er eigenlijk niet zoveel zin in had en op weg naar de verplichte wekelijkse muziekles zijn vioolkist dan maar als slee gebruikte. Dit verhaal werd in de familie lang als tamelijk apocrief beschouwd, totdat ikzelf in Brno vaststelde dat het huis aan de Úvoz exact op de top van de heuvel ligt. De straat gaat van daar af naar de huidige Mendlovo náměstí ruim 850 meter voortdurend flink omlaag, wat goed een kwartiertje sleeën onderweg naar de vioolles aan de toenmalige Kreuzgasse/Křížová ulice moet zijn geweest.[12] De vroege dood van vader en de opvoeding door moeder die zelf nimmer goed Duits had geleerd zorgde er ook voor dat Lothar aanvankelijk vrij slordig Duits sprak, waarbij met name de woordgeslachten die in het Tsjechisch flink van de Duitse afwijken, nogal voor problemen zorgde, wat aan hem meermalen de verzuchting “Der die das den Teifel hole!” ontlokte. Sport interesseerde hem meer dan de muziek.[13]

Afb. 2. Medailles van Lothar A. Schmid, van links naar rechts: Silberner Tapferkeitsmedaille, Goldene Tapferkeitsmedaille, Karl-Truppenkreuz, Goldene Tapferkeitsmedaille mit Schwertern.

Na de Deutsche Landes-Oberrealschule in Brünn (Brno)[14] ging ook Lothar studeren bij de Brno'se Technische Hochschule, zij het bij de faculteit Machinebouw, zoals door zijn middelbare school was aanbevolen op zijn eindexamendiploma. Zijn studie werd in het tweede studejaar (1915/16) onderbroken omdat ook hij in dienst moest, aan het Italiaanse Piava-front waar de meeste Moravische regimenten in de tweede helft van de oorlog heengingen. Hij nam deel aan de negende en de tiende Isonzoslag nabij Piava, waar het gevaarlijkste deel van het Oostenrijks-Italiaanse front was en raakte bij de tweede veldslag ernstig gewond. In totaal kreeg hij vier medailles (afbeelding).[15] Volgens wat hijzelf vertelde, had men hem al opgegeven, maar liet hij van zijn laatste geld enkele sinaasappels en een fles slivowitz kopen, waarmee hij de nacht doorstond. Hij werd ter reconvalescentie naar Moravië teruggestuurd en kwam in het hospitaal voor herstellende militairen terecht dat Frieda Gräfin Logothetti (1866–1945) had ingericht op haar landgoed in Bilowitz (Bilovice) bij Ungarisch Hradisch (Uherské Hradiště). Om wat te doen te hebben, gaf de herstellende militair bijles wiskunde aan de kinderen van de gravin. Aansluitend vatte hij nog in het studiejaar 1917/18 zijn studie bij de Hochschule weer op, nu bij de Faculteit Electrotechniek.[16]

Studie en in Nederlandse dienst

Drie jaar later studeerde hij op 15 november 1921 af als Diplom-Ingenieur in de vakken Fahrzeugtechnik en Kraftmaschinen, kort nadien ook nog eens voor electrotechniek. De eerste naoorlogse jaren waren in de nieuwe Tsjechoslowaakse Republiek erg moeilijk, vanwege de hyperinflatie in Duitsland, het tradtionele afzetgebied voor de Tsjechische industrie. Daarbij kwam nog dat de juridische situatie van niet-Tsjechoslowaakstaligen pas bij de eerste grondwet van 1920 en vervolgens nog eens in een taalwet goed werd geregeld. De eerste jaren van de nieuwe republiek vormden enigszins een juridisch vacuüm, al kreeg iedereen die voor 1918 vast domicilie had op het grondgebied van de nieuwe republiek automatisch het Tsjechoslowaakse staatsburgerschap en stemrecht.

Voor Lothar Schmid, zijn moeder en zijn vijf jaar oudere zuster was de naoorlogse situatie financieel problematisch. Weliswaar was de baan van Wilhelm gegarandeerd en had Paula een baan als lerares bij een lagere school, maar Wilhelms salaris werd niet doorbetaald zolang hij krijgsge-

vangen was en de studie kostte geld. Lothar bleef dus naast zijn studie bijles wiskunde geven en zocht na afstuderen een baan.

In de kolonie Nederlands-Indië was er als gevolg van de in 1901 afgekondigde ethische politiek een enorme behoefte aan ingenieurs. De in 1920 opgezette Technische Hogeschool in Bandoeng en de Technische Hogeschool van Delft konden niet in de behoefte voorzien en daarom werd er actief in het buitenland geworven, onder andere in Tsjechoslowakije in de steden Praag en Brno, waar de Tsjechische technische hogescholen waren gevestigd. Lothar zag zo'n plakkaat en herinnerde zich dat zijn bijlesleerlinge Carmen Logothetti (1905–1990) een oudere zus Karoline (1891–1978) had die was getrouwd met een Nederlandse diplomaat. Hij trok de stoute schoenen aan, vroeg de diplomaat om een aanbeveling, kreeg die en werd vervolgens tijdelijk aangesteld door het Ministerie van Koloniën.[17] Met een groepje Tsjechische collega's kwam hij in 1921 in Delft aan, waar hij een korte bijscholing bij de Technische Hogeschool kreeg. Met het schip SS Vondel vertrok de hele groep op 29 april 1922 vanuit Amsterdam een nieuwe toekomst in Nederlands-Indië tegemoet, Lothar had toen al een tijdelijke aanstelling als werktuigbouwkundig ingenieur bij de dienst stoomwezen op zak.

Ambtenaren in tropische dienst konden ofwel jaarlijks enkele weken betaald verlof krijgen in de kolonie, of zes jaar aan één stuk doorwerken en dan 8 maanden betaald verlof in Europa krijgen. Het hielp ook als je bereid was naar de buitengewesten te gaan. Schmid deed dit. Hij werd in februari 1924 overgeplaatst naar Malang op Oost-Java, in juni 1924 naar Weltevreden (destijds een voorstad van Batavia, nu Jakarta-Pusat), in april 1925 weer naar Soerabaja om daar de electriciteitscentrale te controleren. Zijn aanstelling werd verhoogd naar die van waarnemend ingenieur IIe klasse, waarbij hij allerlei plaatsen op Oost-Java moest bezoeken om de stoomketels te controleren met als standplaats Sebaung, een plaats in de regentschap Probolinggo op ongeveer 150 km ten oosten van Soerabaja.

Nederlanderschap en huwelijk

Zijn chefs waren tevreden met hem, zoals blijkt uit een getuigschrift van het hoofd inventarisatie van het Departement Openbare Werken te Weltevreden[18] en uit het feit dat aan hem per 24 mei 1928 het Nederlanderschap en ingezetenschap van de kolonie werd verleend (afschrift Staatsblad in archief Schmid en *De Koerier* 1928). Korte tijd later kreeg hij op 26

september 1928 een vaste aanstelling als Ingenieur I[e] klasse (*Bataviaasch Nieuwsblad* 1928). Hiermee was hij als immigrant gearriveerd. Hij kocht een huis aan Timorweg 14 in Meester Cornelis (afbeelding)[19] en vroeg Europees verlof. De termijn van 6 jaar was immers verstreken. Hem werd op 9 oktober 1928 meegedeeld dat hij, vanwege het feit dat men hem in Sebaung niet kon missen, pas per 1 juli 1929 kon gaan (er werd een electriciteitscentrale gebouwd en zijn toezicht op het werk was noodzakelijk), maar dat hij dan wel negen maanden mocht wegblijven in plaats van de gevraagde acht.

Afb. 3. Het huis Timorweg 14 in 1948

Dat deed hij en reisde spoorslags naar Tsjechoslowakije. Uiteraard zocht hij zijn familie in Brno op, maar hij had nog een andere bedoeling – te kijken of het adellijke meisje aan wie hij jaren terug bijles had gegeven nog vrij was. Zij was intussen een jonge vrouw van 24 en had net een verbroken verloving achter de rug met een adellijke heer die haar moeder had uitgezocht. Moeder Logothetti was absoluut niet ingenomen met de vrijage van de allerminst adellijke ingenieur. Daarbij speelde zeker ook een rol dat

haar oudere dochters allen naar het buitenland waren getrouwd en met hun echtgenoten op diplomatieke missie in Amerika waren. Zij wilde niet ook deze dochter nog 'kwijt' raken.[20] Lothar Schmid hield echter vol en met kerst 1929 deelde Carmen aan haar moeder mee: "Mutti, ich nehme den Schmid". Het huwelijk volgde op 7 januari 1930 in de kloosterkerk van Staré Brno, dichtbij het ouderlijk huis van Schmid op de Úvoz en nabij de plek waar hij ooit vioolles had gehad.[21] Op 23 april was Schmid met zijn vrouw terug in Batavia, en werd opnieuw benoemd als Ingenieur I^{e} klasse, nu voor de dienst Veiligheidstoezicht in Weltevreden, dus bij het department én zowat om de hoek van zijn huis.[22]

Afb. 4. Carmen A. K. Schmid-Logothetti en Lothar A. Schmid in 1946

Er volgden enkele gelukkige jaren. Op 11 december 1930 werd de eerste dochter, Caroline, geboren, op 10 mei 1934 de tweede dochter Renate. Carmen had in Tsjechoslowakije haar rijbewijs gehaald dat zij in Batavia probleemloos kon inwisselen voor een Nederlands-Indisch rijbewijs, dus er kwam een auto, zodat het gezin van tijd tot tijd een tochtje naar de bergen kon maken. Hoewel zowel Lothar Schmid als zijn vrouw uit Centraal-Europa kwamen, was de thuistaal Nederlands, er werd geen Duits of Tsjechisch gesproken. Wel spraken allen, zoals de meeste Europeanen, een aardig mondje pasar-Maleis dat nodig was voor de omgang met bediendes, op de markt en in veel winkels. Mijn moeder herinnerde zich dat haar

ouders op Tsjechisch overschakelden, als zij iets wilden bespreken wat de dochters niet mochten begrijpen.

Schmid werd allengs belangrijker in de dienst veiligheidstoezicht, in 1932 kreeg hij het verzoek om bij gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de dienst een herdenkingsbrochure te schrijven. In 1935 werd hij uitgezonden voor een studiereis naar Japan, wat hem kennelijk zeer beviel: na terugkomst werd hij corresponderend lid van de *Deutsche Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens*. Lid was o.a. de adjunct-hoofdcommissaris van politie in Batavia ('Migliederbewegung', 8. Ortsgruppe Batavia, 7). In 1936 greep Schmid het feit dat in april 1937 de Eerste Internationale Veiligheidconferentie in Den Haag zou worden gehouden aan om met het hele gezin een Europareis te maken. Er waren weer zes jaar verstreken. Schmids reiskosten werden betaald door het Departement in Batavia, aangezien hij direct officieel werd afgevaardigd naar de conferentie,[23] en bovendien wist hij ook een bijdrage in de reiskosten voor zijn gezin eruit te slepen. Uiteraard ging men naar Bilovice, waar inmiddels schoonmoeder Frida (gravin) Logothetti verzoend was met de situatie. Een aangename omstandigheid was ook dat de man die Schmid ooit had aanbevolen, inmiddels zijn zwager, Willem B. Engelbrecht na afloop van zijn tweede periode als Nederlands gezant in Polen ook met zijn gezin in Bilovice aanwezig was. Bovendien was ook de Italiaanse zwager Giulio-Cesare Montagna met vrouw over. Het werd dus een familiereünie.

Na terugkomst werd Schmid per 1 maart 1938 benoemd tot Chef van de dienst Veiligheidstoezicht. De oudste dochter ging destijds naar de lagere school op de naburige katholieke Ursulinenschool op de Theresiakerkweg 13, die overigens nog steeds bestaat.[24] De afstand tussen huis en school was net 260 m. en de familie ging in de in 1933 gebouwde en eveneens nog steeds fungerende Theresiakerk ter kerke.[25]

Afb. 5. Links:Ursulinen lagere- en kleuterschool, Theresiakerkweg 13, Batavia, op de voorgrond Caroline F.M. Schmid (1949), rechts hetzelfde gebouw als Sekolah Katolik Santa Theresia, JL H. Agus Salim 78, Gondangdia, Jakarta Pusat

Pastoor Johannes van Driel, SJ, die de Theresiakerk bediende en ook het godsdienstonderwijs bij de Ursulinen verzorgde (Willekens, 'Missio', 53) vond dat het tijd werd dat er een derde kind bij kwam en vroeg aan mijn moeder of zij eens aan haar moeder kon vragen of er een zusje of broertje zou komen. Zo ging dat destijds. Opa liet via zijn dochter meedelen dat de eerwaarde maar eens een glaasje moest komen drinken. Maar inderdaad werd op 14 februari 1940 de derde dochter, Evelyne Marie-Rose geboren. Inmiddels pakten donkere wolken zich samen. Het 'moederland' werd op 14 mei 1940 bezet en veel Duitse technici die in de kolonie werkzaam waren, werden voorzorgshalve geïnterneerd.[26] Lothar Schmid was een twijfelgeval: zijn verwanten waren als Tsjechoslowaken sinds 1939 burgers van het Protectoraat Bohemen en Moravië, waarbij alleen de jongere zwager Hugo voor de Tsjechische etniciteit had gekozen.[27] Schmid was lid geweest van een Duits-Japanse natuurwetenschappelijke vereniging.[28] Zijn oudere broer was hoogleraar in Rijksduitsland en lid van de NSDAP geworden. Hoe zat het eigenlijk met Schmids loyaliteit? Kon men zo iemand wel op de verantwoordelijke functie van Chef Veiligheidstoezicht laten? Er werd in juni 1940 door het Department Justitie van de kolonie een geheim onderzoek ingesteld, dat positief uitpakte: aan zijn loyaliteit werd niet getwijfeld. Maar men vond het wel nodig om hem "te wijzen op de volstrekte noodzakelijkheid in de keuze van zijn relaties voorzichtig te zijn en zich in het algemeen te onthouden van elke handeling, welke aan zijn loyaliteit tegenover den Nederlandschen Staat twijfel zou kunnen doen rijzen."[29]

Schmid nam het ter harte en kon verder werken. Er werd een nieuwe, zeer luxueuze wagen, een lichtblauwe Oldsmobile Sedan 1941 gekocht en

een nieuw buitenhuis gehuurd in Sindanglaja[30] op ongeveer 95 km of iets meer dan 2 uur rijden met de auto ten zuidoosten van Batavia langs de weg van Bogor naar Bandoeng. Destijds was dit een geliefd gebied voor ontspanning in het weekeinde, in de Poentsjak. Bovendien moet de bergachtige en vrij koele streek beide echtelieden aan hun geboorteland hebben herinnerd. Mijn moeder herinnerde zich dat er regelmatige lange weekeinden werden doorgebracht, waarbij de tocht steeds goed werd voorbereid.

Nederland was wel bezet, maar de West- en Oost-Indische koloniën leken de dans te ontspringen en droegen ijverig bij aan de bevoorrading van de geallieerden. Er werd zelfs overwogen om koningin Wilhelmina en de regering in ballingschap naar Batavia over te brengen dat veel veiliger leek te zijn dan het onder Duitse raids lijdende Londen. Alleen Wilhelmina's afkeer van het tropische klimaat voorkwam dit. Achteraf gezien was dit een geluk voor de Nederlandse regering.

Bezetting

In 1940 bestond het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) uit ongeveer 40.000 soldaten, waar nog eens 32.000 Nederlandse dienstplichtigen, mariniers en vrijwilligers bij kwamen. De bewapening was echter verre van voldoende, al was die veel groter dan in het moederland, zo had de kolonie 30 tanks ter beschikking tegen slechts één in Nederland, waren er 100 moderne vliegtuigen en een vrij flinke vloot.

Na de Japanse preventieve aanval op Pearl Harbour verklaarde de Nederlandse regering in Londen uit solidariteit en in een vlaag van uiterste zelfoverschatting op 8 december 1941 de oorlog aan Japan. Dit werd in eerste instantie door Japan genegeerd, de keizerlijke regering verklaarde zelfs dat men niet in oorlog was met Nederland. Nederland begon echter vanaf 10 december systematisch Japanse koopvaardijschepen te torpederen. Japan reageerde na ruim twee weken op 28 december met een ultimatum om dit te stoppen. Aangezien dit niet gebeurde, besloot Japan tot een bliksemactie. Op 11 januari 1942 viel Japan vanuit het reeds bezette Brits-Borneo Tarakan in Nederlands-Borneo en Palembang op Sumatra aan. De KNIL-troepen en de Koninklijke Marine boden heldhaftig tegenstand maar waren getalmatig, materieel en qua training absoluut niet opgewassen tegen het goed-bewapende en -getrainde Japanse leger. Na de Slag in de Javazee (27 februari 1942), waarbij vrijwel de gehele Nederlandse vloot verloren ging, was het pleit beslecht. Op 5 maart trokken de Japanse

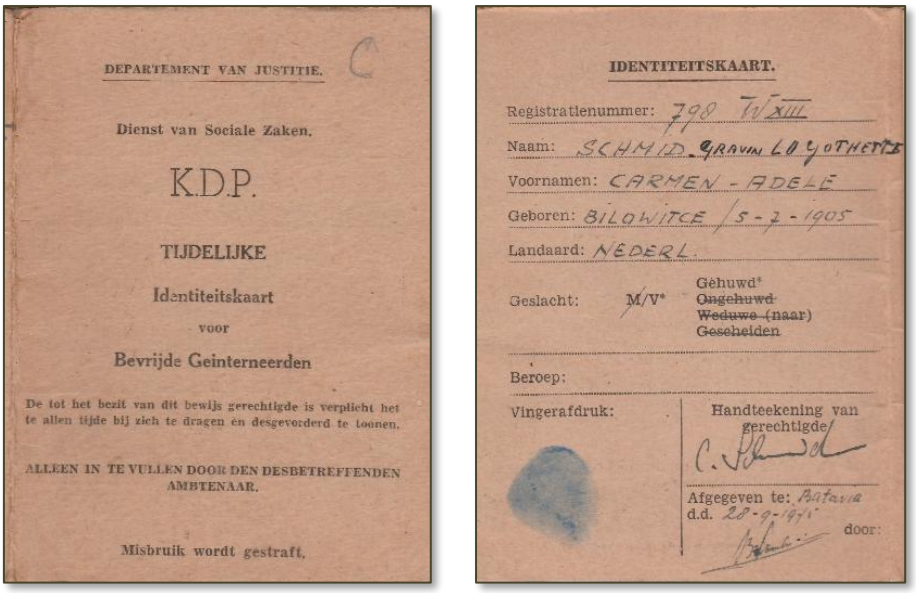
troepen de koloniale hoofdstad Batavia binnen en opperbevehebber Hein ter Poorten (1887–1968) ondertekende op 9 maart 1942 de capitulatie van de Nederlandse eenheden.

Zoals voor de andere Europeanen was dit voor het gezin Schmid een ramp. Zoals alle Tsjechen kreeg hij het aanbod om als burger van het Protectoraat Bohemen en Moravië (dat immers een min of meer autonoom deel van het Duitse Rijk was) met zijn gezin buiten de concentratiekampen te blijven en eventueel te worden gerepatrieerd naar Europa. Misschien zat ook zijn broer achter dit aanbod, deze was immers in 1941 hoogleraar (en partijlid) in Dresden geworden. Overigens mochten Tsjechoslowaken de eerste maanden vrij rondlopen, zij het wel met een witte armband met het opschrift 非撃墜の敵 (Non-belligerente vijand). Nederlandse echtgenotes moesten wel het kamp in.[31]

Hoe dan ook, Lothar Schmid weigerde, hij was Nederlander geworden en bleef zijn nieuwe land loyaal. Hij werd in maart 1942 prompt in kamp Struiswijk opgeborgen. Een later in 1942 door de Japanse administratie gemaakt registratiefotootje toont al een sterk vermagerde persoon (afbeelding).

Afb. 6. Registratiefoto kamp Struiswijk, 1942

DEPARTEMENT VAN JUSTITIE.

Dienst van Sociale Zaken.

K.D.P.

TIJDELIJKE

Identiteitskaart

voor

Bevrijde Geinterneerden

De tot het bezit van dit bewijs gerechtigde is verplicht het te allen tijde bij zich te dragen en desgevorderd te toonen.

ALLEEN IN TE VULLEN DOOR DEN DESBETREFFENDEN AMBTENAAR.

Misbruik wordt gestraft.

IDENTITEITSKAART.

Registratienummer: 798 TV XIII

Naam: SCHMID, GRAVIN LOTHOTHEUS

Voornamen: CARMEN - ADELE

Geboren: BILOWITCE / 5 - 7 - 1905

Landaard: NEDERL.

Geslacht: M/V* Gehuwd* ~~Ongehuwd~~ ~~Weduwe (naar)~~ ~~Gescheiden~~

Beroep:

Vingerafdruk:

Handteekening van gerechtigde:

Afgegeven te: Batavia

d.d. 28-9-1945

door:

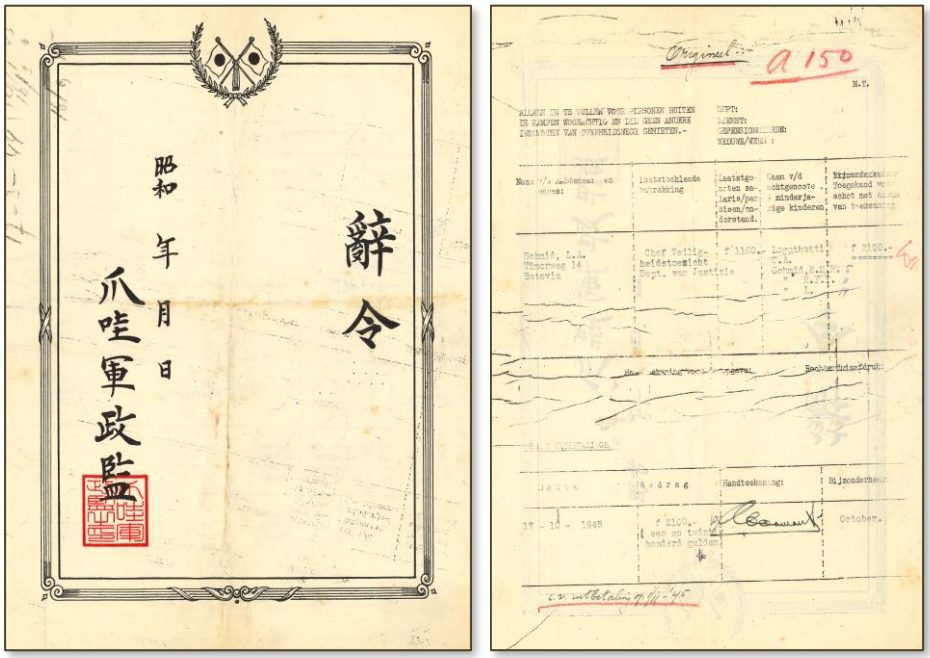
Afb. 7. Tijdelijke ID-kaart van Carmen Schmid na bevrijding uit het kamp, 28-9-1945

Schmid had vrouw en dochters naar het buitenhuis in de bergen gestuurd, maar de Japanners achterhaalden hen daar en namen direct de nieuwe Oldsmobile in beslag.[32] De vrouwelijke gezinsleden brachten vervolgens de komende vier jaar in afwisselend drie verschillende kampen door. Het eerste kamp was Tjideng, het laatste Kampong Makassar. Het hele gezin overleefde de kamptijd. De oudste dochter werkte in de bouwploeg, wat extra eten voor het hele gezin betekende. Dat was niet onbelangrijk omdat de jongste dochter pas twee jaar oud was, toen het gezin in de concentratiekampen terechtkwam. Jonge kinderen hadden weinig kans om te overleven. Dat iedereen uiteindelijk overleefde, zal gedeeltelijk te danken zijn geweest aan de praktische oorlogservaring uit de Eerste Wereldoorlog van Lothar en aan de ervaringen met de moeilijke naoorlogse jaren in Tsjechoslowakije van Carmen.

De politionele acties en de Indonesische jaren

Pas na de bevrijding zagen alle leden van het gezin elkaar terug. Het huis aan de Timorweg had de oorlog ongeschonden overleefd, omdat er tijdens de bezetting Japanse officieren in waren gehuisvest, al waren een deel van

het meubiliar en veel persoonlijke zaken verdwenen. In het buitenhuis in Sindanglaja was echter alles vernield. Het echtpaar had er kroonluchters van Tsjechisch kristal gehad en volgens herinnering van mijn moeder was elk deeltje zorgvuldig in meer stukken gebroken. Het was een voorbode van de haat van de bevolking jegens de Nederlandse kolonisator en van de *bersiap* die ging komen.

Afb. 8. Voor- en achterzijde van het Japanse bewijs van opname in kamp Kampong Makassar op 17 maart 1944, met op achterzijde gestencild recht op voorschot levensonderhoud voor Carmen Schmid en haar drie dochters na ontslag uit dit kamp op 17 oktober 1945

Voorlopig zag het daar in Batavia niet naar uit. Zo gauw het gezin het huis weer had betrokken, stonden de ‘djonggo’s’ (bedienden) op de stoep om weer te worden aangenomen. Schmid werd met terugwerkende kracht per 1 augustus 1945 opnieuw aangesteld als Chef Veiligheidswezen en in november met het hele gezin naar Australië gestuurd om op krachten te komen na de kampontberingen. De oudste dochter Caroline bleef daar en werd ter ‘recivilisatie’ bij de Zusters van het Hl. Hart in Brisbane op kostschool Stuart Holme gezet.[33] Met echtgenote en de jongere dochters keerde Schmid in juni 1946 terug naar Batavia, waar hij per 22 juni opnieuw in dienst trad. Zijn dienst werd per 1 januari 1947 ondergebracht bij het De-

partement Sociale Zaken, waar hij opnieuw Chef Veiligheidstoezicht werd. Wegens zijn verdiensten en standvastigheid tijdens de bezetting werd aan hem op 22 november 1947 de orde Officier van Oranje-Nassau verleend. Deze werd uitgereikt bij het eeuwfeest van de Dienst Veiligheidstoezicht dat hij zelf had verzorgd (afbeelding).

Ondanks de gruwelen van de politionele acties heeft het gezin in de betrekkelijke luwte van Batavia/Djakarta er weinig last van gehad. Na de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 werd de Dienst Veiligheidstoezicht van het Departement Sociale Zaken omgedoopt in Layanan Pengawasan Keamanan dari Departemen Sosial, wat precies hetzelfde in het Bahasa betekent. Schmid behoorde tot de technici en specialisten die de nieuwe Republik Indonesia Serikat (Verenigde Republiek Indonesië) niet kon missen. Daarbij sprak hij inmiddels vloeiend Maleis. Hij kreeg het verzoek (of beter gezegd, verkapte bevel) om in dienst te blijven als plaatsvervangend hoofd (de officiële chef werd een Indonesiër). Zijn gezin bevond zich echter al sinds 7 oktober 1949 in Nederland, waarheen zij op 14 september met de Britse SS Asturias waren vertrokken.[34] Dit was het eerste schip dat voer onder een speciale regeling van de Nederlandse regering en Nederlandse scheepvaartmaatschappijen om Nederlandse en Nederlands-Indische burgers snel en comfortabel vanuit de voormalige kolonie te repatriëren (‘Britse scheepsruimte’).

Afb. 9. Uitreiking Officier Oranje-Nassau tijdens eeuwfeest Veiligheidstoezicht

De gevolgen van vier jaren kamp deden zich echter gelden en per 1 november 1950 kreeg hij 12 maanden verlof met behoud van salaris om op krachten te komen. Schmid gebruikte deze periode om zich met zijn al een jaar eerder gereptarieerde gezin in Nederland te herenigen. Het verlof werd door de Hoge Commissaris van de Republik Indonesia Serikat nog tweemaal verlengd tot eind februari 1952. In dat jaar trad Schmid in dienst van het Gemeentelijk Vervoersbedrijf in Amsterdam, waarmee voor de hele familie het Nederlands-Indische hoofdstuk definitief afgesloten was.

Integratie in Nederland

Hoewel de Nederlandse wetgeving een dubbele nationaliteit anders dan bij geboorte verbiedt, hadden beide echtelieden hun Tsjechoslowaakse nationaliteit behouden en in 1947 de passen ook laten verlengen. Tijdens de oorlog waren zij beiden in een vijandelijk concentratiekamp geweest, zodat dit relatief moeiteloos ging. Dat ze dit gedaan hebben, kwamen wij pas na de dood van oma te weten, toen we haar archief opruimden. Het verklaarde in elk geval, waarom zij tot 1968 verschillende keren op bezoek waren geweest in het land. Terugkeer naar Tsjechoslowakije was na de communistische putsch van 25 februari 1948 geen optie.

De heimwee bleef wel. In 1955 kocht het echtpaar een mooie vrijstaande villa aan Kersbergenplein 7 in Zeist die door hen werd omgedoopt in *Moravia*. Het huis leek overigens sterk op de villa die zij in Batavia hadden bezeten. Carmen waardeerde de grote tuin zeer, waar zij enkele 'typisch Tsjechische' hobby's uitleefde. Ze had er enkele bijenkorven, werd als amateur-imker lid van de plaatselijke imkervereniging en had een eigen paddestoelenkwekerijtje – destijds aten Nederlanders vrijwel geen als 'exotisch' ervaren voedsel. Korte tijd later werd Schmid in 1956 gepensioneerd, Indische jaren telden voor meer dienstjaren mee.

De integratie verliep vrij soepel, al had het gezin wel te maken met opmerkingen die vaak door Nederlanders jegens 'Indische lui' werden gemaakt. Zo kreeg mijn moeder regelmatig de vraag hoe het was 'om nu op schoenen te moeten lopen'. De vraagstellers hadden het idee dat in 'Indië' iedereen blootvoets of op zijn best op sandalen liep. Toen oma in 1950 haar Nederlands-Indische rijbewijs in een Nederlands wilde laten omzetten, kreeg zij van de ambtenaar van dienst in Amsterdam te horen dat zij 's anderendaags maar met haar man moest terugkomen. Op haar verbaasde vraag, waarom, kwam het antwoord dat zij "als vrouw immers geen rechtspersoon was", haar man moest tekenen voor toestemming. De handelingsonbekwaamheid van de vrouw werd in Nederland pas per wetswijziging van 14 juni 1956 afgeschaft. De kolonie was wat dit betreft voor Europese vrouwen veel vooruitstrevender geweest dan het 'moederland'. Saillant detail: opa had zijn rijbewijs ooit wel gehad maar laten verlopen – hij was als chef veiligheidstoezicht altijd door een chauffeur gereden en de auto was altijd in bezit geweest van zijn vrouw die ook steeds de bestuurder was geweest. Tot schrik van de ambtenaar pikte oma het niet. Uiteindelijk kreeg zij haar rijbewijs.

Indisch eten bleef een traditie binnen het gezin. Daarnaast waren er vooral van mijn moeder veel verhalen over Indië voor de oorlog, over de kampen – die zij als destijds 12-15-jarige eerst vooral als een lange schoolvakantie had ervaren en over haar periode in Australië. Mijn eerste Tsjechische woorden heb ik uit opa's mond gehoord, steevast als hij na voldoende jenever in een vrolijke stemming was gekomen en Moravische drinkliedjes begon te zingen. Voor het overige waren de oorspronkelijke Tsjechoslowaken na hun koloniale ervaring ook gevoelsmatig volledig Nederlander geworden. Beiden zijn inmiddels overleden, Lothar Schmid op vakantie in Trechtninghausen über Bingen am Rhein op 18 juli 1972, zijn echtgenote Carmen Schmid-Logothetti in ziekenhuis Berg en Bosch in Bilthoven op 20 januari 1990.

Conclusie

Het aantal Tsjechen in de kolonie was niet zo erg groot, naar schatting ongeveer honderdvijftig personen. Vrijwel allen waren ingenieurs en hun familie, meestal uit het Moravische landsdeel, velen verbonden met de bekende schoenenfirma Baťa die in 1931 als PT Sepatu Bata een filiaal in Batavia had geopend en in 1938–1939 er ook een, nog steeds bestaande, fabriek had gebouwd.[35] Daarnaast waren er veel Tsjechen net als mijn grootvader als ingenieur aangesteld bij allerlei koloniale diensten. Voor zover Tsjechen niet bijtijds Nederlander waren geworden, moesten zij tijdens de bezetting buiten de kampen blijven. Zover bekend heeft geen enkele Tsjech in Nederlands-Indië geopteerd voor het burgerschap van het Protectoraat. Een enkeling heeft zelfs actief deelgenomen aan gewapend verzet tegen de Japanse bezetter. Wie de oorlog heeft overleefd, is na de oorlog naar Nederland 'teruggegaan'.

Noten

1 De fotoalba van voor de Japanse bezetting zijn tijdens de bezetting verdwenen.

2 Dat waren Bohemen (Böhmen/Čechy), Moravië (Mähren/Morava), Slowakije (Slovensko/Szlovákia) en Karpaten-Oekraïene (Podkarpatský Rus/Підкарпатська Русь/Kárpátalja). Moravië bestond tot 1928 uit twee landen: het noordelijke Silezië, overwegend Duits- en Poolstalig, en Moravië, later samengevoegd tot één *země Moravskoslezská* [Moravisch-Silezisch land].

[3] Voor de Tsjechoslowaakse plaatsen worden hier steeds de namen in beide talen aangegeven, tot 1918 primair in het Duits, nadien primair in het Tsjechisch volgens de toentertijd geldende ambtelijke regelingen.

[4] Uit gegevens voor Olomouc dat ongeveer 10-12% van de Moravische echtparen in gemengde gebieden een gemengde etniciteit hadden. Zie Hájek, *Odsun Němců*, 59–60.

[5] De Volks- und Bürgerschule was een soort uitgebreide basisschool voor kinderen van 6 tot 16 jaar. Deze school was een meisjesschool. In het gebouw is nu de kleuterschool MŠ Partyzánská gevestigd.

[6] Tegenwoordig Partyzánská 32, volgens het extract van de burgerlijke stand van Prostějov (1993).

[7] Volgens Šiša, *Matematika*, 254 zou er nog een broer Gustav geweest zijn, maar op basis van de familiegegevens uit de zgn. *Ahnenpass* uit 1938 van Paula's dochter Grete Lang geb. Dworschak (1922–2006) en de in 2021 uitgevoerde afwikkeling van de erfenis van de kinderloze hoogleraar Wilhelm Schmid na overlijden van diens echtgenote kan met zekerheid worden gesteld dat deze Gustav geen familie is.

[8] Na de revolutie omgedoopt in Deutsche Technische Hochschule in Brünn.

[9] Het in 1860 gebouwde gebouw aan de Comeniusplatz/Komenského náměstí 2 behoort sinds 1945 aan de Masarykova univerzita.

[10] Hierbij speelde een persoonlijke vete tussen collega Rudolf Kreutzinger (1886–1959) en Schmid een belangrijke rol. Kreutzinger was al in 1931 gehabiliteerd, maar assistent gebleven, omdat zijn habilitatie als vrij zwak werd beschouwd. Hij blokkeerde in 1935 Schmids habilitatie om eventueel zelf hoogleraar te kunnen worden en geen concurrentie te hebben (Šiša, *Matematika*, 255). Kreutzinger werd pas in 1941 door Hitler tot hoogleraar benoemd, in hetzelfde jaar dat Schmid de beroeping naar Dresden aannam. Kreutzinger was eveneens toegetreden tot de NSDAP (destijds min of meer een *sine qua non* om een hoogleraarspost te kunnen krijgen, maar toonde zich in het openbaar pro-Tsjechisch. Na de oorlog lukte het hem om te bewijzen dat hij wel om toelating had gevraagd, maar uiteindelijk het lidmaatschap nooit had geëffectueerd. Kreutzinger kreeg in 1950 zijn Tsjechoslowaakse staatsburgerschap terug en werd met terugwerkende kracht per 31 mei 1941 gepensioneerd (Šiša, *Matematika*, 240–242). Schmid gebruikte in de DDR met succes een soortgelijke argumentatie, waardoor hij hoogleraar bij de Bergakademie kon worden (men bood hem aan om zijn hoogleraarspost bij de TU Dresden opnieuw op te nemen, waarvoor hij bedankte). Schmid (en na zijn dood zijn weduwe) mocht ook zijn kapitale villa aan de Königsteinstraße 6 in Dresden behouden.

[11] Nu Olomoucká 10, Prostějov, net een blokje verder dan de school aan de hoofdstraat.

[12] Het plein Mendlovo náměstí werd in de jaren '50 flink uitgebreid, waarbij de Křížová/Kreutzgasse werd afgebroken (Flodrová, *Křížová/Kreuzgasse*).

[13] Tijdens zijn middelbare schoolperiode won hij verschillende prijzen bij wedstrijden. Zo werd hij in de zesde klas op 2 juli 1913 derde bij de stedelijke zwemwedstrijd voor springen van de duiktoren (*Jahres-Bericht 1914*, 30).

[14] In 1914 was hij in de VII. Klasse (eindexamenklas) en kreeg een financiële ondersteuning uit het Realschul-Jubiläums-Stipendienfonds (*Jahres-Bericht 1914*, 27). Hij deed

eindexamen op 8 juli 1914 (archief Schmid, diploma *Reifezeugnis* en *Jahres-Bericht 1915*, 15).

15 Silberne Tapferkeitsmedaille en Goldener Tapferkeitsmedaille voor deelname aan de Negende Isonzoslag (1–4 november 1916), Karl-Truppenkreuz voor deelname aan de Tiende Isonzoslag (12 mei-8 juni 1917), en tenslotte de Goldene Tapferkeitsmedaille mit Schwertern voor deelname aan dezelfde slag, waarbij hij zwaar gewond raakte.

16 Gegevens op basis van het *Meldungsbuch* (studie-index) van de K.K. deutsche Franz Joseph-Technische Hochschule in Brünn, na oktober 1918 officieel omgedoopt in Deutsche Technische Hochschule in Brünn (archief Schmid).

17 De aanstelling werd geëffectueerd bij brief van het Ministerie van Koloniën, 9de Afdeeling, Onderafdeeling B, No. 10955 van 18 augustus 1921 (archief Schmid).

18 Getuigschrift Departement der Burgerlijke Openbare Werken, Weltevreden, 18-3-1926 ten behoeve van Dipl.-Ing. L. A. Schmid, tijdelijk ingenieur van het stoomwezen (archief Schmid).

19 Nu JL Timor 14, RT.9/RW.4, Gondangdia in de wijk Menteng, Centraal-Jakarta (Kota Jakarta Pusat).

20 Frida Gräfin Logothetti, geb, Freiin Zwiedinek von Südenhorst had met haar in 1918 in dienst als diplomaat van Oostenrijk-Hongarije in Teheran overleden echtgenoot Hugo graaf Logothetti (1852–1918) 10 kinderen gekregen, van wie 3 jong overleden waren. De overigen waren: Marie-Rose (1888–1976), getrouwd met de Italiaanse diplomaat Giulio-Cesare cavagliere Montagna (1854–1954), Karoline (1891–1978), getrouwd met de Nederlandse diplomaat Willem B. Engelbrecht (1881–1955) – beide oudste dochters waren met hun echtgenoten destijds in Amerika, Felix (1893–1942), in tweede echt getrouwd met de Sloveense Stella gravin Barbo von Waxenstein (1893–1942), Hermine (1894–1980), getrouwd in eerste echt met de Hongaarse arts Emil Török (1891–1945). De drie jongste kinderen, Hugo (1901–1975), later getrouwd met de plaatselijke boerendochter Hedvíka Vašatová (1898–1968), Carmen (1905–1990), later getrouwd met Lothar Schmid en tenslotte Emanuel (1907–1990), later getrouwd met de Sudetenduitse Mia de Lagarde (1914–2000), woonden destijds nog thuis.

21 Uit de plaats van huwelijkssluiting (woonplaats van de familie van de bruidegom) is duidelijk dat moeder niet akkoord ging met het huwelijk, maar zich er niet tegen kon verzetten. Alle andere dochters waren in Bilovice in de parochiekerk nabij het landgoed van de Logothetti's getrouwd.

22 In de koloniale dienst was het gebruikelijk dat bij langdurige verloven er officieel een 'verlofsstatus' werd verleend, zodat de functie gedurende afwezigheid tijdelijk kon worden waargenomen door een andere persoon. Na terugkeer werd de ambtenaar opnieuw benoemd, meestal in de oorspronkelijke functie.

23 Brief van 1 april 1937 van het Ministerie van Koloniën, Commissariaat voor Indische Zaken, Afdeeling A, No. 19 (archief Schmid).

24 Nu Sekolah Katolik Santa Theresia, JL H. Agus Salim No.75 8, RT.8/RW.4, Gondangdia, Menteng, Kota Jakarta Pusat. De school wordt ook nog steeds door de zusters Ursulinen beheerd.

[25] Nu Gereja Santa Theresia, JL Gereja Theresia No. 2, RT.8/RW.4, Gondangdia, Menteng, Kota Jakarta Pusat. Voor de geschiedenis van de kerk, zie https://id.wikipedia.org/wiki/Gereja_Santa_Theresia,_Menteng.

[26] Het ging om een flink aantal mensen: bijna 2800 personen op de ongeveer 70.000 zuiver Europese koloniale inwoners, dus 4% van de 'blanke' bevolking.

[27] De Nederlandse regering wist niet goed wat zij met deze personen moesten beginnen. Na de bevrijding werden de meesten van deze al dan niet vrijwillige 'Volksdeutsche' als Duitsers beschouwd en in het 'ont-vijandingsproces' opgenomen (Oprel, 'Categorisation', 264–267).

[28] Hij had zijn lidmaatschap wijselijk in september 1939 opgezegd.

[29] Schrijven No. 1253/c van 24 juni 1940 van de Directeur van Justitie te Batavia (archief Schmid).

[30] Nu Sindanglaya, Cipanas district, Cianjur Regency, West-Java.

[31] Zie de herinneringen van ing. Václav Sykora in dienst van schoenenfabriek Baťa in Nederlands-Indië, op https://batastory.net/cs/dnes/indonesie en https://batastory.net/cs/milniky/vaclav-sykora (toegang 26-10-2024).

[32] De gegevens inzake de auto gaan uit van het verzoek van 9 september 1948 met beschrijving en van het herhaald opsporingsverzoek van 20 januari 1949 – beide archief Schmid.

[33] Stuart Holme bestaat nog altijd en afficheert zichzelf als 'The Leading Girls' private School in Brisbane', zie website https://stuartholme.com/.

[34] In de Nederlands-Indische pers ('Een schip meer'; 'Britse scheepsruimte') werd vermeld dat de Britse SS Asturias door de gezamenlijke Nederlandse reders was gecharterd om burger-repatrianten te vervoeren.

[35] Volgens opgave van Pavel Hajný op https://batastory.net/cs/dnes/indonesie werkten er 54 Tsjechen bij Baťa in Batavia. Ongeveer de helft van hen hadden Duits klinkende namen.

Bronnen

Afbeeldingen

1. Národností mapa republiky Československé [Etnische kaart van de Tsjechoslowaakse republiek], 1935, overgenomen van Trojan, 'Vznik 1. Československé republiky.'
2. Medailles van Lothar A. Schmid, van links naar rechts: Silberner Tapferkeitsmedaille, Goldene Tapferkeitsmedaille, Karl-Truppenkreuz, Goldene Tapferkeitsmedaille mit Schwertern (archief Schmid). Foto Wilken Engelbrecht.
3. Huis Timorweg 14, Batavia. Foto uit album Caroline Engelbrecht geb. Schmid, 1948.

4. Carmen A. K. Schmid-Logothetti en Lothar A. Schmid. Foto uit album 1 van Caroline Engelbrecht- Schmid, 1946.
5. Ursulinen lagere- en kleuterschool, Theresiakerkweg 13, Batavia, op de voorgrond Caroline F.M. Schmid (1949), foto uit album 2 van Caroline Engelbrecht-Schmid, rechts hetzelfde gebouw als Sekolah Katolik Santa Theresia, JL H. Agus Salim 78, Gondangdia, Jakarta Pusat, overgenomen van de website van Kampus Ursulin Santa Theresia (2024).
6. L.A. Schmid, Registratiefoto kamp Struiswijk, 1942 (archief Schmid).
7. Tijdelijke ID-kaart van Carmen Schmid na bevrijding uit het kamp, 28-9-1945.
8. Voor- en achterzijde van het Japanse bewijs van opname in kamp Kampong Makassar op 17 maart 1944, met op achterzijde gestencild recht op voorschot levensonderhoud voor Carmen Schmid en haar drie dochters na ontslag uit dit kamp op 17 oktober 1945 (archief Schmid).
9. Uitreiking Officier Oranje-Nassau tijdens eeuwfeest Veiligheidstoezicht op 8 december 1947. Foto uit album 1 van Caroline Engelbrecht-Schmid.

Archiefmateriaal

Foto-albums van Caroline F.M. Engelbrecht-Schmid, 2 alba. Bezit Caroline Westerhuis-Engelbrecht.

Particulier archief L.A. Schmid te Olomouc, 2 dozen. Bezit Wilken Engelbrecht.

Secundaire literatuur

Anoniem. 1914. *Jahres-Bericht der deutschen Landes-Oberrealschule in Brünn für das Schuljahr 1913/1914*. Brünn: Rohrer Verlag.

Anoniem. 1915. *Jahres-Bericht der deutschen Landes-Oberrealschule in Brünn für das Schuljahr 1914/1915*. Brünn: Rohrer Verlag.

Anoniem. 1935. ‘Mitgliederbewegung’. *Nachrichten der Ostasiatischen Gesellschaft* 39, 1–7.

Hájek, M. 2022. *Odsun Němců z Olomouce* [De verdrijving van de Duitsers uit Olomouc]. Vrahovice: Tribun EU.

Heshusius, C.A. 1947. 'Het gebruik van tanks in Nederlandsch-Indië.' *Militaire Spectator* 116.6: 348–353; 116.9: 515–518; 116.10: 557–569; 116.12: 715–728.

Jong, L. de. 1984. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 11. Nederlands-Indië* (3 banden). 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij.

Mazliak, L. & Šišma, P. 2009. 'The trace of First World War on mathematics in Brno.' *Arxiv*:0903:4425v1. http://arxiv.org/abs/0903.4425v1.

Oprel, M. 2021. 'Categorisation. Classification. Confiscation. Dealing with enemy citizens in the Netherlands in the aftermath of World War II (1944–1967).' *European Review of History* 28.1: 206–277. https://doi.org/10.1080/13507486.2020.1865278

Ravesteijn, W. & Kop, J. 2008. *For Profit and Prosperity. The Contribution made by Dutch Engineers to Public Works in Indonesia 1800–2000*. Leiden: Brill.

Sklenářová, S. & Engelbrecht, W. 2016. 'Niet alleen om de rubber. Over Baťa, Tsjechen en Slowaken in Nederlands-Indië en het beeld van Nederlands-Indië in Tsjechoslowakije.' *Acta Neerlandica* 12: 173–2006.

Šišma, P. 2002. *Mathematika na německé technice v Brně* [Wiskunde aan de Duitse Technische Hogeschool in Brno]. Praha: Prometheus.

Wächterle, E. & Radzei, F. (ed.). 1965. *Tradition und Zukunft. Bergakademie Freiberg, 1765–1965*. Freiberg: Verlag Bergakademie.

Willekens, P. 1938. 'Missio Iavensis in Indiis Orientalibus' [De Javaanse Missie in Oost-Indië], *Catalogus Provinciae Neerlandicae Societatis Iesu ineunte anno MCMXXXVIII*. Hagae-Comitis: Ten Hagen, 49–60.

Krantenberichten

1884, 7 oktober. K.k. mährische Landesschulrath. 'Brünner und Provinzial-Nachrichten', *Brünner Zeitung* 231, p. 3.

1889, 24 april. 'Deutsch-mährischer Lehrerbund'. *Brünner Morgenpost* 24, Nr. 94, p. 1–2.

1922, 28 april. 'Passagierslijst'. *De Tijd* 77, Nr. 22845, p. 8.

1928, 10 augustus. 'Genaturaliseerd'. *De Koerier* 2, Nr. 110, p. 2.

1928, 27 september. ‘Personalia’. *Bataviaasch Nieuwsblad* 44, Nr. 254, eerste blad, p. 2.
1938, 18 maart. ‘Personalia’. *De Locomotief* 87, Nr. 64, vierde blad, p. 4.
1949, 7 september. ‘Een schip meer voor Nederland-vaarders’. *Indische Courant voor Nederland* 2, Nr, 18, p. 2.
1949, 11 oktober. ‘Britse scheepsruimte voor repatriëring uit Indonesië?’ *Het Rotterdamsch Parool* 9, Nr. 23, p. 1.

Internetbronnen

Flodrová, M. 2012. ‘Křížová/Kreuzgasse’, Internetová encyklopedie dějin Brna. https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_ulice&load=7280 (gepost 9-4-2012).
Hajný, P. 2005. ‘Indonésie’, BataStory.net. https://batastory.net/cs/dnes/indonesie (webpagina laatstelijk geactualiseerd 2005).
Hajný, P. 2011. ‘Václav Sýkora – baťovský ředitel, který začal potřetí’ [Václav Sýkora, een Baťa-directeur die driemaal opnieuw begon], BataStory.net. https://batastory.net/cs/milniky/vaclav-sykora (webpagina laatstelijk geactualiseerd 2011).
‘Gereja Santa Theresia, Menteng’. https://id.wikipedia.org/wiki/Gereja_Santa_Theresia,_Menteng (bezocht 27-10-2024).
Kampus Ursulin Santa Theresia. https://www.sttheresia-jkt.sch.id/ (bezocht 27-10-2024).
‘Straatnamen in Batavia vroeger en Jakarta nu’, In de archipel. https://indearchipel.com/2017/05/24/straatnamen-batavia-jakarta/ (gepost 24-5-2017).
Trojan, M. 2008. ‘Vznik 1. Československé republiky a princip sebeurčení’ [Ontstaan van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek en het zelfbeschikkingsprincipe], e-Polis.cz. Společenskovědní časopis. https://www.e-polis.cz/clanek/vznik-1-ceskoslovenske-republiky-a-princip-sebeurceni.html

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/8

Réka Bozzay

De Nederlandse connecties van vicaris Imre Forró en de Hongaarse geheime diensten

Abstract

During communism, Hungarians who had contacts in the West were targets of secret services. Imre Forró, a retired Hungarian clergyman of the Reformed Church, received a scholarship from the Stipendium Bernardinum of the University of Utrecht. Between March 1964 and the summer of 1965, he did research in Leeuwarden. Here he met a retired teacher, Dirk Vermeulen. Vermeulen helped Forró with his research and came to visit Forró and his family several times in Kenderes, Hungary. Between 1965 and 1974, several agents (all employees of the Reformed Church) reported on Forró's Dutch connections. Especially the visits of Dirk Vermeulen and his family attracted the attention of the secret services. Of interest to the secret services was also the research and publication of Forró's book on the former university of Franeker, in the Netherlands. They wanted to know how much Forró already had progressed with the book and how he planned to send his manuscript to the Netherlands. For years, Forró's relatives (his wife, his son) were also interrogated about the book.
Keywords: Imre Forró, Hungarian secret services, Dirk Vermeulen, Hungarian Reformed Church, Utrecht, Leeuwarden, Franeker

1. Politieke achtergrond

Na de Tweede Wereldoorlog begon in Hongarije de volledige desintegratie van de voormalige staat en machtsstructuren. Van de nieuwe politieke organisaties had alleen de Communistische Partij een visie die verder ging

dan het dagelijkse leven. De communistische organisaties, die als paddenstoelen uit de grond schoten en weinig of geen centrale instructies kregen, begonnen zelfstandig hun eigen invloed te vestigen. Als gevolg hiervan werden eind 1944 en begin 1945 een aantal wetshandhavingseenheden opgericht, die ook staatsveiligheidstaken uitvoerden,[1] waarvan rond 1950 de ÁVH (Államvédelmi Hatóság –Staatsbescherming) het belangrijkste repressieve instrument van de Stalinistische dictatuur van Mátyás Rákosi (1948–1956) was geworden. In 1956, na de kortstondige overwinning van de Hongaarse Opstand en Onafhankelijkheidsstrijd, werden de dictatuur van de partijstaat en haar gewapende repressieve organen ogenblikkelijk ontmanteld.

Onmiddellijk na de Sovjetinterventie begon echter de reorganisatie van de politieke onderzoeksorganen. De nieuwe leider, János Kádár, had een goed functionerende en loyale politie nodig om zijn macht te consolideren. Ten gevolge hiervan werden de geheime diensten onmiddelijk na de revolutie geherstructureerd.[2] Een dergelijke herstructurering gebeurde opnieuw met de zgn. politieke "ontdooing" in 1962.[3] Kádár gaf de essentie van zijn nieuwe beleid in een zin weer: "wie niet tegen ons is, is voor ons".[4] Degenen die het politieke systeem niet tegenwerkten, werd een leefbaar leven gegund.

De totale controle van de samenleving is vanaf dat moment niet verdwenen, maar de methoden van controle zijn subtieler geworden. Er werd het zgn. Derde Hoofddirectoraat binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken gesticht dat de geheime diensten van de Hongaarse Volksrepubliek tussen 1962 en 1990 omvatte. Binnen dit Derde Hoofddirectoraat waren er onder-directoraten. Het III/III Directoraat had als taak het afwenden van interne-reactie, de controle en eventuele onderdrukking van alle activiteiten van de politieke oppositie binnen de samenleving.[5] Om dit te bereiken werd een omvangrijk netwerk van helpers van de geheime diensten uitgebouwd. Deze helpers waren informanten, geheime agenten, of met de agenten vergelijkbare, maar niet gelijke groepen van formele of informele maatschappelijke contacten.[6] Een van de grootste vijanden van de geheime diensten van de atheïstische staatspartij was de kerkelijke oppositie en de vermoede vijandige activiteiten binnen de kerken. In 1974 waren 399 gerekruteerde agenten die zich met kerkelijke zaken bezighielden. Van deze groep waren 328 mensen zelf kerkleden.[7]

De gerekruteerde agenten vanuit de kerken moesten met een specifieke opdracht mensen observeren, met hen contacten leggen en van hen de door de geheime diensten gevraagde informatie krijgen. In mijn studie stel ik op

grond van documenten van het Historisch Archief van de Hongaarse Geheime Diensten een case study voor. Een Hongaarse dominee kwam als gevolg van zijn Nederlandse contacten in het vizier van de Hongaarse geheime diensten. Ik onderzoek hoe hij in contact kwam met Nederlanders en waarom hij jaren lang bespioneerd werd door mensen in zijn omgeving. Ik wil hier graag mijn dank betuigen aan mevrouw Hajnalka Pethő, geboren Forró, de dochter van de bespioneerde dominee, Imre Forró, die mij de documenten van het Historisch Archief van de Hongaarse Geheime Diensten over haar vader ter beschikking stelde.

2. De Nederlandse contacten van Imre Forró

Imre Forró studeerde theologie in Debrecen[8] en in 1932 zette hij zijn studie in Nederland voort met de steun van een studiebeurs van het Stipendium Bernardinum.[9] Het Stipendium Bernardinum was een studiefonds op de Universiteit Utrecht, gesticht in 1761, om de studie van Paltsische en Hongaarse studenten financieel te steunen.[10] Forró kreeg voor drie jaar de beurs, moest colleges volgen in het Nederlands en ook tentamens afleggen. Forró leerde snel Nederlands en probeerde ook Nederlandse contacten te leggen tijdens zijn studiejaren. Hij werd lid van twee studentenverenigingen: van de Internationale Club van Studeerenden,[11] en ook van de Gereformeerde Studenten Vereniging Voetius.[12] De Internationale Club had vooral buitenlandse leden, maar ook enkele Nederlanders werden er toegelaten als leden. Forró bleek een gezellige man te zijn, die makkelijk met iedereen in gesprek raakte. Uit zijn correspondentie uit de jaren na de Tweede Wereldoorlog bleek dat hij ook buiten de universiteit contacten had. Hij was met een dame bevriend die op een kweekschool werkte,[13] en hij leerde ook een jonge dame kennen, met wie hij later wilde trouwen.[14] Er is echter niets van hun eventueel huwelijk geworden.

Tijdens zijn eerste verblijf in Nederland toonde hij al interesse voor de Hongaars-Nederlandse kerkelijke betrekkingen. Hiertoe werden hij en ook andere studenten door hun professoren aangespoord. Voor zijn onderzoek in het Archief in Leeuwarden kreeg hij nog een extra jaar van het Stipendium Bernardinum.[15] Vanwege zijn zwakke gezondheid kon hij echter zijn onderzoek niet afronden. Hij werd voor weken in het ziekenhuis opgenomen vanwege een longbloeding.[16]

Vlak na zijn thuiskomst werd hij ervan verdacht plagiaat gepleegd te hebben in zijn Franeker-onderzoek. Zijn voormalige professor Van Rhijn

nam daarvoor contact op met de professoren in Debrecen om dit te onderzoeken. Achteraf bleek de verdenking vals te zijn. Het is niet bewezen, maar Forró vermoedde dat Lajos Segesváry (zijn medestudent die zich met de peregrinatio academica van Hongaren aan de Universiteit Utrecht bezig hield) achter deze zaak zat. Het hele gedoe rondom de verdenking van plagiaat tastte zijn zwakke gezondheid nog meer aan en hij legde zijn onderzoek voor jaren opzij.[17]

Hoewel hij een getalenteerde student was, kreeg hij na zijn thuiskomst weinig kansen binnen de kerk. Na zijn thuiskomst was hij tussen 1936 en 1942 in kleine gemeenten in de provincies Szabolcs-Szatmár-Bereg en Hajdú-Bihar en later in zijn geboortestad Kenderes als vicaris bezig. In 1944 werd hij als dominee aangesteld in Tiszagyenda, in een kleine afgelegen gemeente. Hier was hij tot 1955 werkzaam. Wegens gezondheidsklachten verhuisde hij met zijn gezin terug naar zijn geboortestad Kenderes, waar hij weer alleen maar als vicaris kon werken. Nadat de dominee, die in Kenderes de gereformeerde gemeente leidde, samen met zijn Nederlandse vrouw naar Nederland was geëmigreerd, solliciteerde Forró naar de baan van dominee in Kenderes, maar hij werd afgewezen. Forró ging vervolgens met invaliditeitspensioen.[18]

Zijn pensionering maakte het hem mogelijk om zich weer met zijn oude liefde, de geschiedenis van de studie van Hongaarse studenten in Franeker bezig te houden. Zijn vroegtijdige pensionering droeg ertoe bij dat Forró in december 1959 een brief stuurde naar de beurscommissie van het Stipendium Bernardinum om opnieuw een beurs aan te vragen.[19] In maart 1960 kreeg hij een positief antwoord uit Utrecht. En hier begon een jarenlange procedure omdat de Hongaarse autoriteiten hem niet naar het Westen wilden laten gaan. Als particulier had Forró geen kans om een paspoort te krijgen. Daarom moest hij zijn onderzoeksreis officieel als dienstreis bewijzen bij de Hongaarse autoriteiten.[20] Maar hij was al met pensioen als vicaris. Dankzij zijn onderzoeken had hij kennissen in de wetenschappelijke wereld, professoren die zich met de vroegmoderne Hongaarse literatuur en geschiedenis bezig hielden.

Zijn bemoeienissen wierpen hun vruchten af. De Afdeling Taal- en Literatuurwetenschap van de Hongaarse Academie der Wetenschappen beloofde zijn paspoortaanvraag te steunen.[21] Forró bezorgde allerlei documenten om te bewijzen dat zijn buitenlandse reis de Hongaarse staat niets zal kosten en dat hij gezond was om naar Nederland te gaan.[22]

Na twee jaar gedoe werd zijn paspoortaanvraag afgewezen. Forrós hoogste instantie, het Állami Egyházügyi Hivatal (Staatsbureau voor Ker-

kelijke Zaken) sprak zich namelijk niet duidelijk uit over zijn aanvraag, zo kon de Afdeling Taal- en Literatuur van de Hongaarse Academie der Wetenschappen zijn paspoortaanvraag ook niet steunen.[23]

Forró gaf niet op, hij vroeg de voorzitter van de Utrechtse beurscommissie om de minister van Cultuur[24] en de voorzitter van het Staatsbureau voor Kerkelijke Zaken te overtuigen hoe belangrijk Forrós onderzoek was.[25] Uiteindelijke kreeg Forró de langverwachte toestemming van het Ministerie. Uit een latere brief van Forró bleek dat zijn paspoortaanvraag door de minister van Buitenlandse Zaken, János Péter, werd gesteund.[26] János Péter, zelf ook protestants theoloog, was tussen 1949 en 1956 de bisschop van het kerkdistrict Tiszántúl (in Oost-Hongarije) en tussen 1961 en 1973 minister van Buitenlandse Zaken.[27] Forró en Péter kenden elkaar wel, omdat Péter als bisschop de baas van Forró was, maar dit was beslist geen vriendschappelijke verhouding, eerder een werkcontact.

Weer met veel gedoe om zijn visum kon Forró 5 jaar na het verkrijgen van zijn beurs eindelijk naar Nederland reizen, waar hij met zijn onderzoek in Leeuwarden kon beginnen. De Friese Academie heeft omvangrijke steun verleend aan zijn onderzoek. Hij mocht kopiëren of kopieën aanvragen op kosten van de Academie en hij kreeg zelfs een assistent, een student theologie in Groningen, Pieter Tuinhof, om zijn manuscript te corrigeren, zijn taalgebruik te verbeteren en registers van zijn boek samen te stellen.[28] Forró kon zijn boek niet afkrijgen tijdens zijn verblijf in Nederland en werkte er ook in de volgende jaren in Hongarije aan.[29]

Forró raakte gemakkelijk met iedereen in gesprek. Tijdens zijn archiefonderzoek in Leeuwarden leerde hij een gepensioneerde leraar, Dirk Vermeulen, kennen. Vermeulen hielp Forró met zijn onderzoek en hij kwam Forró en zijn gezin meermaals bezoeken in Kenderes. Deze bezoeken trokken de aandacht van de Hongaarse geheime diensten.[30]

3. In het vizier van de geheime diensten

In 1965 werd de naam van Forró in een verslag genoemd dat hij lessen Nederlands gaf aan een student theologie.[31] De ondertekenaar van het verslag was Debreceni, wat de codenaam van de secretaris van de bisschop van het Kerkdistrict Tiszántúl, László Ambrus Szabó was.[32]

In de omgeving van Imre Forró was er een dominee, een gerekruteerde agent van het III/III directoraat, die regelmatig verslag deed over de Nederlandse connecties van Forró. Zijn naam en zijn codenaam maak ik op

verzoek van Forrós dochter niet bekend, ik gebruik de afkorting van zijn codenaam "VJ". Hij was een vrijwillige vertrouwenspersoon (naast zijn naam staat de afkorting "tmb.", vol uitgeschreven: titkos megbízott).[33] Dat waren mensen die uit principiële overtuiging en niet onder dwang verslag deden aan de geheime diensten. In het Historisch Archief van de Hongaarse Geheime Diensten zijn verslagen over Forró over de periode tussen 1966 en 1976 bewaard gebleven. De spion hield elke keer contact met een politieagent (case officer) die op grond van het gehoorde het verslag beoordeelde of er voldoende informatie in zat en of deze informatie van operationele waarde was.[34] Verder waren er ook andere agenten die bij gelegenheid verslag deden over Forró, hun codenamen worden volledig vermeld.

Vanuit de verslagen van de agent "VJ" bleek dat voor de geheime diensten interessant was hoe Forró in contact kwam met Nederland, wat hij in Nederland deed, of zich zijn financiële toestand zichtbaar verbeterde en wie zijn Nederlandse kennis, Dirk Vermeulen was. De spion had dus de opdracht gekregen met de Nederlander kennis te maken en erachter te komen wat hij in Hongarije deed.

Agent "VJ" ontmoette Dirk Vermeulen voor het eerst in 1967. In zijn verslag gaf hij een gedetailleerde beschrijving van het uiterlijk van de Nederlander, die 175 centimeter lang, sportief en al boven de 60 was. Verder vertelde de agent dat ze samen (ook met Forró) de markt bezochten en later ook bij andere dominees op visite gingen. Forró vertelde de spion ook dat hij en Vermeulen elkaar tijdens Forrós onderzoek in Leeuwarden ontmoet hadden. Forró tolkte tussen de spion en Vermeulen. Vermeulen vertelde dat hij in Hongarije alles interessant vond, de denkwijze, de financiële toestand, en de levensstijl van de mensen, omdat hij hierover zijn vrienden thuis wilde informeren. De Nederlander toonde ook belangstelling voor het kerkelijke leven en ze spraken ook over de Israëlisch-Arabische Zesdaagse Oorlog.[35] Dit verslag wekte meteen de argwaan van de geheime diensten. De Nederlander werd van spionage verdacht en de agent "VJ" kreeg de opdracht de Nederlander verder in de gaten te houden en zoveel mogelijke informatie over hem te krijgen.[36] De Hongaarse spion ging aan de slag, binnen enkele dagen kwam hij weer met een verslag dat Forró bij de familie Vermeulen gewoond had tijdens zijn verblijf in Nederland en Vermeulen hem met het organiseren van reizen geholpen had.[37]

Het bezoek van de Vermeulens in 1968 (nu kwam meneer Vermeulen samen met zijn vrouw) wekte bij de case officer argwaan. Hij vermoedde dat Vermeulen niet als particulier in Hongarije verbleef maar in opdracht

van een hulporganisatie naar Oost-Hongarije kwam en kleren en medicijnen met zich meebracht. Het was ook verdacht dat de Nederlander veel vragen stelde over het kerkelijke leven en alle goederen op de markt heel nauwkeurig observeerde.[38] Later kwam de agent ook te weten dat Vermeulen tijdens zijn verblijf in Hongarije veel foto's gemaakt had en deze in Nederland in lezingen gepresenteerd had waar hij ook geld voor Hongarije had ingezameld. Vanuit deze donatie bracht hij hulppakketten aan Hongaarse burgers, gebruikte kleren bracht hij naar een verzorgingshuis in Tiszafüred (in Oost- Hongarije).[39] Over deze gebeurtenis berichtte ook een andere agent, onder de schuilnaam "Látogató" ("Bezoeker"), de politie. In het Oost-Hongaarse stadje Karcag werd een dame bezocht, die medicijnen kreeg en haar werd beloofd dat ze een jurk toegestuurd zou krijgen. Om de douanekosten te kunnen betalen werd haar nog 200 forint gegeven.[40]

Hoewel de Hongaarse geheime diensten vermoedden dat Vermeulen in opdracht van een hulporganisatie naar Hongarije kwam, deed hij zijn liefdadigheidswerk op eigen houtje. In een kort artikel geplaatst in het tijdschrift *Canon gestorum scriptura* deed hij bericht over Hongarije. Na een korte samenvatting van de Hongaarse geschiedenis en de Hongaars-Nederlandse eeuwenlange contacten schreef hij ook over de Hongaarse Gereformeerde Kerk in een historisch overzicht en ook over actualiteiten. De verhouding tussen kerk en staat werd in 1948 geregeld. De kerkelijke goederen gingen grotendeels in staatseigendom over. De predikantenvrouwen moesten gaan werken en de dominees moesten vaak ook huishoudelijke bezigheden verrichten om hun dagelijkse onderhoud te kunnen verzekeren. Vermeulen uitte zich ook kritisch over de kerkleiding, waar "aan het communistische regime welgevallige personen" werken en "ware herders der kudde" alleen in het geheim samenkomen om elkaar te steunen. Hij deed een oproep tot materiële steun voor Hongarije. "Op eigen gelegenheid ben ik met mijn vrouw begonnen gedragen kleding te verzamelen en te verzenden, boeken en medicijnen te sturen. Bij velen is de armoede zo groot, dat men niet in staat is de verschuldigde douanekosten te betalen, zodat bij zending van pakketten geld vooruit moet worden overgemaakt," aldus Vermeulen. Hij gaf zijn adres en gironummer aan en hoopte op financiële hulp van de lezers.[41]

Een jaar later, in 1969, kwam de zoon van Dirk Vermeulen naar Hongarije en de zoon van Forró wilde naar Nederland reizen. Over de geplande reis van de zoon van Forró deed ook een andere agent (vermoedelijk uit zijn omgeving) verslag. Agent "Balatoni" ontmoette Forró op het station van het stadje Kenderes, die hem vertelde dat zijn zoon van plan was om

30 dagen in Nederland te verblijven op uitnodiging van het echtpaar dat bij de Forrós logeerde in de afgelopen jaren. De zoon van Forró was ook van plan om een week in Londen bij een geëmigreerde Hongaarse dominee door te brengen.[42]

Uitendelijk kwamen de zoon en de broer van Dirk Vermeulen naar Hongarije. Ze logeerden bij de Forrós, bezochten kerken, scholen, gingen naar een buitenzwembad en reisden ook zonder begeleiding van Forró door het land. Ze stelden vragen over het kerkelijke leven, hoeveel jonge mensen naar de kerk gingen. Ze beweerden dat de belangstelling voor de kerk ook in Nederland afnam onder de jongelui.[43] Kort na het vertrek van de Nederlanders kwam de agent erachter dat ze ook naar Baia Mare (Nagybánya) in Roemenië geweest waren om daar een Hongaarse dominee te bezoeken. Volgens de agent kwamen de Nederlanders dankzij Forró in contact met deze dominee, maar Forró vertelde niet wie deze dominee was en in wat voor contact hij met hem stond.[44] Dit bezoek bleek voor de geheime diensten bijzonder interessant te zijn omdat er meerdere agenten verslag van maakten. In deze verslagen was belastende informatie te vinden over Forró omdat de agenten vermoedden dat hij de Nederlanders in contact gebracht had met andere Hongaren ook buiten de Hongaarse grens.[45] Agent "Barna" kreeg ook de opdracht om zich met Forró bezig te houden, en hem af te raden in contact te blijven met Vermeulen.[46]

Van links naar rechts: Spion VJ, de zoon en broer van Dirk Vermeulen, dominee Mihály Nánási (privécollectie van Hajnalka Pethő)

In de zomer van 1970 kwam Vermeulen in opdracht van een hulporganisatie naar Hongarije en bracht donaties met zich mee (kleren en medicijnen). Hij bezocht elk jaar dezelfde mensen en dezelfde plaatsen.[47] De agent kwam er ook achter dat donaties niet alleen in Nederland, maar ook in Canada en de Verenigde Staten werden ingezameld voor Hongarije, vooral voor liefdadigheidsinstellingen, maar ook voor particulieren. Zo kreeg ook het gezin van Forró een donatie.[48] In de beoordeling van de informatie benadrukte de case officer dat Vermeulen ook in andere kapitalistische landen geld inzamelt voor Hongarije met de redenering dat mensen in Hongarije hulp nodig hebben.[49] Dit punt bleek cruciaal te zijn voor de verdere contacten van Dirk Vermeulen met Hongarije. In 1971 wilden de Vermeulens namelijk opnieuw naar Hongarije komen, en dezelfde plaatsen bezoeken als in de eerdere jaren.[50] Uiteindelijk kwam hun zoon in zijn eentje. De jonge man vertelde dat zijn ouders niet naar Hongarije kwamen want ze reisden naar Australië.[51] Maar hij vertelde niet aan de spion dat zijn vader geen visum had gekregen. Forró was heel verrast en wilde nagaan wat er aan de hand was. Hij schreef een brief aan de bisschop van het Kerkdistrict Tiszántúl en vroeg hem om te onderzoeken waarom zijn vriend geen visum kon krijgen.[52] De spion kwam dit ook te weten en deelde zijn case officer mee, dat het bezoek van de Nederlander ongewenst was in Hongarije volgens de decaan van de kerk. De case officer beoordeelde de activiteit van Forró na deze actie als vijandelijk en gaf de agent de opdracht Forró verder in de gaten te houden.[53]

In 1972 bezocht een Nederlandse vrouw de gepensioneerde dominee Béla Magyar in Kaba. Haar identiteit was voor de agent niet duidelijk, hij vermoedde dat ze een weduwe van een Hongaarse dominee was die naar Nederland geëmigreerd was.[54] Het is waarschijnlijker dat de bezoeker een oude vriend van Forró was, namelijk juffrouw Nel van der Spek, de lerares van een kweekschool in Utrecht, omdat haar brieven aan Forró uit deze tijd laten zien dat ze in deze periode in Hongarije verbleef en kennissen bezocht. Dit is het laatste verslag waar een Nederlander in de omgeving van Forró werd genoemd, na 1974 is er geen informatie meer over Nederlandse kennissen in de verslagen van de agent.

Voor de geheime diensten was het onderzoek en de publicatie van het boek van Forró over Franeker ook interessant. Al in een van de eerste verslagen schreef de agent dat Forró onderzoek deed in Nederland over Hongaarse studenten die daar studeerden en dat daar een boek uit is voortgekomen dat nog niet gepubliceerd is, maar binnenkort zal verschijnen. Forró deed oproep in het Nederlands en Duits tot een voorbestelling van

het boek.[55] De agent sprak ook met de dominee van Kenderes, waar het gezin van Forró woonde. De dominee vertelde dat hij het boek van Forró verdacht vond, want Forró vertelde overal dat zijn boek werd uitgegeven, dat hij mensen wierf om het boek te kopen, en dat hij zelfs een artikel liet schrijven over het boek in het tijdschrift Reformátusok Lapja (Tijjdschift van Gereformeerden), terwijl het boek nog steeds niet was verschenen.[56] Jarenlang werden ook familieleden van Forró, zijn vrouw[57] en zijn zoon[58] gevraagd over het boek. Zijn vrouw uitte zich soms sceptisch over het boek, dat het misschien nooit klaar zal zijn want als Forró iets schreef, schrapte hij het de volgende dag.[59] In het volgende jaar sprak de agent met Forró over zijn boek. Forró vertelde dat hij met het boek nog niet helemaal klaar was, maar er was al een kort artikel over verschenen in een kerkelijk tijdschrift in Nederland. Toen Forró uit Nederland naar huis kwam, maakte hij veel reclame voor zijn boek, voorbestellingen werden opgenomen.[60] Het jaar daarop berichtte de spion dat Forró wegens de voorbereiding van de uitgave van zijn boek misschien naar Nederland zou gaan.[61] De spion vertelde dat in Hongaarse en Nederlandse kranten reclame werd gemaakt voor het boek en Forró probeerde lezers te vinden voor zijn publicatie. Forró wilde op een gegeven moment niets meer zeggen over zijn boek. Volgens zijn spion bleef hij ook verder in contact met Nederlanders.[62] Nog in het volgende jaar kreeg de agent de opdracht om te contoleren hoe het ging met het boek van Forró.[63] De case officer kreeg waarschijnlijk niet de gewenste informatie, de opdracht werd in de volgende maanden meerdere keren herhaald. De spion moest erachter komen wat de intenties van Forró waren om zijn boek naar het buitenland te sturen.[64] Begin oktober kwam de spion met het bericht dat het boek klaar was, maar dat Forró niets erover vertelde of het boek ook naar het buitenland werd gestuurd.[65] Het boek van Forró werd echter nooit gepubliceerd, alleen een deel ervan verscheen na zijn dood.[66]

Verder kreeg de agent de opdracht om allerlei publicaties van Forró die met het buitenland te doen hadden, in de gaten te houden. Toen Forró zich met studenten begon bezig te houden die in Engeland studeerden, moest de agent uitzoeken in wiens opdracht en met welk doel dit onderzoek plaatsvond.[67] Een andere agent deed verslag van de kerkhistorische publicatie over de Nederlandse studiebeurzen van Forró.[68]

Het allerlaatste verslag over Forró tussen de documenten van de geheime diensten is een opdracht van de agent om Forró in 1976, tijdens een reis naar Joegoslavië in de gaten te houden.[69] Hoe hij deze opdracht uitvoerde, weten we niet. In 1977 werd het dossier van Forró afgesloten. In 1977 werd

het Forró nog een keer toegestaan om naar Nederland te reizen. Over zijn bezoek daar zijn echter geen verslagen van de geheime diensten bewaard gebleven.

4. Conclusie

Een goed opgeleide man met Westerse connecties wekte de argwaan van de Hongaarse geheime diensten. Documenten over de bespionering van Imre Forró zijn alleen tussen 1965 en 1976 bewaard gebleven. Of hij al eerder in het vizier van de geheime diensten kwam, weten we niet omdat er geen directe documenten over deze periode bewaard gebleven zijn.

Het is interessant om te onderzoeken waarom Westerlingen voor Oosterse geheime diensten verdacht konden worden. Als we de verslagen lezen, zijn de "activiteiten" heel banaal: de markt bezoeken, met dominees spreken, interesse tonen voor het kerkelijke leven. Maar als de diensten erachter kwamen dat de Westerlingen de informatie thuis met anderen deelden en eventueel niet als particulier maar in opdracht van een (hulp)organisatie optraden in Hongarije, waren ze meteen verdacht. In het geval van Vermeulen waren de geheime diensten achterdochtig omdat hij vertelde dat hij mensen en instellingen in nood bezocht. Volgens de Hongaarse propaganda was in Hongarije niemand noodlijdend, de bewering van Vermeulen was dus het tegendeel van het officiële standpunt van de staat. Hongarije wilde in het buitenland een positief beeld scheppen van zichzelf, Westerse contacten werden toegelaten,[70] maar kritische opmerkingen van een buitenlander die met Hongaren in contact kwam en foto's maakte van het land, werden niet getolereerd. In de jaren 60–70 hoefde een buitenlander echter niet meer met zijn leven betalen voor zijn kritiek, maar een visum kreeg hij niet.

Noten

1 Tabajdi & Ungváry, *Elhallgatott múlt,* 17–19.
2 Ibidem, 51.
3 Ibidem, 38.
4 Ibidem, 446.
5 Tabajdi, *A III/III krónikája*, 32.
6 Rainer M., 'Vajon az ügynök', 54–55.

[7] Tabajdi *Kiegyezés Kádárral*, 223.
[8] Privécollectie. *De autobiografie van Imre Forró Imre*, zonder jaartal.
[9] Privécollectie. *Brief van het curatorium van het Stipendium Bernardinum*, 21 juni 1932.
[10] Schinkelshoek, *Het Stipendium Bernardinum*, 13.
[11] Het Utrechts Archief (verder HUA) Nummer toegang 780, Inventarisnummer 1177, *Knipselboek van de Internationale Club van Studeerenden Utrecht, 1929–1940*, 5 april 1933.
[12] De Vreugd, 'Leden der G. T. S. V. 'Voetius'', 117–122.
[13] Privécollectie. *Correspondentievrienden van Imre Forró*, augustus 1959.
[14] Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (verder TtREL) I. 27. b. 140. d., *Kladbrief van Imre Forró aan Ans*, waarschijnlijk 1936.
[15] TtREL I. 27. b. 142. d. *Duitstalige autobiografie van Imre Forró*, 24 maart 1936.
[16] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan professor Van Rhijn*, 12 september 1936.
[17] TtREL I.27. b. 142. d. *Zeer persoonlijke woorden tot de „geschiedenis van het handschrift „Hong. studenten aan de Franeker Academie"*, zonder jaartal.
[18] TtREL I. 27. b. 142. d. *Autobiografie van Imre Forró*, 24 maart 1936, met aanvulling 27 januari 1965.
[19] TtREL I. 27. b. 136. d. *Brief van professor W. C. Van Unnik aan Imre Forró*, 20 maart 1960.
[20] TtREL I. 27. b. 136. d. *Brief van Imre Forró aan onbekende geadresseerde*, 16 april 1960.
[21] TtREL I. 27. b. 136. d. *Brief van Imre Forró aan László Makkay*, 23 oktober 1961.
[22] TtREL I. 27. b. 137. d. *Verklaring van de huisarts*, 10 januari 1962.
[23] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan onbekende geadresseerde*, 12 april 1962.
[24] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan professor Quispel*, 14 april 1962.
[25] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan professor Quispel*, 24 april 1962.
[26] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan János Péter*, 26 juli 1962.
[27] https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/peter-janos (laatst geraadpleegd op 31 augustus 2024)
[28] TtREL I. 27. b. 139. d .*Brief van Imre Forró aan professor De Graaf*, 2 februari 1965.
[29] TtREL I. 27. b. 144. d. *Brief van Pieter Tuinhof aan Imre Forró*, 8 maart 1967.
[30] Privécollectie. *Brief van Imre Nagy aan Dirk Vermeuelen*, zonder jaartal.
[31] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (verder ÁBTL) 3.1.2-M-39556/1. *Rapport van agent "Debreceni"*, 29 juni 1965.
[32] ÁBTL–2.2.2. *Recruteringsacte van László Ambrus Szabó*, 15 juli 1958.
[33] Privécollectie. *Informatie over de meest voorkomende afkortingen in rapporten van geheime diensten*.
[34] ÁBTL – 3.1.2–M-37277. *Evaluatie van politiemajoor László Varga*, 1 september 1967.
[35] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 1 september 1967.

[36] ÁBTL – 3.1.2–M-37277. *Evaluatie van politiemajoor László Varga*, 1 september 1967.
[37] ÁBTL–-3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 11 september 1967.
[38] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Evaluatie van politiemajoor László Varga*, na 13 augustus 1968.
[39] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 31 januari 1969.
[40] ÁBTL–3.1.53O–13586/3/237. *Rapport van agent "Látogató"*, 15 november 1968.
[41] Vermeulen, 'Ontmoeting met een kerk', 7–10.
[42] ÁBTL–3.1.5.O–13586/3/276. *Rapport van agent "Balatoni"*, 27 juni 1969.
[43] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ",,*, 11 augustus 1969.
[44] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 10 september 1969.
[45] ÁBTL–3.1.5.O–13586/3/278. *Rapport van agent "Barna"*, 4 juni 1969.
[46] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Evaluatie van het rapport van agent "VJ"*, 14 januari 1972.
[47] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Evaluatie van politiemajoor László Varga*, 28 juli 1970.
[48] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 28 augustus 1970.
[49] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Evaluatie van politiemajoor László Varga*, na 28 juli 1970.
[50] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 13 juli 1971.
[51] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 24 augustus 1971.
[52] TtREL I. 27. b. 137. d. *Brief van Imre Forró aan Tibor Barta*, kerst 1971.
[53] ÁBTL–3.1.2 – H-37277. *Rapport van agent "VJ"*, 14 januari 1972.
[54] ÁBTL–3.1.2 – H-37277. *Rapport van agent "VJ"*, 21 september 1972.
[55] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 1 september 1967.
[56] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 11 maart 1968.
[57] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 31 januari 1969 en 26 maart 1969.
[58] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 5 november 1971.
[59] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 26 maart 1969.
[60] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 12. maart 1970.
[61] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 24 augustus 1971.
[62] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 13 november 1973.
[63] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Instructie van politieluitenant László Sűrű*, 7 april 1974.
[64] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Instructie van politieluitenant László Sűrű*, 10 juli 1974 en 5 september 1974.
[65] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van agent "VJ"*, 4 oktober 1974.
[66] Forró, 'Magyar diákok' 93–109.
[67] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Rapport van politiemajoor László Varga*, 10 maart 1971.
[68] ÁBTL–3.1.5. O–13586/3. *Rapport van agent "Veszprémi"*, 8 januari 1969.
[69] ÁBTL–3.1.2–M–37277. *Instructie van politiekapitein László Sűrű*, 22 augustus 1976.
[70] Tabajdi, *A III/III krónikája*, 46–47.

Bibliografie

Primaire bronnen

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [Historisch Archief van Geheime Diensten] (ÁBTL)
ÁBTL–2.2.2. Recruteringsacte van Ambrus Szabó László.
ÁBTL–3.1.2–M–37277. Rapporten van agent "VJ".
ÁBTL–3.1.2–M-39556/1. Rapporten van agent "Debreceni".
ÁBTL–3.1.5. O–13586/3. Rapporten van agent "Veszprémi".
ÁBTL–3.1.53. O–13586/3/237. Rapporten van agent "Látogató".
ÁBTL–3.1.5.O–13586/3/276. Rapporten van agent "Balatoni".
ÁBTL–3.1.5.O–13586/3/278. Rapporten van agent "Barna".
Informatie over de meest voorkomende afkortingen in rapporten van geheime diensten.
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [Archief van het Kerkdistrict Tiszántúl] (verder TtREL)
I. 27. b. Kéziratok, tanulmányok, levelek [Manuscripten, studies, brieven], 136–152. Forró Imre dokumentumai [Documenten van Imre Forró]
Het Utrechts Archief (HUA)
Knipselboek van de Internationale Club van Studeerenden Utrecht, 1929–1940, 5 april 1933, HUA Nummer toegang 780, Inventarisnummer 1177
Privécollectie van Hajnalka Pethő geb. Forró
Brief van het curatorium van het Stipendium Bernardinum, 21 juni 1932.
Correspondentievrienden van Imre Forró, augustus 1959.
Brief van Imre Nagy aan Dirk Vermeulen, zonder jaartal.

Secundaire literatuur

Forró, I. 1989. 'Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623–1794.' *Theologiai Szemle*, 32:2: 93–109.
Rainer M., J. 2014. 'Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? [Is de agent een symbool van het Kádárisme – en zo niet, wat is het dan wel?].' Horváth, S. (ed.). *Az ügynök arcai. Minndennapi kollaboráció és ügynökkérdés* [De gezichten van de agent. Dagelijkse samenwerking en de agentenvraag]. Budapest: Libri.

Tabajdi, G. & Ungváry, K. 2008. *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990* [Een verzwegen verleden. De partijstaat en het binnenlands beleid. De politieke politie in Hongarije 1956–1990]. Budapest: Corvina.

Tabajdi, G. 2013. *A III/III krónikája* [Kroniek van het III/III directoraat]. Budapest: Jaffa.

Tabajdi, G. 2013. *Kiegyezés Kádárral. "Szövetségi politika", 1956–1963* [Verzoening met Kádár. "Geallieerden politiek", 1956–1963]. Budapest: Jaffa.

Vermeulen, D. 1968. 'Ontmoeting met een kerk in verdrukking (Hongarije).' *Canon gestrorum scriptura* 21:4: 7–10.

Vreugd, C. C. de 1999. 'Leden der G. T. S. V. 'Voetius' vanaf 1899 tot 1999 naar jaar van aankomst.' Bank, J. H. van de & Mensink, A. J. & Vreugd, C. C. de (red). *Cantemus voetiani! 1899–1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius te Utrecht*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Internetbronnen

Schinkelshoek, W. M. *Het Stipendium Bernardinum in alle toonaarden bezongen, Proefschrift.* (KRE, 2012).
http://corvina.kre.hu:8080/phd/WM_Schinkelshoek_ertekezes_(holland).pdf (Laatst geraadpleegd 12 januari 2024)

Kommunista vezetők. Életrajzok. Péter János [Communistische leiders. Biografieën. János Péter]
https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/peter-janos (Laatst geraadpleegd 31 augustus 2024)

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/9

Ferenc Sipos

Dutch idea – Hungarian implementation

Abstract

Labor punishments are a well-defined and important category of criminal law, both from the point of view of legal history and penal theory, and include all punishments involving work-related disadvantages. The path along which labor punishments reach from primitive forms of slavery to modern reparative labor punishments is in itself very instructive and interesting, and one of the very important stages of this path was the establishment of the workhouse, the model of which Hungary also borrowed from the Netherlands. This article undertakes to present the introduction and development of this legal institution in Hungary.
Keywords: Criminal law; Punishments; workhouse, Rasphuis, Spinhuis; legal history

Workhouses in Hungary

Numerous connections and parallels have already been revealed between the Netherlands and Hungary in previous literature. Such points include the shared ecclesiastical, primarily Calvinist, connections,[1] as well as peregrination,[2] cultural parallels,[3] child welfare,[4] or the accounts of Hungarian travellers about the Netherlands or its colonies.[5] But we can also find points of connection in the field of criminal law. One of these is the concept of the 'workhouse' as a security measure, which was first founded in the Netherlands.

Workhouses

The history of the workhouse is closely linked to the proliferation and massification of poverty and social problems, as well as the attempts to address them. The first workhouses were not established for criminal elements, but were tools for poor relief. With the emergence of wage labour, unemployment, and the increasing problem of penniless vagrants and beggars became more pronounced. These problems primarily appeared *en masse* in larger cities, which is why, naturally, the first workhouses were established here. The emergence of Protestantism acted as a catalyst for this process, since unemployment, begging, and poverty were no longer considered desirable or commendable states from a religious-moral perspective; for the almsgiver, they were no longer seen as a means to experience piety, but rather as a clear indication of the absence of divine grace for the citizens who lived by their own labour.

The workhouse was an institution of economic and social change in early capitalism. It emerged in societies that underwent significant economic changes, where the previous social order and balance were disrupted, and in which a new economic order was emerging. The first inhabitants of the workhouses were those whom the feudal world and ecclesiastical charity no longer protected, and whom the capitalizing society had not yet integrated. The existence of work capacity and the lack of work in a society based on labour and acquisition could only mean one thing: a lack of motivation to work. To train the idle but able-bodied individuals for work and to remove them from public spaces, the establishment of an institution that simultaneously addressed both problems seemed like an excellent solution.

The first workhouse was the Amsterdam Rasphuis, or rasp house, named because those sent there had to rasp Brazilian wood needed for dyeing fabrics. Its history dates back to 1578, when the city council, after lengthy debate, hesitated to impose the death penalty—typically prescribed by law for theft—on a 16-year-old youth, and thus sought an alternative solution. In the opinion of the councillors, taking a life would have been too severe a punishment for the committed act. At the suggestion of Jan Spiegel city councillor, the decision was made to establish an institution that would train civic youth in permanent work.[6]

In 1589 the citizens, finding it inappropriate to punish their own children with beating, mutilation, or death, decided to establish a house where vagrants, offenders, and drunkards would be locked up and employed until

the time deemed proportional by the jurors for the committed act.[7] The institution paid great attention to adequately proving to the inmates that work was essential for their survival. Therefore, those who did not want to work were thoroughly beaten the first time, and if they continued to stubbornly refuse to work, they were locked in a cellar where water was slowly let in through a pipe. If the prisoner did not want to drown, they had to pump continuously. This is how they were forced into constant physical exertion.[8]

The Rasphuis and the Spinhuis (spinning house) for women were also successful institutions. Their success was probably largely due to the fact that not only suspicious, foreign, vagrant, and unemployed elements were sent here, but also the city's wayward youth or drunken citizens served their deserved punishment here. In the spinning house reserved for women, including prostitutes, there was also room for wayward or unruly citizen girls. The Rasphuis, intended as both a prison and a reform facility, and the Spinhuis, or workhouse for women, thus accommodated not only vagabonds but also unruly youths and prostitutes, attempting to reform them by putting them to work.[9]

The city considered the institution its own and took responsibility for the residents as well. This may be the reason why they paid great attention not only to work but also to the proper use of leisure time, filling it with organized competitions and games. The institution remained in existence until 1890, and during this time, it was visited by notable figures such as John Howard, known as the apostle of prison reform.[10] Following the Dutch model, a real network of workhouses was established in Europe, first in Brussels, then in Lübeck, Leipzig, Vienna, the Swedish cities, England, and even in Saint Petersburg under Tsar Peter I. As we have seen, workhouses, with a few exceptions, were more characteristic of Protestant states. Catholic Spain never took a strict stance against begging, and workhouses were never established there. The institution of the workhouse is not characteristic of either France or the Italian cities.[11]

In England, the so-called Vagrancy Act of 1824 categorized beggars and vagrants into several groups. Disorderly, idle persons included those who wandered the streets begging, or sent someone to beg for them, also prostitutes, who neglected their children's care, leaving their upbringing to the parish, those who escaped from the workhouse, drunkards, or who were unreliable. They were punished more leniently, and if caught, they were sent to the workhouse. Rogues and vagabonds received harsher sentences because they were presumed to have committed crimes. This regulation

remained in place with few changes until the end of the century. England relied on the workhouse system when imposing punishments on beggars and vagrants, which housed and forced the convicted to perform corrective labour.[12] It's no coincidence that Scrooge immediately asks when urged to charity and solidarity with the poor: 'And the Union workhouses? […] Are they still in operation?'[13]

In Hamburg in 1604, in Vienna in 1671, and in Prague in 1737, workhouses were established, and by 1786, there were already more than sixty such institutions in Europe.[14] In Hungary, the first workhouse opened in 1772 in Sempte, near Pozsony, which is also considered the beginning of imprisonment as a punishment. However, this is also the beginning of the workhouse in Hungary, adding that the concept of the workhouse was for a long time a collective term, encompassing not only poor relief institutions but also penal institutions.

The British House of Correction, the Dutch Rasphuis and Spinhuis, the punitive houses of the Hanseatic cities, as well as the Belgian 'poorhouses' and the French 'workhouses' differ in name, but they indicate a unified developmental line along which the concept of the workhouse emerged and strengthened by the early 20th century.[15]

In Hungary, the first house of moral improvement, which can also be considered a workhouse (Erwerbhaus), was established in Pest in 1817 by the Women's Welfare Association of Pest in Nagymező Street, which was then located in the outskirts of the city. The founders of the institution were aristocratic and bourgeois ladies. According to their intention, they primarily aimed to create an institution for impoverished bourgeois women and girls, whom they personally knew. The philanthropic association they established then set up the workhouse, which, in accordance with the aforementioned principles, did not employ disciplinary and coercive measures and was open only to beggars and the poor who voluntarily took on work there, most typically embroidery and other handicrafts. Between 1817 and 1833, the institution employed around 2,000 people.[16]

However, the care of those 'dangerous' beggars, who 'spend their days in idleness and debauchery, and engage in theft and other offences while begging,' was entrusted by the association to a future national 'compulsory institution.'[17]

The national institution was then established in such a way that in 1833, by the decree of the Palatine, the city of Pest took over the institution from the association. The new state institution was a completely different type of establishment. The measure is well indicated by the regulations estab-

lished in 1845, which on one hand precisely define its purpose, and on the other hand provide an insight into the concept of a workhouse in the mid-19th century.

> 1. §. There are three types of public workhouses:
> 1. Voluntary workhouse, where individuals without property and otherwise unable to find any income seek and receive work and food.
> 2. Compulsory workhouse, where individuals who have made themselves guilty of minor police offenses are kept.
> 3. A prison where individuals are confined as punishment for police violations and compelled to work. 'Our Institute belongs to the second class.'[18]

The newly established workhouse thus became a gathering place for petty criminals. The achievement of the workhouses in this era was that they managed to solve the problem of the official confinement of vagrants and beggars, vagabonds, in such a way that, at least seemingly, they preserved the liberal principle of individual freedom or its appearance intact.[19]

During the consecration of the chapel of the compulsory workhouse in 1845, János Chrysostom Gyarmathy, 'a theology teacher and extraordinary university instructor,' briefly summarized the theoretical foundations of workhouses known at that time: 'idleness, frivolity, softness, and the aversion to work nurture the cowardice of society, endanger the foundation of society, and undermine the root of the common happiness.' In such circumstances, there was nothing left but to achieve the desired peace and order through appropriate regulations. Thus, the bourgeois society arrived at the idea of founding workers' houses.[20]

These ideas are similar to how Ferenc Finkey discussed the necessity of the workhouses in 1905, examining their sociological foundations. 'The state therefore undoubtedly has the right, and indeed, by its purpose and duty, the obligation to regulate individual actions, meaning it can demand certain positive activities from individuals on one hand, and on the other hand, require them to refrain from certain actions. It is within the state's right, and its duty in the interest of the community, public order, and public welfare, to punish individuals who defy such state commands or prohibitions, thereby also exercising prevention, at least indirectly.' This general rule applies to vagrancy and begging as well.

Workhouses

The history of codified labour penalties in Hungarian criminal law began with Act XXI of 1913. The adoption of the 1913 Act XXI and the 1928 Act X, among other reasons, was due to the sudden increase in the number of unemployed, vagrants, and other dubious elements. This was not a Hungarian peculiarity. As is evident from the justification attached to the laws, the debates on curbing vagrants, dubious elements, and vagabonds through non-traditional criminal law measures began in the late 19th century, both at international criminal law conferences and in international literature, similarly to domestic events. The timing is not coincidental either. In the final days of feudalism, social and economic processes began that led to the dissolution of traditional village communities and classic multi-generational family models. Suddenly, a large number of individuals appeared on the highways and in the cities who had no property or means of livelihood and essentially belonged to no community.

The explosive transformation of the social structure and the traditionally agricultural environment in Hungary is well illustrated by the fact that in the mid-19th century, 10% of the Hungarian population lived in cities, while by 1910, this number had risen to almost 25%. In 1870, the share of industry and mining in the national income was 16.5%, and by 1913, it had risen to 26%.[21]

With the gradual concentration of smaller estates, the number of unemployed in the modern sense began to rise, a group that the vibrant industrialization processes and infrastructural investments typical of the era were unable to absorb. With the decline of these investments, the number of those without a livelihood increased even further.[22] The development of industrial production led to the emergence of the urban proletariat, among whom those who lived by committing crimes also appeared.[23] 'The Hungarian penal code, which was predominantly tailored to agrarian production, could not cope with the specific forms of criminality arising from industrial culture.'[24]

Legal historical background

The discourse on workhouses in Hungarian criminal law literature did not begin with the Act XXI of 1913. For the citizen of 21st-century Hungary, who is accustomed to the almost automatic political statements about the necessity of amending the Criminal Code following the commission of a

high-profile crime requiring a simple criminal law intervention, and the subsequent amendment within weeks, it may seem strange that the law on dangerous idlers was only adopted after decades of social and professional debate. In the following, I will strive to outline the key milestones of the process that culminated in the establishment of legal regulations regarding vagrants in Hungary in 1913.

First of all, it is important to clarify that the issues of unemployment and vagrancy were not only of concern to Hungarian criminal law scholars. At that time, the issue of workhouses and dangerous offenders was a regular topic in Europe and overseas at various international forums. The International Criminal Law Association, associated with Liszt,[25] put the issue on the agenda at its Paris general assembly in 1893 and then again in Copenhagen in 1913.[26] The International Congress of Patronage,[27] on the other hand, discussed it on four occasions. In 1890, 1897, 1898, and then in 1905. In 1908, the International Society for the Study of Social Protection Issues,[28] with its telling name, discussed the details of the issue at several meetings in Paris. The international prison congress,[29] on the other hand, examined the most effective means of combating vagrancy and begging twice – in 1885 at the Rome congress and in 1895 at the Paris congress.[30]

In Hungary, the literature dealing with workhouses is not without precedent either. Károly Balla, the captain of Pest County, and several county judges proposed a law on vagrancy as early as 1841, nearly seventy-five years before the relevant legislation was enacted.[31] In his forward-thinking proposals, it is not difficult to recognize the semi-open execution of imprisonment and the institution of conditional release or the probation officer. According to Balla, it is fundamentally the duty of every citizen to ensure their own self-care and the legal provision of their livelihood, as 'those without means of subsistence easily stray onto the path of crime.' 'Society not only has the right but also the duty to protect itself from such threats, (…) which can only happen if it forces those who want to live off the society's resources as parasites to work.'[32]

Balla summarized his proposals for the 'induction of idlers to work' in six points, according to which the counties responsible for the residents should compile a list of idlers under the name 'public labourers' and establish workhouses for their placement. The public labourers would perform public work under the supervision of a caretaker during the day, and would only be taken to the workhouses at night. They would receive wages for their work, which they could only collect after their release. They

could only be released if they earned it through their diligence, and although they would still be under 'police supervision,' they would appear to be fit for independent employment. According to Balla, the work to be done could include prison construction, road construction, and river regulation.[33]

The ministerial commissioners investigating state penal institutions in 1867 concluded 'most crimes stem from either ignorance of work or avoidance of work; therefore, the task of the penal institution is not only to train such individuals for some kind of work but also to instil in them a desire to work, so that upon their release, they do not return to a life of crime for the same reason.'[34]

Jenő Balogh, who later oversaw the birth of the law on dangerous work-avoiders as Minister of Justice, first proposed the establishment of workhouses in 1888.[35] In his opinion, the fight against the so-called dangerous social classes unfortunately comes to a halt during this period, and he believes that the application of confinement has neither a deterrent nor a corrective effect on these social classes; in fact, these criminals can become schools of vice. Therefore, he believes that the workhouses would be able to fulfil this task.[36]

Gyula Nagyiványi Fekete presented a complete proposal at the meeting of the Prison Affairs Committee of the Hungarian Jurists' Association in November 1889, in which he discussed the necessity and timeliness of introducing workhouses in eleven chapters.[37] He outlined the relevant current German, French, and English practices and literature. Based on practical experiences, he made detailed proposals regarding the material, personal, and organizational conditions and characteristics of the workhouses to be established.

Ferenc Finkey developed a detailed proposal in 1905.[38] Finkey, along with other authors, considered vagrancy and begging to be the breeding ground of crime. It is worth quoting verbatim the logical progression that leads from the degradation of a person living a life of idleness straight to murder: 'Setting aside the more distant and secondary causes(!), in most cases, it is idleness and lack of work that drives the destitute to vagrancy and begging.' This awakens in them the idea of living off others' wealth without work, this creates repeated deprivation, need, which then drives them to alcoholism, then to theft, fraud, later to robbery, and possibly to murder.'[39] A similar line of reasoning is also found in the justification of the later workhouse law.

According to Finkey, it is not sufficient to punish vagrancy and begging with imprisonment or confinement; rather, specific institutions should be established for individuals leading such a lifestyle. Finkey does not consider tramps and beggars to be a homogeneous group; instead, he categorizes them into four classes and sees the establishment of different types of institutions for each class according to their specific needs. The four classes are: the idler; the unemployable; the job seekers; and the class of young vagrants and beggars.[40] The necessary institutions, in the order mentioned above, are: workhouses; shelters; employment agencies; children's protection and workers' schools. He considers only the layer of idlers as a criminal element, and in his opinion, referral to the workhouse seems necessary for them. Convicts could be sent to a workhouse for an indefinite period based on a court judgment. Due to the guarantee of civil liberties, Finkey only empowers the criminal court with the right to impose such a significant restriction on individual freedom.[41]

In contrast, according to Pál Angyal, while 'we have overloaded the ship of criminal law with the guarantees of individual freedom, rendering it incapable of fulfilling its intended protective service due to lack of necessary speed,' Angyal does not mention the necessity of workhouses.[42] For different types of dangerous offenders, he proposes various sanctions: for recidivists, a longer prison sentence than the basic penalty, and in cases of diminished capacity, he deems it necessary to establish 'rehabilitation detention' institutions.[43] Elsewhere, during the discussion of the degrees of public danger, in his proposals regarding legal consequences, he sees the application of social supervision after serving the sentence in cases of minor public danger, and the necessity of referral to a work camp in cases of greater public danger.[44]

Ferenc Pekáry, district and later Budapest deputy chief of police, examining the necessity of introducing workhouses, distinguishes four categories of vagrants: 1. elderly, sick individuals incapable of self-support; 2. individuals capable of self-support but without a permanent 'place of residence' or regular source of income; 3. those with 'dubious occupations'; 4. and the 'habitually convicted incorrigible criminals.' Pekáry not only categorized the vagrants but also strives for differentiation in the workhouses, proposing the introduction of two distinct types. In the case of those in the second and third categories, he deems a 'work-training, work-educating institution' necessary, while for those in the fourth category, he considers a stricter institution necessary. In the case of the first category, however, he does not see the need for punishment: 'In their final

destitution, they should mostly be placed under a roof, in a police detention facility, at their own request, and provided with the most essential food.' Pekáry concludes the study with a detailed *de lege ferenda* proposal, and as a practical person—who understands that even the best intentions can fail due to lack of funds—he also suggests, considering the domestic conditions, that the workhouse system proposed by Finkey should only be introduced in the next phase, step by step, depending on the availability of financial resources.[45]

Act XXI of 1913

This law was born in an era when it became evident that 'harsh retribution cannot be the goal of criminal law, not least because the finely constructed theories in this ideological framework, while appearing very appealing from the outside, did not satisfy anyone, as they neither provided solace nor achieved a reduction in the number of offenders.'[46] During this period, several significant criminal law statutes were enacted. The products of this era include conditional sentencing, separate juvenile criminal law, the institution of rehabilitation, the segregation of individuals with diminished intellectual and moral capacities, and the system of measures against alcoholics.[47] At this time, legislation begins to take into account the perpetrator's identity and personality traits when imposing punishment.

Primarily, Lajos Degré emphasized the preventive and educational purpose of the workhouse in his notes on the law: 'The workhouse is a new institution in our legal system.'[48] In essence, it does not serve a punitive or retaliatory purpose, but rather a preventive rule, which, as clearly indicated by the law's provisions, primarily and eminently aims to educate socially dangerous individuals for a regular and industrious social life; in addition, it also achieves their temporary elimination.

The Hungarian legal regulation allowed for the placement in a workhouse as an alternative to the traditionally applied penalties for dangerous idleness, such as imprisonment and fines. This would fundamentally have been considered a progressive legal institution, as it theoretically served the idea of modern education.

The 1879 XL Act on misdemeanours, which joined the Csemegi Code, also contained provisions for vagabonds and beggars. Sections 62–69 of the Criminal Code punish 'vagrancy due to occupation or unemployment' with detention for up to eight days, 'public or house-to-house begging

without official permission,' and 'those who encourage, send, or provide children under sixteen for begging.'

For the recidivist, that is, one who 'has been punished for vagrancy and is found to be vagrant again within two years after serving the sentence,' and 'who, having been punished for begging, if two years have not passed since serving the last sentence, begs again in public places or from house to house without official permission,' the punishment is imprisonment for up to one month. According to the law, an additional penalty that can be applied for vagrancy or begging is the 'order to their place of residence' after serving the sentence, and for foreigners, expulsion from the country.

The purpose of the workhouse was to accustom the inmates to a working and orderly lifestyle through regular employment,[49] discipline, and education, to reform the socially dangerous, work-averse offenders, and to transform their personalities.[50] The workhouse, as a special preventive measure, could only be applied in cases of committing a crime, but the weight of these guarantee conditions is significantly reduced by the fact that in this sense, socially dangerous idleness was also considered a crime.[51] Accordingly, the court could send to the workhouse those who committed the offense of socially dangerous idleness,[52] or those who were sentenced to imprisonment, jail, or at least three months of detention for crimes or misdemeanours against life, bodily integrity, decency, or property, and an additional conjunctive condition was that this crime or misdemeanour should be related to the perpetrator's idle lifestyle (Sections 1–4).[53]

There was an opportunity to apply the workhouse instead of punishment, independently or alongside punishment, thereafter. It could be applied independently if someone was convicted of the offense or misdemeanour of dangerous idleness,[54] and its application after the punishment could occur due to the commission of an offense or crime related to a lifestyle of idleness.[55] In this latter case, the convicted person had to be transferred to the workhouse after serving their prison sentence. However, the court could order in its judgment that the convict serve this punishment in the workhouse.[56]

There was no mandatory case for referral to the workhouse. It always depended on the court's discretion whether to apply the workhouse or imprisonment, or, as mentioned above, both one after the other. There were cases when, as a general rule, the court imposed imprisonment, and only under certain conditions could it refer the offender to a labour house, and

vice versa, there were cases when the general rule was the application of a labour house, with imprisonment being an exception.[57]

Only under the fulfilment of additional conditions could the security regulation be applied in the case of the misdemeanour or contravention of dangerous work evasion, provided that the perpetrator was not a recidivist. In such cases, the court generally imposed imprisonment (Section 4), and could only refer the offender to a labour house if it deemed it necessary for their reformation and adaptation to a proper lifestyle.

An offender sentenced to prison, jail, or at least three months of detention for a crime or misdemeanour against life, bodily integrity, decency, or property could only be sent to a labour house after serving their sentence if the court determined that the crime or misdemeanour was related to the offender's work-averse lifestyle.

The main rule for being sent to the workhouse was in cases where the offender had already been punished for dangerous idleness and, within two years of serving the sentence, committed the offense of dangerous idleness again in the form of a misdemeanour or infraction. At that time, the court sentenced the perpetrator to the workhouse without imposing a prison sentence.[58]

The wording of the law, with the term 'commits,' seemingly refers to a case that does not allow for discretion. However, the continuation – 'the court may omit the referral to the workhouse and impose a prison sentence ranging from one month to one year if it can be reasonably inferred from the convict's character and the circumstances of the case that the perpetrator will lead a diligent and orderly life after serving the sentence' – shows that the court's discretionary power was not affected by the wording.

There was no basis for exemption from work under any pretext. The provisions of the law could not be applied to individuals of unsound mind[59] and minors.[60] If any of the inmates became unfit for work due to illness or mental illness, the detention in the workhouse was terminated, but apart from these two reasons, general forced labour was characteristic, during which the inmates in the workhouse were not given any opportunity to choose the nature of their work.

Of course, there could have been cases where, during the period of detention in the workhouse, suspicion arose that the detainee was not of sound mind or was permanently unfit for work. In such cases, the head of the prison informed the workhouse supervisory authority, presenting the opinion of the prison doctor simultaneously. If the authority deemed it proven that the mental state of the person sent to the workhouse was

abnormal—if necessary, consulting another doctor's opinion in addition to the prison doctor's—or that they were permanently unfit for work, the person sent to the workhouse was released from the institution.[61]

It is important to clarify that the concept of an abnormal mental state was not identical to a mental illness resulting in insanity; it was to be interpreted more broadly. It included those with psychopathic personality traits and those with limited capacity for understanding.[62]

The detention in the workhouse was an indefinite measure, with its actual duration depending on the facts that emerged during its execution.[63] The principles regarding the concept of indefinite punishment were first established at the prison congress held in Cincinnati in 1870.[64] The 8th International Prison Congress in Washington in 1910 supported the institution of referring individuals to the workhouse for an indefinite duration and discussed its implementation in detail.[65] In Europe, the theoretical possibility of indefinite sentencing was first accepted almost unanimously at the 1891 Kristiania (Copenhagen) Congress.[66] The Hungarian regulations regarding duration were also developed in this spirit.

According to the law:[67] the referral to the workhouse is for an indefinite period, but its duration cannot be shorter than one year and longer than five years. The court could not determine the length of the commitment in its judgment; it simply referred the convict to the workhouse, and the actual duration of their detention within the legal framework depended on their subsequent behaviour in the institution.

The indeterminate sentence was completely foreign to the spirit of Hungarian criminal law and its previously strict and rigid rules on sentencing, and undoubtedly, the indeterminate duration was one of the elements of the workhouse regulations that practical professionals could least identify with. The courts' aversion to the institution was not diminished, and likely increased, by the fact that according to the justification of the legislative article, the complex and responsible process of judicial discretion and the guarantee elements appearing in fixed-term sentences could be 'fully replaced by the well-chosen organization of supervisory authorities composed of completely independent men, who will be tasked with overseeing offenders sentenced to indefinite terms or other dangerous individuals interned for an indefinite period and determining the time of their release.'[68]

Moreover, the justification went even further: 'the constant and vigilant oversight of the aforementioned supervisory authority, which can always allow for the modification of the measures taken, can correct any possible

errors made by the judge, who is freed from the stricter limits of the code.' These rather offensive assumptions had to be accepted by the judge who decided to apply the legal institution.

The law therefore believed it could find the necessary guarantees both in the judicial process itself (Section 17), as well as in the establishment of an unbreachable statutory maximum (Section 10), and in the proper organization and independence of the supervisory authority (Section 13). The courts, as bearers of justice and independence, were rather depicted as outdated institutions that, on their own, without supervision, are not capable of functioning flawlessly.

The supervisory authority

According to § 13, a separate supervisory authority had to be established for each workhouse, the detailed regulations of which were determined by the decree on the implementation of the law. The members of the supervisory authority were appointed by the Minister of Justice from among the members of the royal court, the royal prosecutor's office, and the police authority, as well as the heads of the workhouse and other presumably suitable individuals. The supervisory board was responsible for deciding on the conditional release of the convict. This could only happen if the convict had already served at least one year as mandated by law, and their good behaviour provided a reasonable expectation that they would lead a diligent and respectable life. That the person sent to the labour house demonstrated sufficient diligence and good behaviour could only be considered proven if the detainee earned a sufficient number of diligence marks.[69]

The head of the penitentiary evaluated those sent to the labour house four times a month, taking into account the quantity and quality of the daily work performed and the pre-existing qualifications of the inmate. The evaluation was done by assigning diligence grades. The best diligence mark was a four, and the worst was a zero. Similarly, the pastor and the teacher also evaluated the inmates of the workhouse once a month by giving them diligence marks. Only those inmates who received at least 18 diligence points per month could benefit from the privileges granted to the diligent and well-behaved, and if someone did not attend school (and therefore could not receive points from the teacher), they needed at least 16 points per month.[70] The 29th section of the regulation stipulated how much the

diligence marks should be taken into account when granting conditional release.[71]

Those who had already spent the maximum five years in the institution, as defined by law, also had to be released. Not only the convicted person could appeal against the supervisory authority's decision on conditional release within eight days, but also the prosecutor and the director of the institution. After being granted parole, the convict was required to reside at a location determined by the supervising authority and to lead a diligent and orderly life. The law determined the duration of probation to be one year. According to the justification of the law, the short, one-year interval was established because the monitoring can be more intensive the smaller the number of those being monitored (those on conditional release), meaning that the fewer there are, the more attention they receive. According to the reasoning, parolees are exposed to the dangers of recidivism and further moral decline mainly during the first period immediately following their release. 'If they have completed the first year honestly, they are mostly saved, and they can be considered individuals who are no longer a danger to society.' If the convict led a hardworking and decent lifestyle during this time, the release became permanent. In this case, he regained his full freedom without any special measures, by the force of law. However, if he led a life of alcoholism, immorality, or idleness, or seriously violated the conduct rules of the supervising authority in any other way, the convict had to be returned to the institution.

In the case where the conditionally released individual committed a crime against life, physical integrity, property, or decency, and as a result, the court sentenced them to at least three months of imprisonment, they had to be returned to the workhouse. In the case of committing another crime, the court decided on the return taking into account all the circumstances of the case. The person who was sent back to the workhouse again spent a period of one to five years in the institution. Neither the previous years nor the duration of parole could be counted towards this period.

According to the Csemegi Code, the reinstatement of those conditionally released could only be ordered by the Minister of Justice. In the case of workhouses, however, the law conferred this right to the royal court, in order to dispel the concerns 'that are usually raised during the enactment of similar laws in the name of protecting individual freedom.'

Workhouses in practice

At its introduction, criminal law experts were almost unanimously enthusiastic about the idea of the workhouse. Degré Lajos welcomed the introduction of the workhouse as a radically new but, in his hopes, effective and modern security measure, which, despite its groundbreaking novelty, does not conflict with the principles of criminal law.[72] Nándor Bernolák shared a similar opinion, considering the new security regulation to be modern and fully appropriate, and expressed his hope that the otherwise conservative judiciary would gladly and frequently apply this 'modern and conceptually contemporary piece of legislation.'[73]

Antal Berényi drew a parallel between expulsion, prohibition from occupation, and referral to a correctional facility, which are already present in Hungarian criminal law, in an effort to demonstrate the compatibility and legitimacy of the new sanction within the Hungarian legal system.[74]

According to Finkey – who himself played a role in the birth of the legislative article – the indefinite-term conviction is 'generally undoubtedly of great and beneficial significance.'[75]

However, time did not confirm the optimistic expectations. It is true that the theoretical foundation of the legal institution was impeccable and detailed, aligning perfectly with the expectations of its time; however, its practical implementation was far from being as bright. Workhouses were never built in Hungary. Even at the time of drafting the legislative article, the lawmaker anticipated that the implementation would encounter financial difficulties.[76] Therefore, Section 11 of the law stipulated that the Minister of Justice should designate one of the national penal institutions or court jails as a workhouse temporarily through a decree. Section 21 designated January 1, 1916, as the latest date for the provisions regarding the workhouse to come into effect. Accordingly, a men's labour house was established in the Jászberény district court prison,[77] and a women's labour house was set up in the separate section of the Kalocsa district court prison.[78]

The provision was created as a temporary solution, but even then there were voices that, based on previous experiences related to the enforcement of other laws, doubted its truly temporary nature, and these fears were later confirmed. Unfortunately, the situation that was meant to be temporary became permanent. The First World War, which took place in the mean-time, did not help in the establishment of the material conditions of the legal institution either.

The fundamental principles of employment and work education were compromised from the very beginning. In Jászberény, the inmates primarily performed agricultural work, along with maintenance and household tasks, as well as laundry, and only occasionally engaged in basket weaving, shoe repair, or masonry. The female inmates were engaged in gardening, clothing repair, feather plucking, and also household chores. Despite the fact that the inmates mostly came from the urban population, and thus their reintegration required industrial-type employment to acquire useful skills[79] and become capable of starting a new life as useful members of society after their time in the workhouse. It is no coincidence, therefore, that Finkey identifies the employment of the inmates in agricultural work as the most contentious issue in the implementation.[80]

From a sociological perspective, the workhouse was also unsuccessful. The attempt to make the workhouse a participant in economic life ended in failure. The work ethic and performance of the inmates were a fraction of those workers who were paid for their labour. The number of tasks that could be performed in the workhouses was quite limited, so the entrepreneurs did not see any potential in convict labour. 'The workhouse, despite the intentions of its creators, practically rendered the inmate impossible to integrate along both dimensions of *casteli* integration.' His social connections practically ceased with the confinement, and his work became socially meaningless. He didn't get paid for it, there was no system of social connections tied to it, and the work, being a direct compulsion, lost all its dignity.[81]

During the execution, it would have been a fundamental requirement to separate those with a criminal record and those who had already been in a labour house from first-time detainees. Additionally, within each main group, further classification would have been necessary, for example, based on age or previous occupation. Further segregation would have been necessary for inmates who were unwilling to work, stubborn, or incompatible in character,[82] so as not to jeopardize the moral improvement of the other inmates.[83] However, this was also not feasible. Just as the compulsion to work dominated instead of fostering a work ethic, the practical realization of educational goals was only faintly present in religious and school education.[84]

Unfortunately, it can be stated with complete certainty that the institution of the workhouse actually began to decline right from its introduction. In the first year, even before the Trianon Peace Treaty, only 90 men and 132 women were sent to the workhouse by the courts in Hungary, which

might not seem like a small number at the beginning, but this number continuously decreased in the following years. In 1922, there were only 17 men and 22 women, and by early 1930, there were just 33 men and 37 women in forced labour detention.[85] In 1932, a total of 9 individuals were sentenced to workhouse placement by the courts, and in 1933, 10 individuals were sentenced.[86]

According to Katalin Gönczöl, one reason for this could be that the courts, accustomed to proportional punishments, found the referral to the workhouse too harsh, and another reason could be that the judges could not or did not want to identify with the penalization of poverty and helplessness.[87] Although there are examples of principled and political opposition to workhouses,[88] contemporary articles and documents generally do not refer to this. It can be said that at the time of its introduction, the workhouse was a justified, well-considered, and in its own time, a modern and popular form of punishment, or could have been. Rather, the absence of the necessary material resources at the time of its introduction and the resulting anomalies in sentencing and difficulties in execution could have caused the crisis of the measure. 'The logic of the courts is that if someone sent to a labour house will end up in prison anyway, it doesn't matter if they are directly sentenced to prison for committing a misdemeanour.'[89]

Even in 1933, Finkey referred to the workhouse as 'one of the most significant and successful institutions' among the series of security measures complementing the penal system,[90] and he sought to draw decision-makers' attention to the importance of building workhouses with inspiring statements, citing the initial infrastructural difficulties and later successes of imprisonment as an example, but his arguments went unheard.[91]

The low number of inmates continuously made it more difficult to establish appropriate working conditions, hire supervisors, and procure tools, which in turn led the courts to be even less inclined to choose this form of punishment. As a result of these mutually reinforcing processes, the workhouse gradually, almost imperceptibly, disappeared from the Hungarian criminal justice system.

Noten

[1] Bozzay, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven.', 127–133.; Pusztai, *Michiel de Ruyter.;* Pusztai, 'Gedenkzuil voor De Ruyter.', 175–187.; Pusztai, 'Michiel de Ruyter in der ungarischen Erinnerung.', 44–57.; Pusztai, 'A szabadító emlékezete.', 155–165.; Pusztai, 'Admirális a reformátorok között.', 137–147.;

[2] Bozzay, *Intézménytörténeti kapcsolatok.*; Bozzay, 'De universiteit van Utrecht door een glas-in-loodraam.' 189–204.; Bozzay, 'Hongaarse studenten in Groningen.', 81–94.

[3] Gera, Pusztai, Réthelyi & Daróczi, *A holland nyelvű irodalom története;* Pusztai, 'De "schrijfster van de Javaanse slaven".', 9–27. Pusztai & Bozzay, *Debrecentől Amszterdamig.* Pusztai, 'Jókai Hollandiában.', 112–122.

[4] Aalders, Pusztai & Réthelyi, *A gyermekvonatok*.; Aalders, Pusztai, & Réthelyi, *De Hongaarse kindertreinen.;* Bozzay, 'Das Andenken an die Kinderrettungsaktion in Debrecen.' 211–225.; Pusztai, 'Tot mislukking gedoemd.', 164–199.; Pusztai, 'Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon.', 162–193.;

[5] Pusztai, 'De onbekende László Székely.', 194–206.; Pusztai & Praamstra, 'Een "lasterlijk geschrijf".', 98–124.; Pusztai & Termorshuizen, 'Ernő Zboray: Een Hongaar op Java.', 195–215.; Pusztai, 'Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?', 267–281.; Pusztai & Termorshuizen, 'De tweede man.', 49–63.; Pusztai, 'Robinsonok között.', 66–77.; Pusztai, *Menekülés az idegenbe.;* Pusztai, 'Een reis naar Suriname?', 69–79.; Pusztai, 'Wild gentlemen and terrible savages.', 47–64.

[6] Burkhead, *The Treatment of Criminal Offenders*, 26.

[7] Mezey, 'Az amsterdami Rasphuis.', 11.

[8] Zumthor, *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*, 265.

[9] Ibidem, 266.

[10] Burkhead, *The Treatment of Criminal Offenders*, 55.

[11] Gutton, *La societé et les pauvres en Europe*, 131–142.

[12] Cser, 'Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században.', 49.

[13] Dickens, *A Christmas Carol*, 12.

[14] Finkey, *Büntetéstani problémák*, 82.

[15] Finkey, *Büntetéstani problémák,* 200.

[16] Pik, 'A szociális munka története Magyarországon.', 19–56.

[17] Gyáni, 'Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás geneológiája.', 67.

[18] *Alapszabályok,* 169.

[19] Ulicska, 'A munkanélküliség feltalálása Magyarországon.', 169.

[20] Ibidem, 40.

[21] Gyarmati, Püski & Barta, *Magyarország a XX. században*, 19.

[22] Ibidem, 21.

[23] Friedmann, 'Büntetendő cselekmény és közveszélyesség.', 404.

[24] Lengyel, *A Csemegi kódex és újabb büntetőjogi kodifikációnk*, 22.

[25] Union international de droit pénal

[26] Berényi, 'A közveszélyes bűnözők elleni törvényhozási védelem.', 136.

[27] Congrès international de patronage

[28] Société international pour étude des questions d'assistance
[29] Congrès pénitentiaire international
[30] Finkey, 'A csavargásról és koldulásról szóló legújabb törvényjavaslatok.', 65.
[31] Balla, *Vélemény a büntetésmód javítása iránt*, 70–71.
[32] "1. Mindenik megye henyélőji összeíratnak és fogatnak közbéres nevezet alatt. 2. Egy felvigyázó alatt bizonyos megyei vagy országos közmunkára szoríttatnak, mellyet mindenik megyében, a' helybeli körülményekhez és szükséghez képest egy e' végre nevezett küldöttség fog czélszerűleg kimutatni. 3. 'S ugyan ott dologház is építtetni. 4. Minden csavargó, vagy henyélőnek élelem mód mutattatván, arra kényszeríttessék. *) 5. Ez okból napi bére járván, a' mi az egyforma élelmi, és ruházati költségen felyül marad, az kiszabadultakor egyszerre kezébe adassék. 6. Akkor bocsáttassék szabadon, ha már kitetszik, hogy szorgalomhoz szokott, és van egy kis keresménye, mellyel rendőri szem alatt szolgálatot választhasson; de a' rendőri felvigyázat reá nézve csak szemmeltartásból állami." Ibidem, 70–71.
[33] Ibidem, 74.
[34] Quoted by Mezey, *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, 106.
[35] Balogh, *Börtönügyi viszonyaink reformjához*, 104–105.
[36] Balogh, *A büntetőjog átalakulása és a biztonsági rendszabályok*, 342.
[37] Nagyiványi Fekete, *A dologház és lakói*, 24.
[38] Finkey, 'A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból.', 4.
[39] Ibidem, 187.
[40] Ibidem, 192.
[41] Ibidem, 192.
[42] Angyal, *Büntetőjogi reformok és az egyéni szabadság*, 26.
[43] Angyal, *A magyar büntetőjog tankönyve*, 105.
[44] Angyal, *A társadalom védelme a közveszélyes bűntettesek ellen*, 34–36.
[45] Pekáry, 'A csavargásról.', 250.
[46] Angyal, *Büntetőjogunk átalakulása*, 5.
[47] Ibidem, 10.
[48] Degré, *Jegyzetek a közveszélyes munkakerülőkről*, 21.
[49] 62,000/1916. I. M. számú rendelet 1.§.
[50] Act XXI of 1913. § 14.
[51] Heller, *A magyar büntetőjog általános tanai*, 314.
[52] Article XXI of 1913 7. §
[53] Article XXI of 1913 7. §
[54] Article XXI of 1913 § 5, et. § 6 para. 1
[55] Article XXI of 1913 7. §
[56] Article XXI of 1913 7. §
[57] Heller, *A magyar büntetőjog általános tanai*, 315.
[58] Act XXI of 1913, §6.
[59] Act XXI of 1913, §19.
[60] Act XXI of 1913, §8.
[61] Ministry of Justice Decree no. 62, 000/1916, §42.
[62] Heller, *A magyar büntetőjog általános tanai*, 259.

63 Finkey, *A fiatalkorúak büntetőjoga Észak-Amerikában*, 207.
64 Ibidem.
65 Act XXI of 1913, preamble.
66 Gévay-Wolff, *Nemzetközi küzdelem a megrögzött bűntettesek ellen*, 22.
67 Act XXI of 1913 §10.
68 Act XXI of 1913, preamble.
69 Ministry of Justice Decree no. 62,000/1916. § 29.
70 Ministry of Justice Decree no. 62,000/1916. § 24.
71 Ministry of Justice Decree no. 62,000/1916. § 23.
72 Degré, 'Széljegyzetek az 1913. évi XXXI. törvénycikkhez.', 164–177.
73 Bernolák, *Újabb teendőink a bűncselekmények ellen folytatott küzdelemben*, 17.
74 Berényi, 'A közveszélyes bűnözők elleni törvényhozási védelem.', 136.
75 Finkey, *Büntetéstani problémák,* 50.
76 See the preamble to § 10–11.
77 Nagyiványi Fekete, *A dologház és lakói*, 15.
78 Gönczöl, *Bűnös szegények*, 55.
79 Szöllősy, *Magyar börtönügy*, 226.
80 Finkey, *Büntetéstani problémák*, 204.
81 Ulicska, 'A munkanélküliség feltalálása Magyarországon.', 37.
82 Ministry of Justice Decree no. 62,000/1916. § 11.
83 Finkey, *Büntetéstani problémák*, 203–204.
84 Gönczöl, *Bűnös szegények*, 56.
85 Szöllősy, *Magyar börtönügy*, 226.
86 Ibidem, 56.
87 Gönczöl*, Bűnös szegények*, 57.
88 Papp, 'Törvény (1913.évi XXI. törvénycikk) a közveszélyes munkakerülőkről.', 209–219.
89 Finkey, *Büntetéstani problémák,* 200.
90 Ibidem, 188.
91 Finkey, *Büntetéstani problémák,* 201.

Bibliography

Aalders, M. J., Pusztai, G. & Réthelyi, O. (eds.) 2020. *A gyermekvonatok: Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Aalders, M. J., Pusztai, G. & Réthelyi, O. (eds.) 2020. *De Hongaarse kindertreinen: Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Alapszabályok, melyek szerént a Pesti kényszerítő Dologház intézet igazgattatik, és ügyei kezeltetnek [Statutes According to Which the Pest Forced Labor House Is Administered and Its Affairs Are Handled].

Angyal, Pál 1909. *A magyar büntetőjog tankönyve* [Textbook of Hungarian Criminal Law]. Budapest: Athenaeum.

Angyal, Pál 1908. *A társadalom védelme a közveszélyes bűntettesek ellen* [The Protection of Society against Dangerous Criminals]. Budapest: Büntetőjogi Értekezések I. füzet.

Angyal, Pál 1912. *Büntetőjogi reformok és az egyéni szabadság* [Criminal Law Reforms and Individual Freedom]. *Concha-Emlékkönyv*. Budapest.

Angyal, Pál 1914. *Büntetőjogunk átalakulása* [The Transformation of Our Criminal Law]. *Az igazságügyi és közigazgatási tisztviselők részére 1913. évi október 1–15. napjain rendezett III. jog- és államtudományi továbbképző tanfolyamon tartott előadások* [Lectures Delivered at the Third Advanced Course in Law and Political Science Held for Judicial and Administrative Officials between 1–15 October 1913]. Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája.

Balla, Károly 1841. *Vélemény a büntetésmód javítása iránt* [Opinion on the Improvement of Punishment Methodsg. Pest: Trattner-Károlyi Betűjivel,

Balogh, Jenő 1910. *A büntetőjog átalakulása és a biztonsági rendszabályok* [The Transformation of Criminal Law and Security Measures]. *Jogtudományi Közlöny* 51: 342.

Balogh, Jenő 1888. *Börtönügyi viszonyaink reformjához* [On the Reform of Our Prison Conditions]. Budapest: Magyar Jogászegyleti Értekezések, 104–105.

Balogh, József & Tóth, László (eds.) 2001. *Magyar Leveleskönyv* [Hungarian Letter Book]. Budapest: Corvina.

Berényi, Antal 1913. 'A közveszélyes bűnözők elleni törvényhozási védelem.' [Legislative Protection against Dangerous Criminals]. *Jogtudományi Közlöny* 16: 136.

Bernolák, Nándor 1914. *Újabb teendőink a bűncselekmények ellen folytatott küzdelemben* [Our Further Tasks in the Fight against Crime]. Pécs: Wessely és Horváth Könyvnyomda.

Bozzay, R. 2017. 'De universiteit van Utrecht door een glas-in-loodraam.' *Acta Neerlandica* 2017.14: 189–204.

Bozzay, R. 2015. 'Hongaarse studenten in Groningen.' *Acta Neerlandica* 2015.10: 81–94.

Bozzay, R. 2012. 'Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden.' *Acta Neerlandica* 2012.9: 17–30.

Bozzay, R. 2011. 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolging van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande.' *Acta Neerlandica* 2011.8: 127–133.

Bozzay, R. 2022. *Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények.

Bozzay, R. 2021. 'Das Andenken an die Kinderrettungsaktion in Debrecen.' Barta, R., Kerepeszki, R. & Krzysztof, K. (eds.) *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920.* Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. 211–225.

Burkhead, Michael Dow 2007. *The Treatment of Criminal Offenders: A History*. Jefferson, NC: McFarland & Company.

Cser, Erika 2002. 'Kísérletek a szegénység kezelésére a 19. században.' [Attempts to Manage Poverty in the Nineteenth Century]. *Világtörténet* 2: 49.

Degré, Lajos 1914. *Jegyzetek a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikkhez* [Notes on Act XXI of 1913 on Dangerous Vagrants]. Pécs: Bűnügyi Szemle Törvénytára.

Degré, Lajos 1915. 'Széljegyzetek az 1913. évi XXXI. törvénycikkhez.' [Marginal Notes on Act XXXI of 1913]. *Bűnügyi Szemle* 1: 164–177.

Dickens, Charles 1843. *A Christmas Carol*. London: Chapman & Hall.

Dülmen, Richard van 1990. *A rettenet színháza. Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban* [Theatre of Terror. Case-Law and Criminal Rituals in the Early Modern Age]. Budapest: Századvég–Hajnal István Kör.

Finkey, Ferenc 1905. *A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból* [The Regulation of Vagrancy and Begging from a Criminal Policy Perspective]. Budapest: Offprint from *Jogállam.*

Finkey, Ferenc 1998. 'A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból.' [The Regulation of Vagrancy and Begging from a Criminal Policy Perspective]. Léderer, Pál; Tenczer, Tamás & Ulicska,

László (eds.). *"A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok…"*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Finkey, Ferenc 1910. 'A csavargásról és koldulásról szóló legújabb törvényjavaslatok.' [The Latest Legislative Proposals on Vagrancy and Begging]. *Jogtudományi Közlöny* 45 (8): 65–67.

Finkey, Ferenc 1913. *A fiatalkorúak büntetőjoga Észak-Amerikában* [Juvenile Criminal Law in North America]. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

Finkey, Ferenc 1933. *Büntetéstani problémák* [Problems of Penology]. Budapest.

Friedmann, Ernő 1907. 'Büntetendő cselekmény és közveszélyesség.' [Punishable Act and Dangerousness]. *Jogtudományi Közlöny* 42 (47): 403–404.

Galla, Ferenc 2015. *Pálos missziók Magyarországon* [Pauline Missions in Hungary]. Fazekas, István (ed.). Budapest–Rome: Gondolat (Collectanea Vaticana Hungariae, 11).

Gera, J., Pusztai, G., Réthelyi, O. & Daróczi, A. (eds.) 2022. *A holland nyelvű irodalom története* Budapest: Osiris Kiadó.

Gévay-Wolff, Nándor 1931. *Nemzetközi küzdelem a megrögzött bűntettesek ellen* [International Struggle against Habitual Criminals]. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Gönczöl, Katalin 1991. *Bűnös szegények* [Criminal Poor]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Gutton, Jean-Pierre 1974. *La societé et les pauvres en Europe* (XVI-XVIIIe siécles), Paris.

Gyarmati, György; Püski, Levente & Barta, Róbert 1996. *Magyarország a XX. században* [Hungary in the Twentieth Century]. Vol. I. Szekszárd: Babits.

Gyáni, Gábor 1999. 'Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás geneológiája' [Compassion, Discipline, or the Genealogy of Social Care]. *Történelmi Szemle* 16.1–2: 57–84.

Heller, Erik 1945. *A magyar büntetőjog általános tanai* [General Principles of Hungarian Criminal Law]. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.

Lengyel, Aurél 1922. *A Csemegi kódex és újabb büntetőjogi kodifikációnk* [The Csemegi Code and Our Newer Criminal Law Codification]. Budapest: A Pesti Lloyd-Társulat Nyomdája.

Mezey, Barna 1995. *A magyar polgári börtönügy kezdetei* [The Beginnings of the Hungarian Civil Prison System]. Budapest: Osiris-Századvég.

Mezey, Barna 2003. 'Az amsterdami Rasphuis' [The Rasphuis in Amsterdam]. *Jogtörténeti Szemle* 2003/1: 11–18.

Nagyiványi Fekete, Gyula 1891. *A dologház és lakói* [The Workhouse and Its Inmates]. Budapest: Magyar Jogászegyleti Értekezések, Franklin-Társulat Könyvnyomdája.

Papp, Géza 1998. 'Törvény (1913. évi XXI. törvénycikk) a közveszélyes munkakerülőkről' [Act XXI of 1913 on Dangerous Vagrants]. Léderer, Pál; Tenczer, Tamás & Ulicska, László (eds.). *"A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok…"*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Pekáry, Ferenc 1912. 'A csavargásról' [On Vagrancy]. *Büntetőjogi Dolgozatok Wlassics Gyula születése hatvanadik évfordulójának ünnepére* [Criminal Law Studies for the Sixtieth Birthday of Gyula Wlassics]. Budapest: Franklin Társulat.

Pik, Katalin 1998. 'A szociális munka története Magyarországon.' [History of Social Work in Hungary]. *Esély* 90.2: 80–90.

Pusztai, G. 1995. 'De onbekende László Székely.' *Indische Letteren* 10.4: 194–206.

Pusztai, G, & Praamstra, O. 1997. 'Een "lasterlijk geschrijf": Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's Van oerwoud tot plantage (1935.).' *Indische Letteren* 12.3: 98–124.

Pusztai, G. & Termorshuizen, G. 2001. 'Ernő Zboray: Een Hongaar op Java.' *Acta Neerlandica* 2001.1: 195–215.

Pusztai, G. 2004. 'Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?' *Könyv és Könyvtár* 26: 267–281.

Pusztai, G. & Termorshuizen, G. 2007. 'De tweede man: Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely.' *Acta Neerlandica* 2007.5: 49–63.

Pusztai, G. 2009. 'De "schrijfster van de Javaanse slaven".' *Acta Neerlandica* 2009.7: 9–27.

Pusztai, G. 2009. *Michiel de Ruyter: Kontaktus – Fejezetek a holland-magyar református kapcsolatok történetéből*. Budapest: Református Pedagógiai Intézet.

Pusztai, G. & Bozzay, R. (eds.) 2010. *Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen: Debreceni Egyetem.

Pusztai, G. 2011. ‘Gedenkzuil voor De Ruyter.’ *Acta Neerlandica* 2011.8: 175–187.

Pusztai, G. 2011. ‘Robinsonok között: Jelky András kalandjai és a robinzonádok.’ *Alföld* 62.10: 66–77.

Pusztai, G. 2017. ‘Michiel de Ruyter in der ungarischen Erinnerung.’ Takács, M., S. Varga, P. & Katschthaler, K. (eds.) *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 44–57.

Pusztai, G. 2017. ‘A szabadító emlékezete: Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben.’ Bárány, A., Fazakas, G., Pusztai, G. & Takács, M. (eds.) *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, DU Press, 155–165.

Pusztai, G. 2017. *Menekülés az idegenbe: Székely László élete és irodalmi munkássága*. Debrecen: Printart-Press.

Pusztai, G. 2018. ‘Az irodalmi mező bozótos széle: Madelon Székely-Lulofs és Székely László szerepe a holland–magyar kulturális transzferben.’ Gera, J. & Vesztergom, J. (eds.) *Oda-vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 205–231.

Pusztai, G. 2020. ‘Tot mislukking gedoemd: Kinderacties na 1945 in Hongarije.’ Aalders, M. J., Pusztai, G. & Réthelyi, O. (eds.) *De Hongaarse kindertreinen : Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog* Hilversum,: Uitgeverij Verloren, 164–199.

Pusztai, G. 2020. ‘Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon.’ Aalders, M. J., Pusztai, G. & Réthelyi, O. (eds.) *A gyermekvonatok: Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 162–193.

Pusztai, G. 2020. ‘Admirális a reformátorok között: A debreceni Ruyter utca névadójáról.’ Debreceni Szemle 28.2: 137–147.

Pusztai, G. 2020. ‘Een reis naar Suriname?: De gefantaseerde avonturen van András Jelky.’ Kempen, M. van (ed.) *Het andere postkoloniale oog: Onbekende kanten van de Nederlandse (post)koloniale cultuur en literatuur*. Hilversum: Verloren, 69–79.

Pusztai, G. 2022. ‘Jókai Hollandiában.’ *Alföld* 73.8: 112–122.

Pusztai, G. 2024. ‘Wild gentlemen and terrible savages: Hungarian travellers in Borneo in the nineteenth century.’ *Wacana* 25.1: 47–64. https://doi.org/10.17510/wacana.v25i1.1715

Szöllősy, Oszkár 1930. *Magyar börtönügy* [Hungarian Prison Affairs]. Budapest.

Ulicska, László 2001. ‘A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban’ [The Invention of Unemployment in Hungary: The Reception of the Concept of Unemployment in Hungarian Society]. *KORALL* 5–6 (Autumn–Winter): 37–48.

Zumthor, Paul 1985. *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában* [Everyday Life in Holland in the Age of Rembrandt]. Budapest: Gondolat.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/10

Marketa Štefková & Benjamin Bossaert

De impact van vertaalpolitiek op het verlenen van vertaal- en tolkdiensten in de publieke sector – het project PACI als didactisch hulpmiddel binnen de neerlandistiek

Abstract

This article aims to present results from the Erasmus+ project PACI (Professional Accessible Community Interpreting – a gateway to migrant's integration) in the framework of which three partners from the departments of Dutch Studies in Central Europe (Olomouc, Bratislava and Wrocław) compared the translation policies in the public sector of their countries with a status quaestionis of the professionalization of social interpreting and translation in Belgium, Austria and Spain. The six case studies show great differences in the approach of the government in communicating with non-native speakers. Key concepts of these translation policies are sustainability, accessibility, institutionalization and professionalization. These bottlenecks were addressed in the comparative research within the PACI-project resulting in a monograph on the European perspectives of interpreting and translating in the public sector. An important aspect of sustainability and professionalization is the systematic and effective training and education of interpreters and translators in languages relevant to the individual domains of PSIT. In the second part of the article the (didactic) modules for the development of the relevant knowledge and skills in this field are presented. These were designed within the framework of the project as an additional course for the master students of Dutch Studies *extra muros* and are available to all interested colleagues and students.
Keywords: Public service Interpreting and Translation, accessible translation, translation policy, professionalisation of translation and interpreting

1. Inleiding

De *sociologic turn* in de translatologie leidde tot meer beschouwingen en achtergrond over de status van de vertaler, de maatschappelijke behoefte aan en ordening van vertalingen, en de invloed van de beschikbaarheid van vertalingen op de positie van niet-taalkundige groepen in de samenleving. De sociaal-politieke situatie van migratie en vluchtelingen heeft geleid tot een toename van de vraag naar vertaal- en tolkdiensten in het proces van integratie en inclusie. De samenloop van deze tendensen heeft geleid tot de term Vertalen en Tolken in de openbare dienst vertaald uit het Engelse *Public Service Translation and Interpreting* (PSIT), die op basis van de aanvankelijke naamgeving van het gebied van tolkdiensten in de publieke sector als gemeenschapstolken (*Community Interpreting*) in de translatologie werd geïntroduceerd door de Australische translatologe Sandra Hale (2004, 2015). In België werd het kader rond vertalen en tolken in de domeinen van PSIT decretaal verankerd volgens de regionale bevoegdheden. Voor de meeste domeinen van PSIT (met uitzondering van bijvoorbeeld tolken in asielprocedures, wat nog steeds een federale materie is) gebruiken we hier dan ook eerder de term Sociaal vertalen en tolken.

Sociaal tolken gaat om tolken voor anderstalige gemeenschappen die integreren in een land waarvan zij de officiële taal niet spreken en niet in staat zijn te communiceren in de contexten die nodig zijn om in de samenleving te integreren (Štefková 2020). Hoewel PSIT een van de meest ambitieuze gebieden van de hedendaagse translatologie in ontwikkeling is, is een universeel aanvaarde definitie van de term, zoals D'Hayer (2012: 237) opmerkt, uiterst problematisch, gezien de maatschappelijke behoefte eraan. PSIT verwijst immers naar elke vorm van bemiddelde communicatie tussen twee taalcodes met het oog op integratie in de samenleving, of eveneens naar de handhaving van rechten en status, de voorziening in sociale of gezondheidszorg, met het oog op administratie, openbaar bestuur of staatsbestuur. Dit impliceert een buitengewone diversiteit van sectoren. Regel- en wetgeving in al deze domeinen worden land per land bepaald en daarom zorgt een andere vertaalpolitiek dan ook voor een heel divers onderzoeksveld binnen de translatologie.

In haar studies over vertaalpolitiek definieert Meylaerts dat vertaalbeleid als "een geheel van intentionele, coherente beslissingen of activiteiten met betrekking tot vertaling door publieke actoren om een collectief taal- of vertaalprobleem op te lossen" (D'Hulst en Meylaerts, 2019, p. 86). Welke documenten in welke taal mogen en kunnen vertaald worden, zal

uiteraard een impact hebben op de integratie van anderstalige nieuwkomers en de rechten van de burgers in een maatschappij beïnvloeden. Daarom beschouwt zij translatologisch onderzoek op dit gebied als bijzonder nuttig (D'Hulst en Meylaerts, 2019, p. 88–89).

Gezien de ernstige communicatieproblemen in typische sectoren van PSIT, zagen veel staten zich genoodzaakt systematisch werk te maken van de opleiding en, in sommige gevallen, de institutionele verankering van PSIT. Bij diverse instellingen die vertaal- of tolkdiensten leveren en vertalers of tolken opleiden is er een voortdurende uitwisseling van standpunten en argumenten over de vraag of de opleiding van PSIT moet worden geconcentreerd in een universitaire setting met de achtergrond, deskundigheid en ervaring op het gebied van de opleiding van tolken en vertalers, en deel moet uitmaken van geaccrediteerde universitaire en postsecundaire onderwijsprogramma's, dan wel of zij de vorm moet aannemen van een zuiver praktische opleiding in tolkvaardigheden en -technieken van korte duur. In het geval van integratie in het academisch onderwijs rijst de vraag of een dergelijke opleiding een afzonderlijke discipline moet zijn dan wel of zij als keuzevak in een breder studieprogramma moet worden opgenomen. Deze dilemma's werden ook aangepakt door het team van het PACI-project – *Professional Accessible Community Interpreting – a Gateway to migrant's integration*, dat we in dit artikel zullen voorstellen. (Bossaert 2018:73)

Tot de vaak genoemde voordelen van een PSIT-opleiding in aanvullende cursussen van kortere duur, die buiten de academische omgeving worden georganiseerd, behoren, zoals Ertl, Pöllabauer (2010:168–170), onder meer de mogelijkheid om een groter aantal talen te bestrijken, wat vooral nodig is bij zeldzame, minder gesproken talen, een grotere flexibiliteit bij de aanwerving van kandidaten, de mogelijkheid om een groter aantal kandidaten te aanvaarden, de nadruk op praktische vaardigheden, de mogelijkheid om de opleiding naast een baan te voltooien. Het probleem bij dit soort opleidingen, als ze niet voldoende geïnstitutionaliseerd zijn, is vooral de financiering en dus de duurzaamheid op langere termijn, aangezien veel aanvragers van PSIT uit lage-inkomensgroepen komen. Voorbeelden van goede praktijken buiten universitaire PSIT-opleidingen zijn bijvoorbeeld te vinden in het systeem voor het leveren van zogenaamde sociale tolken en vertalers in België, waar sociale tolken en vertalers worden opgeleid en gecertificeerd via door de staat georganiseerde cursussen, terwijl in de behoeften van PSIT gedeeltelijk wordt voorzien door een netwerk van eenvoudig opgeleide vrijwilligerstolken. In Vlaanderen verzorgt het AGII, het

Agentschap Inburgering en Integratie, cursussen en opleidingen voor sociaal vertalers en tolken met certificeringen. Omdat in Brussel een grotere talendiversiteit geldt, werkt het lokale BON (Brussel Onthaal en Integratie) naast gecertificeerde tolken ook met vrijwilligerstolken die weliswaar een korte basisopleiding hebben genoten.

Sandra Hale (2007), een pionier in het PSIT-onderzoek, wijst op de problemen bij het tolken uit en naar ondervertegenwoordigde talen, omdat sprekers van deze exotische talen vaak niet voldoende bekwaam zijn in de taal van het ontvangende land, of niet gemotiveerd zijn om vertaal- en tolkdiensten te verlenen of zich niet bewust zijn van de nood aan opleiding in PSIT. Hale stelt verder dat de inhoud en de doeltreffendheid van veel PSIT-cursussen te lijden hebben onder een gebrek aan institutionele verankering en beperkte financiering, die meestal afkomstig is van in de tijd beperkte projecten. Deze omstandigheden leiden tot afwegingen en herprioritering van de curricula van de opleidingscursussen. Hale benadrukt dan ook de noodzaak om bij studenten vertalen en tolken belangstelling te wekken voor dit soort vertaal- en tolkdiensten. Zij ziet het als een belangrijke uitdaging om studenten te motiveren zich meer te verdiepen in de specifieke kenmerken van dit soort vertaal- en tolkwerk en de juiste taalkundige en interculturele competenties te ontwikkelen. Zoals Hale opmerkt, voelen studenten die over de nodige taalkundige en biculturele kennis en vaardigheden beschikken zich vaak niet aangetrokken tot PSIT vanwege de lage financiële beloning, de noodzaak van specialisatie, de moeilijke werkomstandigheden in een juridisch slecht afgebakende omgeving, en de noodzaak van flexibele werktijden (Hale 2007:169).

2. Professional and Accessible Community Interpreting: a Gateway to Migrant's Integration: Projectwerking rond sociaal vertalen en tolken en didactisch instrument

Het PACI-project – *Professional and Accessible Community Interpreting, a Gateway to Migrant Integration*,[1] dat liep van 1 december 2017 tot 31 januari 2021, biedt een unieke benadering van de bovengenoemde uitdagingen van PSIT-onderwijs in de context van Midden-Europese universitaire vertaalcurricula. PACI biedt een model aan dat individuele studie in een online-omgeving combineert met een intensieve opleiding in vertaal- en tolkvaardigheden in een contactgebaseerde vorm.

Deze opleidingsmodule is gebaseerd op een behoefteanalyse van de markt voor vertaaldiensten in de partnerlanden van het project (Tsjechië, Polen en Slowakije), aangezien er voor deze talencombinaties in de praktijk niet genoeg gekwalificeerde vertalers en tolken werken. Het gebrek aan gekwalificeerde tolken[2] betekent dat de communicatie in deze gebieden vaak via een derde taal verloopt, wat communicatieproblemen en misverstanden veroorzaakt die grote gevolgen kunnen hebben voor de kwaliteit van het leven, de veiligheid en de mate van integratie in het doelland. Met name de communicatie met de gerechtelijke autoriteiten en op het gebied van de sociale zekerheid en de gezondheidszorg is, ondanks een gedegen kennis van de derde taal (Engels), uiterst veeleisend op het gebied van de terminologische nauwkeurigheid, zodat de personen die in deze communicatiecontexten werkzaam zijn, onvermijdelijk een tolk in hun moedertaal nodig hebben. In het geval van strafprocedures en andere vormen van rechtshandhaving is de aanwezigheid van een tolk in de moedertaal zelfs wettelijk en volgens de relevante Europese richtlijnen verplicht[3] (Bossaert 2020:134).

Na een grondige analyse van de behoeften van de arbeidsmarkt en op basis van vele jaren ervaring met het onderwijs aan studenten Nederlands in de opleiding Vertalen en Tolken – Nederlandse Taal en Cultuur aan de Faculteit Letteren van de Comenius Universiteit, zijn de auteurs van dit artikel een strategisch partnerschap aangegaan met collega's van de vakgroep neerlandistiek van de Palacký Universiteit in Olomouc en de Universiteit van Wrocław en met een reeds lang bestaande partner – het Instituut voor Toegepaste Taalkunde van de Vrije Universiteit van Brussel. Elk van de partners in het project is geselecteerd om zijn eigen specialisatie in te brengen in het creëren van een uitgebreide PSIT-opleidingsmodule die gericht is op de behoeften en competenties van vertalers en tolken in de praktijk.

De kleine en specifiek geprofileerde filologieprogramma's neerlandistiek zijn niet in staat om alle aspecten en competenties van het sociale tolk- en vertaalonderwijs in een klassiek curriculum aan te bieden. Daarom was het noodzakelijk op transnationaal niveau samen te werken binnen het Erasmus+-programma en knowhow, onderzoek en ervaring te delen. Bij combinaties van talen die niet wijd verbreid zijn, is het aantal deelnemers aan een dergelijke gespecialiseerde opleiding beperkt, zodat het vanuit een oogpunt van efficiëntie en financiering beter is een grotere internationale groep studenten te vormen, verenigd door één werktaal (in ons geval het Nederlands), met het oog op contactonderwijs en training van vertaal- en

tolkvaardigheden. PACI bestaat er dus in eerste instantie in om een template-model te zijn voor een mogelijk ingebedde module rond sociaal vertalen en tolken in een filologisch curriculum.

Een van de doelstellingen van het project was de verbetering van de vakkennis en de ontwikkeling van de praktische vaardigheden van de afgestudeerden, met de nadruk op de Nederlandse taal, zodat de combinatie van een uitstekende kennis van het Nederlands, de moedertaal, en de verworven kennis en vaardigheden zouden helpen een leemte op de markt voor taaldiensten voor migranten te vullen en zouden bijdragen tot de vlotte werking van de activiteiten van de overheidsinstanties, de vlotte verstrekking van sociale diensten, gezondheidszorg, en aldus tot de integratie van migranten op de arbeidsmarkt en in hun privé-leven.

3. De didactische outputs van het PACI-model

Het resultaat van het project is een uitgebreide PSIT-opleidingsmodule in de vorm van online cursussen[4] en *blended learning*, aangevuld met een terminologiedatabank. De virtuele opleidingscursussen worden gevolgd door een zomercursus, of, in ons geval een intensieve trainingsweek (die in de winter van 2021 plaatsvond) waar de studenten praktische vaardigheden ontwikkelen en theoretische kennis toepassen op specifieke tolk- en vertaalopdrachten. Het digitale formaat van de outputs garandeert de duurzaamheid ervan, flexibiliteit bij het bijwerken en gemakkelijke toegang voor een breder publiek. Het feit dat de module kan worden georganiseerd in een gemengde virtuele en face-to-face-vorm, en ook puur online, is een welkom voordeel, vooral in onzekere pandemische tijden.

Om tolkvaardigheid op het gebied van sociaal tolken op te bouwen, is opleiding nodig in verschillende soorten tolktechnieken, zoals consecutief, simultaan, fluistertolken, en tolken van het blad. De tolk moet zich doeltreffend kunnen voorbereiden op de tolkopdracht door kennis en strategische vaardigheden toe te passen en tegelijkertijd de betrouwbaarheid en relevantie daarvan effectief te beoordelen. Bij het zoeken naar equivalenten voor juridische en sociale termen en termen uit de gezondheidszorg en van de overheid is het onvermijdelijk dat compenserende terminologische en vertaalprocedures moeten worden gebruikt om problemen van ontbrekende equivalenten op te lossen, aangezien equivalenten voor deze Nederlandse termen niet beschikbaar zijn in conventionele vertaalhulpmiddelen.

Om de bovengenoemde kennis en vaardigheden te verwerven, was het nodig materiaal te ontwikkelen dat rechtstreeks gericht was op de geselecteerde terminologische gebieden; tegelijkertijd moesten de studenten vertrouwd worden gemaakt met tolktechnieken, de communicatieve context, de actoren van PSIT en bestaande terminologische bronnen, en moest deze kennis worden versterkt met praktische oefeningen waarbij gebruik werd gemaakt van beschikbare taaltechnologieën zoals computerondersteunde vertaalhulpmiddelen, hulpmiddelen voor terminologiebeheer, corpusterminologiehulpmiddelen, enz. In wat volgt geven we een korte uiteenzetting van de didactische doelstellingen, de focus en de inhoud van de vier cursussen die de studenten van deze opleidingsmodule gedurende twee semesters via het MOODLE-platform gevolgd hebben en waarmee ze vervolgens aan de slag zouden kunnen gaan tijdens de training waarmee deze opleidingsmodule[5] wordt afgesloten.

3.1. Cursus O1: Terminografie en Vertaaltechnologie in de Praktijk van Sociaal Tolken en Vertalen

De auteurs van deze cursus K. Kerremans en M. Van Obberghen (2020) van het Instituut voor Toegepaste Taalkunde van de Vrije Universiteit Brussel hebben de cursus toegespitst op terminologiebeheer en vertaalhulpmiddelen die relevant zijn voor de PSIT-praktijk. Binnen de afzonderlijke hoofdstukken kunnen de studenten theoretische kennis en praktische vaardigheden op het gebied van terminologie opdoen en vertrouwd raken met verschillende hulpmiddelen die hun vertaal- of tolkprestaties aanzienlijk helpen stroomlijnen en verbeteren.

De studenten kunnen het verschil begrijpen tussen termen en woorden, tussen termigrafie en (gespecialiseerde) lexicografie. Zij zullen de verschillende theoretische benaderingen in de terminologiestudie begrijpen en zich bewust worden van de invloed van deze benaderingen op de terminografische praktijk. Zo zijn ze bijvoorbeeld in staat naar relevant tekstmateriaal te zoeken, relevante termen in teksten te identificeren of verschillende soorten woordenlijsten op te stellen. De tweede essentiële didactische doelstelling is dat studenten vertrouwd moeten zijn met en kunnen werken met (semi-)automatische hulpmiddelen die de creatie en het beheer van terminologische output ondersteunen: bv. terminologiebeheersystemen, corpusanalysehulpmiddelen, alignmenthulpmiddelen en terminologie-extractiehulpmiddelen.

De behoefte aan kennis en vaardigheden op het gebied van terminologiebeheer en digitale instrumenten wordt ook bevestigd door het compe-

tentieprofiel van het Europees netwerk voor vertolking en vertaling in de openbare dienst ENPSIT.[6] In dit competentieprofiel wordt uitdrukkelijk gesteld dat het belangrijk is te beschikken over een diepgaande deskundigheid op het voor de specifieke taak relevante gebied, en wordt ook het belang benadrukt van een uitstekende kennis van de relevante terminologie en de functionele equivalenten daarvan in werktalen, en een uitstekende kennis van instrumenten voor de analyse en het beheer van terminologie (ENPSIT, p. 2). Deze bekwaamheden zijn ook van essentieel belang voor vertalers in overheidsdienst.

Het competentieprofiel van de Europese masteropleiding vertalen[7] (EMT Board, 2017) benadrukt onder meer de noodzaak van vakkennis als onderdeel van vertaalcompetenties. (EMT, p.8) Naast vakkennis wijdt het EMT-competentiemodel een aparte sectie aan de technologische competenties van vertalers. Deze rubriek omvat alle kennis en vaardigheden die nodig zijn om vertaaltechnologieën (met inbegrip van automatische vertaling) toe te passen.

3.2. Cursus O2: Sociaal/Institutioneel vertalen: context en technieken.

Deze cursus richt zich op vertalen in de openbare dienst (sociaal vertalen in Vlaanderen), te beginnen met een definitie van het vakgebied en een uiteenzetting van de vertaaltechnieken en basisvaardigheden die studenten moeten verwerven om de nodige vertaalcompetentie te verwerven. In deze cursus krijgen de studenten een overzicht van de communicatieve context waarin vertalingen voor openbare diensten worden geproduceerd en gebruikt vanuit het perspectief van de klant, de vertaler, de ontvanger en het product – de vertaling. Zij krijgen ook een overzicht van het vertaalproces – de problemen waarmee de vertaler wordt geconfronteerd, vertaalprocedures, equivalentie, vertaaltechnologieën zoals automatische vertaling en computerondersteunde vertaling (CAT). Vervolgens gaan zij praktische ervaring opdoen met het vertalen van voorbeeldteksten uit de overheidssector. Zij ontwikkelen praktische vertaalopdrachten op drie vakgebieden die in drie lessen (onderwijs, gezondheidszorg, politie) worden uitgevoerd. Zij ontwikkelen dus de strategische, methodologische competenties die de vertaler voor, tijdens en na de vertaalfase toepast, van de analyse van documenten tot de uiteindelijke procedures voor kwaliteitscontrole.

Kennis en vaardigheden met betrekking tot het vertaalproces, vertaalprocedures, equivalentie, vertaalhulpmiddelen zijn relevante competenties voor PSIT, net zoals de bovengenoemde technologische competenties

voortvloeien uit het al eerder genoemde competentieprofiel voor PST volgens de organisatie ENPSIT en ook uit het competentieprofiel voor hulpverleners. Deze competenties omvatten ook een basiskennis van automatische vertaaltechnologieën en het vermogen om automatische vertaling in PST-opdrachten te implementeren.

3.3. Cursus O3: Praxeologische, Institutionele en Ethische Aspecten van Sociaal vertalen en tolken

M. Dowlaszewicz en A. Kowalska-Szubert van de Erasmusleerstoel voor Nederlandse filologie aan de Universiteit van Wrocław richtten de cursus op algemene informatie over tolken en vertalen in de openbare dienst, met de nadruk op de praktische kant van het beroep en ethische aspecten. De afzonderlijke hoofdstukken van deze cursus gaan in op werksituaties, omstandigheden en regels die voor, tijdens en na de (tolk)opdracht gelden.

De algemene didactische doelstellingen van de cursus zijn dat de student inzicht krijgt in de maatschappelijke betekenis van tolken en vertalers in de openbare dienst, dat hij de regels van het beroep van PSIT kent naar gelang van het land, de regio en de maatschappelijke situatie, dat hij het professionele en institutionele kader kent voor het aanbod van het zogenaamde sociaal tolken in Vlaanderen. De student komt ook te weten waar hij advies en informatie over PSIT kan vinden en vertrouwd raken met de positie van PSIT in het land (de regio) waar hij of zij werkt. De praktische aspecten van PSIT die in deze cursus aan bod komen, zijn sterk gekoppeld aan het lokale wetgevingskader en de lokale situatie. Daarom wordt het voorbeeld van België of Vlaanderen vaak als uitgangspunt genomen, aangezien de wet- en regelgeving en de praktijk van de PSIT als voorbeeld van een goede praktijk kunnen dienen.

Bij deze cursus wordt ook de nadruk gelegd op de deontologie van het tolken, een belangrijk aspect, wanneer de tolk voor bepaalde dilemma's staat, die hij of zij in de carrière kan ontmoeten.

3.4. Cursus O5: Sociaal tolken: context en technieken.

P. Knap-Dlouhá en K. Křížová van de vakgroep neerlandistiek van de faculteit Letteren van de Palacký-universiteit in Olomouc hebben een cursus opgezet die een overzicht biedt van de relevante noodzakelijke procedurele stappen voor het tolken op het gebied van de PSI, d.w.z. de administratie en de overheid bij de communicatie met anderstalige burgers. In

het begin geeft de cursus inzicht in de basisbegrippen van het tolken in de openbare dienst, gezien de vage definitie van dit begrip in de tolktheorie.

De cursus leidt studenten tot inzicht in de rol van de tolk en de praktische uitvoering van tolkdiensten in deze sector. Daarom wordt de aandacht toegespitst op de tolktechnieken en contexten waarmee de tolk bij PSI het meest wordt geconfronteerd. Er wordt bijzondere aandacht besteed aan de theorie en de praktische oefeningen van de notitietechniek. De cursus bevat drie casestudies die gericht zijn op drie veel voorkomende thematische gebieden van PSI – onderwijs, gezondheidszorg en politie. De student maakt kennis met de belangrijkste kenmerken van PSI, is in staat verschillende tolktechnieken te gebruiken bij het tolken voor openbare diensten, raakt vertrouwd met de theorie en praktijk van de notitietechniek, leert werken met de beschikbare hulpmiddelen en woordenboeken, en leert strategieën om zijn/haar tolkprestaties kritisch te evalueren. De cursus wordt aangevuld met relevante bronnen en literatuur om het begrip van de behandelde onderwerpen te verbreden.

Deze cursus is bijzonder omdat hij ook de nadruk legt op het zich eigen maken van een tolknotitietechniek, waarbij de studenten aangespoord wordt om een consequent systeem van noteren te ontwikkelen dat het tolken efficiënter maakt.

3.5. Intensieve trainingweek (Summer school)

Na het voltooien van de vier online cursussen is het de bedoeling dat de studenten een intensieve opleidingsweek volgen in het kader van de aanvullende PACI-module. De algemene didactische doelstellingen van de opleidingsweek volgen de doelstellingen van alle online cursussen. De praktijk- en groepsopdrachten van elke cursus worden geëvalueerd. Tegelijkertijd worden praktische vaardigheden in het werken met terminologie, vertalen en tolken in groepen geoefend, al naar gelang de talencombinatie.

De opleidingsweek bestaat uit drie delen:
(1) ochtendsessies: bespreking van de vier online cursussen in gemengde groepen, in vier sessies worden de cursussen besproken, de belangrijkste vragen herhaald en de belangrijkste, problematische opdrachten besproken;
(2) namiddagsessies: vertaal- en tolkoefeningen in de aparte talencombinaties (hier concreet dus Nederlands – Pools/Tsjechisch/Slowaaks);
(3) aanvullend programma : ontmoetingen met deskundigen, vertegenwoordigers van instellingen die het PSIT gebruiken en mensen uit de praktijk die bekend staan als experts in hun vak.

4. Slotopmerkingen en aanbevelingen

We sluiten af met een samenvatting van de lessen, *best practices* en uitdagingen die de PACI-partners tijdens de proefmodule hebben vastgesteld, met enkele aanbevelingen naar de toekomst toe. Voor alle partners werden de online cursussen geïntegreerd in hun masteropleiding Nederlandse filologie of vertalen en tolken. De meeste studenten die deze aanvullende module volgden, hadden al enige eerdere vertaalervaring of hadden al praktische vertaal-/tolkcursussen gevolgd. Hun kennis van de theorie en praktijk van PSIT was echter minimaal.

Een van de sterke punten van de PACI-opleiding is dat deskundigen op het gebied van verschillende aspecten van PSIT uit vier landen betrokken waren bij de ontwikkeling van de module. Aldus kregen de studenten een vollediger beeld van de verschillende aspecten die verband houden met PSIT. Het voordeel van online cursussen is dat studenten ze zelfstandig en in hun eigen tempo kunnen volgen. Bovendien bleken de online cursussen tijdens de COVID-19-pandemie zeer nuttig, omdat er geen fysieke interactie tussen studenten en docenten nodig of zelfs mogelijk was.

E-learningcursussen bieden een gevarieerde en evenwichtige mix van leeractiviteiten. Dit werd bereikt door verschillende soorten opdrachten en vormen af te wisselen (leesopdrachten, schriftelijke opdrachten, quizzen, zelfevaluaties, discussieforums, audiovisuele lezingen, enz.) De uitdaging was om de leerlingen gemotiveerd te houden gedurende de hele leermodule. Aanbevelingen in dit verband zijn onder meer het geven van frequentere face-to-face feedback in de online cursussen (op gezette tijden) of het organiseren van virtuele online bijeenkomsten tussen studenten en docenten tijdens de e-learning cursus. Het Moodle-platform waarin de online cursussen werden gegeven, bleek een intuïtieve en duidelijke leeromgeving te zijn. De partners hadden al ervaring met dit systeem, aangezien het een standaardinstrument is dat aan hun universiteiten wordt gebruikt. Zij stuitten niet op noemenswaardige praktische of technische problemen.

Wegens de quarantainemaatregelen in verband met Covid-19 moest zelfs de opleidingsweek van de proeffase van het project op afstand plaatsvinden in de MS Teams-omgeving. Hoewel het mogelijk was alle geplande onderdelen van dit deel van de opleiding tot tevredenheid van alle deelnemers te organiseren, zou het projectteam sterk aanbevelen dit deel van de module fysiek te organiseren. Workshops met contacturen maken een persoonlijke aanpak en een doeltreffender opleiding mogelijk. De

directe interactie maakt rollenspelen in het tolken mogelijk en begeleidt de praktijk van het werken met taaltechnologieën naar gelang van de behoeften van de individuele studenten.

Tijdens de opleidingsweek werden de gemengde voormiddagworkshops ook gebruikt om de e-learningcursussen te evalueren. De cursussen werden op drievoudige wijze geëvalueerd, namelijk aan de ene kant door de studenten,die het hele traject hebben doorlopen, aan de andere kant door docenten die vertaal- en tolkdidactische ervaring hebben, naast een adviesgroep van deskundige vertalers en tolken in de praktijk.

Voor vakgroepen die interesse hebben om de PACI – module te integreren in hun curriculum, hebben we tot slot nog enkele praktische aanbevelingen. Een ideale *workload* voor de online cursussen zijn twee per semester, elke cursus heeft het equivalent van 3 ECTS. De trainingsweek werd weliswaar in één week gedaan, maar wellicht bieden tien dagen een beter evenwicht, met meer ruimte in het programma om deskundigen uit te nodigen en grondiger de cursussen te evalueren en vertaal- en tolktechnieken te trainen. Vooral het aspect van de deskundigen ter plaatse werd gewaardeerd (professor Hertog, Vanessa de Tobel van de organisatie Brussel Onthaal) omdat zij ook directe tips gaven om te starten als sociaal vertaler of tolk. Daarnaast heeft Erasmus+ sinds enkele jaren een nieuw programma voor *blended learning* ontwikkeld, namelijk het BIP (Blended Intensive Programme), waarbij deelname vereist is van minimaal drie partners buiten de coördinerende universiteit en 20 buitenlandse studenten, met een online component en een Erasmus+ uitwisselingsweek ter plaatse aan de partneruniversiteit, waardoor in de toekomst zeker mogelijkheden zijn om de PACI-module ook toe te passen aan andere afdelingen Nederlands.

De impact van het project werd verveelvoudigd door de creatie van twee taalversies van de outputs die eerder werden genoemd – in het Nederlands en Engels. De aanvullende module in de Engelse taalversie kan dus worden toegepast op elke talencombinatie van de PSIT-opleiding. De auteurs van het project willen onderwijsinstellingen motiveren om dit model toe te passen op andere talencombinaties en tegelijkertijd studenten van minor filologie met talen die relevant zijn voor het vakgebied van PSIT in hun respectievelijke landen motiveren om zich te specialiseren in het verlenen van dit soort tolk- en vertaaldiensten, om zo de efficiëntie van het functioneren van staats- en overheidsinstellingen en de integratie van migranten die afhankelijk zijn van PSIT-diensten te verhogen.

Dat de uitdagingen van het sociaal vertalen en tolken reëel zijn, bleek nogmaals uit het feit dat er in het eerste semester van het academiejaar

2023–2024 een *crash-course*, een snelcursus sociaal tolken aan de Comenius Universiteit werd georganiseerd, met mede-organisatie van de vakgroep antropologie en met steun van de Internationale vluchtelingenorganisatie UNHCR. Daarbij meldden zich meer dan dertig deelnemers aan, hoofdzakelijk ingedeeld in groepen rond het tolken met Russisch, Oekraïens, Arabisch en enkele nauwelijks verspreide talen in Slowakije zoals het Urdu. Het is in dit soort gevallen dat een basisopleiding vertaal- en tolktechnieken mensen op weg kan helpen in het vakgebied sociaal vertalen en tolken, waarbij de Engelse versies van de cursussen goed van pas kwamen. Daarnaast worden de modules in het Engels ook al twee academiejaren succesvol ingezet als keuzevakken binnen het curriculum van de masteropleiding Germaanse filologie, dat een zwaartepunt rond vertalen heeft. De cursussen sociaal tolken worden inmiddels ook verder gezet in samenwerking met de Stad Bratislava, waarbij het stadbestuur actief inspanningen doet om binnen het integratiebeleid voor anderstalige nieuwkomers vertaal- en tolkdiensten te voorzien.

De modules rond het PACI project die kaderen in een proces rond professionalisering en het toegankelijk maken van het beroep van sociaal vertaler en tolk, bieden in eerste instantie binnen de internationale neerlandistiek een uitkomst om geïnteresseerde neerlandici warm te maken voor een bijzonder beroep. Ten tweede kaderen ze in een poging om concreet didactisch bij te dragen aan een inclusiever vertaalbeleid van de casuslanden, waarbij we hopen dat de modules nog in andere opleidingen verder gebruikt worden. In de huidige ontwikkelingen rond migratie en anderstalige nieuwkomers is deze professionaliseringstak mogelijks ook een taak voor neerlandici.

Noten

[1] Een overzicht van de inhoud van het PACI – project is online te vinden op: https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/katedra-germanistiky-nederlandistiky-a-skandinavistiky/veda-a-vyskum-wissenschaft-und-forschung/paci/about-paci/. Ook de website van Erasmus+ afficheert de belangrijkste outputs op https://erasmus-plus.ec.europa.eu/projects/search/details/2017-1-SK01-KA203-035412

[2] Zo bleek uit een behoeftenanalyse in Štefková (2013) dat Nederlands op de Slowaakse markt wat betreft gerechtstolken en -vertalen op vier na meest gevraagde taal is, en dat terwijl er officieel in het Slowaaks register van beëdigd vertalers en tolken maar vier personen in de combinatie Slowaaks – Nederlands staan ingeschreven.

[3] Hiervoor verwijzen we vooral naar de Richtlijn 2010/64/EU van het Europees parlement en de Raad van 20 oktober 2010 betreffende het recht op vertolking en vertaling in strafprocedures.

[4] Vrij te raadplegen via het Moodle-platform, na aanmelding, op het leercentrum van de Taalunie op: https://leercentrum.taalunie.org/login/index.php?loginredirect=1. De cursussen worden elk academiejaar gebruikt en ook lichtjes bijgewerkt met actuele opdrachten.

[5] Een overzicht van alle outputs die deel waren van het model van PACI staat online te raadplegen op https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/katedra-germanistiky-nederlandistiky-a-skandinavistiky/veda-a-vyskum-wissenschaft-und-forschung/paci/intellectual-outputs-io/

[6] ENPSIT, het European Network of Public Service Interpreting and Translation, heeft een document ontwikkeld met minimale competenties die een vertaler of tolk in spe zou moeten bezitten. Dit document is vrij te raadplegen op: http://www.enpsit.org/training--accreditation.html

[7] Een competentieprofiel, online te raadplegen op https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/emt_competence_fwk_2017_en_web.pdf

Bibliografie

Bossaert, B. 2018. Didaktické postupy v profesionalizácii komunitného tlmočenia. Guldanová, Z. *Kontexty súdneho tlmočenia VII*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Bossaert, B. 2020 Institucionalizace a profesionalizace komunitního tlumočení ve Vlámsku. In: Knap-Dlouhá, P. et al. (2020) *Komunitní tlumočení v České republice a v nizozemsky hovořících zemích*. Olomouc: UPOL, 130–132.

D'Hayer, D. 2012. Public Service Interpreting and Translation: Moving Towards a (Virtual) Community of Practice. *Meta. Journal des traducteurs /Translators' Journal*, Les Presses de l'Université de Montréal. 57:1. 234–247. https://doi.org/10.7202/1012751ar

D'Hulst, L., Meylaerts, R. 2019. Wie beslist? Over taal- en vertaalbeleid, in België en elders. In: De Sutter, G., Delaere, I. (red.) *In Balans. Een inleiding tot vertaal- en tolkwetenschap*. Gent: Acco, 84–103.

Ertl, A., Pöllabauer, S. 2010. Training (medical) interpreters – the key to good practice. MedInt: A joint European Training perspective. In: *The Journal of Specialised Translation* 14. London: University of Roehampton, 165–193. ttps://doi.org/10.26034/cm.jostrans.2010.584

Hale, S. 2007. *Community Interpreting*. Hampshire: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230593442

Hale, S. 2015. Community Interpreting. Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London/New York: Routledge, 65–69. [online https://www.routledge.com/products/9780415634328].

Hale S. 2012. Public Service Interpreting. *The Oxford Handbook of Translation Studies*. online: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199239306.013.0024

Pöllabauer, S. 2020. Does it all boil down to money? The Herculean task of Public Service Interpreter training – a quantitative analysis of training initiatives in Austria. Marketa Štefková, Koen Kerremans, Benjamin Bossaert (eds.) *Training Public Service Interpreters and Translators: a European perspective*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Štefková, M. 2013. *Právny text v preklade. Translatologické aspekty právnej komunikácie v kombináciách málo rozšírených jazykov*. Bratislava: Iura Edition.

Štefková, M. 2018. Sociaal tolken in centraal Europa en de mogelijkheden van implementatievan modules sociaal tolken binnen de opleidingen Neerlandistiek Extra Muros. *Neerlandica Wratislaviensia XXVIII, Acta Universitatis, Wratislaviensis*. https://doi.org/10.19195/0860-0716.28.7

Štefková, M. 2020. Public service translation and interpreting in Slovakia – unknown territory with many challenges. Marketa Štefková, Koen Kerremans, Benjamin Bossaert (eds.) *Training Public Service Interpreters and Translators: a European perspective*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Štefková, M, Bossaert, B. 2019. Equity, Quality and Vision – Comparative Analysis of the Practices of Public Service Translation and Interpretingin Slovakia and Flanders. *Fitispos,* International journal for Public service. https://doi.org/10.37536/FITISPos-IJ.2019.6.1.212

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/11

Lili Hargitai

ChatGPT in het vreemdetalenonderwijs

Kansen, uitdagingen en perspectieven van Vlaamse taalleerkrachten

Abstract

This study focuses on the use of ChatGPT in foreign language education in Flanders. Given the recent rise of ChatGPT and the lack of systematic research on this topic (Baidoo-Anu, D., & Owusu Ansah, 2023), the emphasis is on the experiences and perceptions of language teachers. Through a survey conducted among Flemish teachers, their familiarity with, sense of competence in, and applications of ChatGPT are mapped out. Additionally, concerns and needs regarding this technology are investigated. The results indicate that the majority of teachers are familiar with ChatGPT and find it useful for gathering teaching materials and didactic tips. However, concerns about its use persist. The main issues requiring attention are: (1) ethical concerns such as plagiarism, (2) the lack of guidelines, and (3) the need for training with a focus on responsible use. Furthermore, a positive correlation is found between the presence of school guidelines and teachers' sense of competence in using ChatGPT.
Keywords: ChatGPT; artificial intelligence (AI) in education; teacher perceptions; foreign language education

1. Inleiding

Het beheersen van vreemde talen is een essentiële vaardigheid in onze geglobaliseerde wereld, waarin opkomende technologieën nieuwe mogelijkheden bieden (Klimova et al., 2023). Er is een groeiende interesse in het gebruik van chatbots voor taalverwerving (Huang et al., 2022). De GPT-modellen van OpenAI, vooral ChatGPT, vertegenwoordigen de nieuwste ontwikkelingen op dit gebied (Godwin-Jones, 2022).

Javaid et al. (2023) en Su et al. (2023) beschrijven verschillende toepassingen van ChatGPT in het vreemdetalenonderwijs, zoals het verstrekken van instructiemateriaal, het creëren van complexere leeromgevingen, het bieden van interactieve ervaringen, het verbeteren van leesvaardigheid, en het evalueren van complexe schrijftaken.

Onderzoek naar chatbottechnologie voor taalverwerving heeft aangetoond dat chatbots effectief kunnen zijn in het verhogen van de motivatie om talen te leren (Lee et al., 2011), het bevorderen van specifieke taalvaardigheden (Jeon, 2021), en het verbeteren van de globale L2-vaardigheid (Bibauw et al., 2019; Divekar et al., 2021). Recente studies wijzen ook op de educatieve voordelen van generatieve AI in het onderwijs (Milano et al., 2023), zoals een toename in motivatie. Anderzijds bestaan er zorgen over de effectiviteit van chatbots bij het leren van talen, vooral op beginnersniveau (Jeon, 2022), en ook ethische kwesties komen vaak aan bod (Su et al., 2023; Huang & Rocha, 2023).

Ondanks aanbevelingen en enkele initiatieven om ChatGPT te integreren in het vreemdetalenonderwijs, is er nog maar weinig systematisch onderzoek gedaan naar het gebruik van ChatGPT in het onderwijs (Baidoo-Anu & Owusu Ansah, 2023). Er is dan ook behoefte aan onderzoek naar het effectieve gebruik van ChatGPT in het hoger onderwijs (Han et al., 2023) en in het vreemdetalenonderwijs om het leereffect ervan te bepalen. De meeste literatuur richt zich op het perspectief van studenten in het hoger onderwijs (Shaikh et al., 2023) en het leren van Engels als vreemde taal. Daarnaast valt het op dat er weinig Europees onderzoek beschikbaar is, en dat de meeste studies gericht zijn op taalonderwijs in Azië of de Verenigde Staten. Om dit hiaat te vullen, richt dit onderzoek zich op de ervaringen van taalleerkrachten in Vlaanderen en Brussel.

2. Literatuuroverzicht

Zoals beschreven in de inleiding is ChatGPT een zeer recente technologie, en ondanks de toenemende belangstelling is er nog weinig systematisch onderzoek naar gedaan. Hierdoor is het nuttig om terug te grijpen naar eerdere technologie-implementaties, zoals de introductie van computers in het onderwijs. Het succes van technologie-implementatie in het onderwijs hangt sterk af van de steun en houding van de betrokken leerkrachten.

Šabić et al. (2022) onderzochten bijvoorbeeld het effect van leeftijds- en geslachtsverschillen op het zelfvertrouwen van leerkrachten in het gebruik

van informatie- en communicatietechnologie [ICT]. Hun bevindingen tonen aan dat er verschillen bestaan in het zelfvertrouwen van leerkrachten met betrekking tot ICT-gebruik: jongere leerkrachten en mannen hebben doorgaans meer zelfvertrouwen in het gebruik van ICT in het onderwijs dan oudere leerkrachten en vrouwen. Dit verschil tussen mannen en vrouwen verdwijnt echter bij jongere leerkrachten. Een vergelijkbaar patroon kwam naar voren in het onderzoek van Morris et al. (2005), hoewel hun studie niet specifiek in een onderwijscontext werd uitgevoerd.

De studie van Huang en Teo (2021) wijst op het belang van richtlijnen bij de acceptatie van nieuwe technologie in het onderwijs. Een recent literatuuronderzoek van Klimova et al. (2023) benadrukt daarnaast het gebrek aan toepassingen van nieuwe technologieën, zoals chatbots en *virtual reality*, in het vreemdetalenonderwijs. De bevindingen van Klimova et al. tonen aan dat, hoewel taalleerkrachten vaak op de hoogte zijn van deze technologische hulpmiddelen, ze niet altijd weten hoe deze praktisch te implementeren. Daarom adviseren Klimova et al. (2023) om leraren te trainen en begeleiden in het doelgericht inzetten van deze hulpmiddelen in hun lessen ter ondersteuning van traditionele leermethoden.

3. Onderzoeksvragen en hypotheses

Dit onderzoek is opgezet als een exploratieve, heuristische studie. De volgende open onderzoeksvragen zijn geformuleerd:
Vraag 1: Hoe bekend zijn Vlaamse taalleerkrachten met ChatGPT?
Vraag 2: Hoe competent voelen Vlaamse taalleerkrachten zich in het gebruik van ChatGPT?
Vraag 3: Voor welke doeleinden gebruiken Vlaamse taalleerkrachten ChatGPT?
Vraag 4: Wat zijn de grootste zorgen en twijfels over deze nieuwe technologie?
Vraag 5: Welk percentage van de scholen heeft reeds richtlijnen met betrekking tot ChatGPT?
Vraag 6: Denken Vlaamse taalleerkrachten dat het toestaan van het gebruik van ChatGPT zou moeten afhangen van het niveau en/of de leeftijd van een taalleerder?
Vraag 7: Wat moet volgens taalleerkrachten worden opgenomen in een goed beleid rond ChatGPT?

Op basis van het literatuuronderzoek over adoptie van technologie in het onderwijs zijn ook drie hypothesen geformuleerd:
Hypothese 1: Oudere, meer ervaren leerkrachten zijn minder bekend met de nieuwe technologie.
Hypothese 2: Vrouwelijke leerkrachten voelen zich minder competent in het gebruik van ChatGPT.
Hypothese 3: Het bestaan van beleid omtrent ChatGPT heeft een positieve invloed op het competentiegevoel van taalleerkrachten om met deze technologie te werken.

4. Materiaal en methode

Voor deze studie werd een enquête van 15 vragen ontwikkeld en tussen 10 februari en 21 maart 2024 verspreid onder Vlaamse taalleerkrachten via sociale media en e-mail.

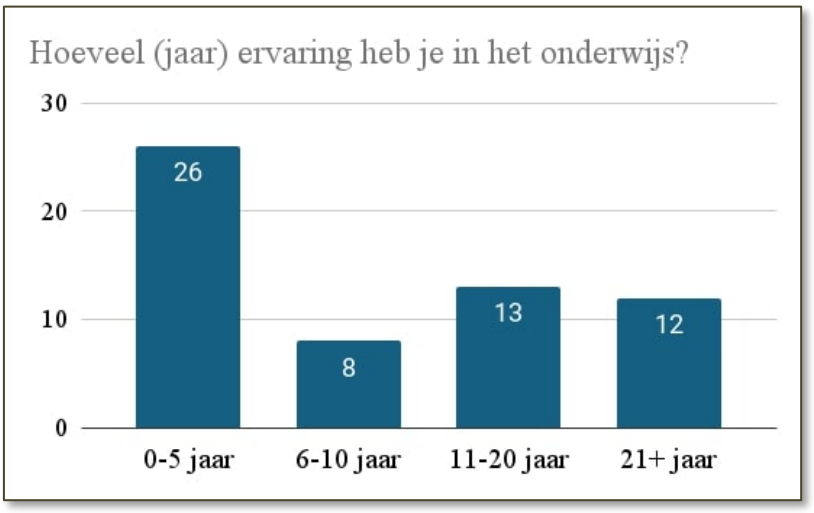
Respondenten moesten eerst instemmen met de voorwaarden voor deelname. Het eerste deel van de vragenlijst bestond uit twee open vragen en zeven meerkeuzevragen. Bij twee vragen werd aan leerkrachten gevraagd om op een Likert-schaal aan te geven hoe bekend zij waren met ChatGPT en hoe competent ze zich voelden in het gebruik ervan. Andere meerkeuzevragen richtten zich onder andere op de toepassingen van ChatGPT die respondenten al hadden gebruikt en de aanwezigheid van richtlijnen van hun scholen. Daarnaast gingen twee open vragen over (1) wat leerkrachten belangrijk vinden om op te nemen in een beleid rond ChatGPT, en (2) of zij vinden dat het gebruik van ChatGPT gekoppeld zou moeten worden aan een bepaalde leeftijd of taalniveau. In het tweede deel werden respondenten gevraagd persoonlijke informatie te verstrekken, zoals geslacht, leeftijd, aantal jaren ervaring in het onderwijs, onderwijscontext, en onderwezen vakken.

In totaal hebben 110 respondenten de enquête ingevuld, maar enkele responsen moesten worden verwijderd omdat sommige respondenten de enquête vroegtijdig beëindigden of niet instemden met de voorwaarden. Uiteindelijk bleven er 59 geldige antwoorden over. Voor de statistische analyse werd de software SPSS (versie 29.0.2.0) gebruikt.

Meer dan 80% van de respondenten was vrouw. Dit hoge percentage kan door verschillende factoren worden verklaard. Ten eerste was in het schooljaar 2022–2023 74% van alle budgettair voltijdse equivalenten in het

Vlaams onderwijs vrouw.[1] Het is ook een bekend feit dat vrouwen doorgaans meer bereid zijn om enquêtes in te vullen dan mannen (Green, 1996).

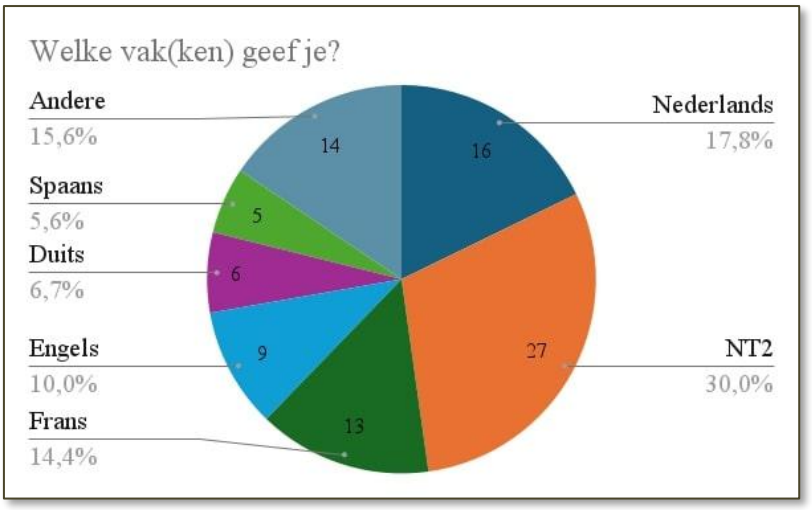
Figuur 1 blijkt dat zowel startende als meer ervaren leerkrachten aan de enquête hebben deelgenomen.

Figuur 1: Aantal jaren ervaring van respondenten

Tot slot laat Figuur 2 zien welke vakken de respondenten onderwijzen. Hieruit blijkt dat 47% van de respondenten Nederlands doceert aan moedertaalsprekers of anderstaligen. De andere helft van de respondenten geeft echter (ook) les in andere talen.

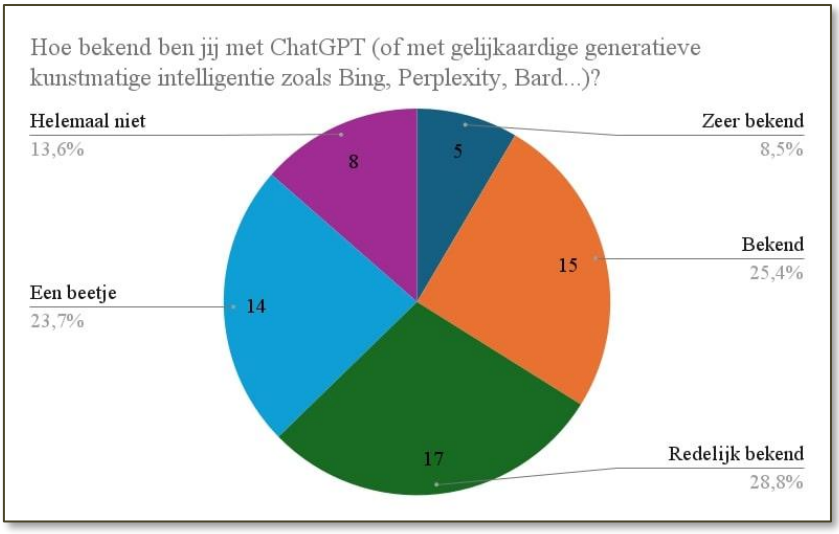
1 Personeelsleden Vlaams onderwijs | Vlaanderen.be

Figuur 2: Vakken gegeven door respondenten

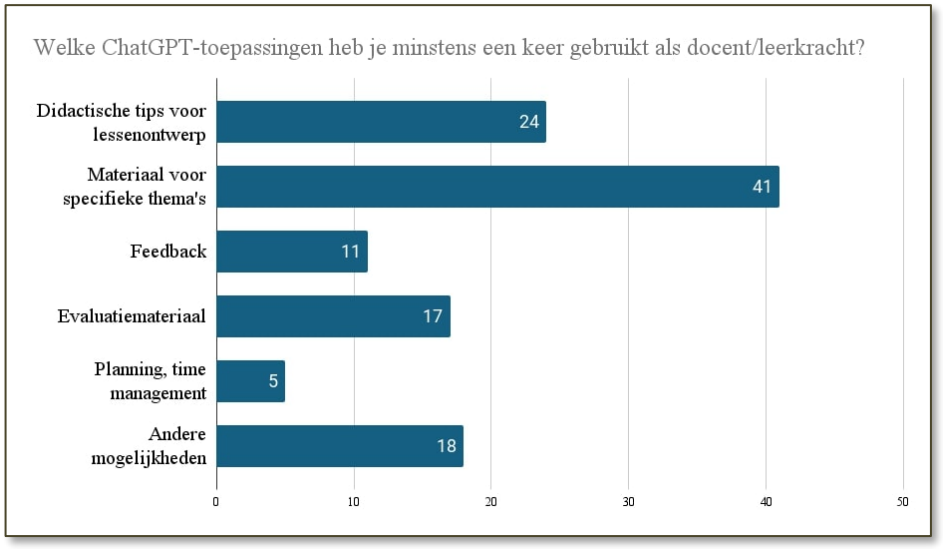
5. Kwantitatieve analyse en resultaten

Om Vragen 1 en 2 te beantwoorden, werden descriptieve statistische methodes toegepast. De analyse laat zien dat de meerderheid van de respondenten bekend is met ChatGPT, met slechts 8 respondenten die aangeven volledig onbekend te zijn. Figuur 3 toont dat 68% van de leerkrachten ten minste “redelijk bekend” is met ChatGPT of met gelijkaardige generatieve kunstmatige intelligentie.

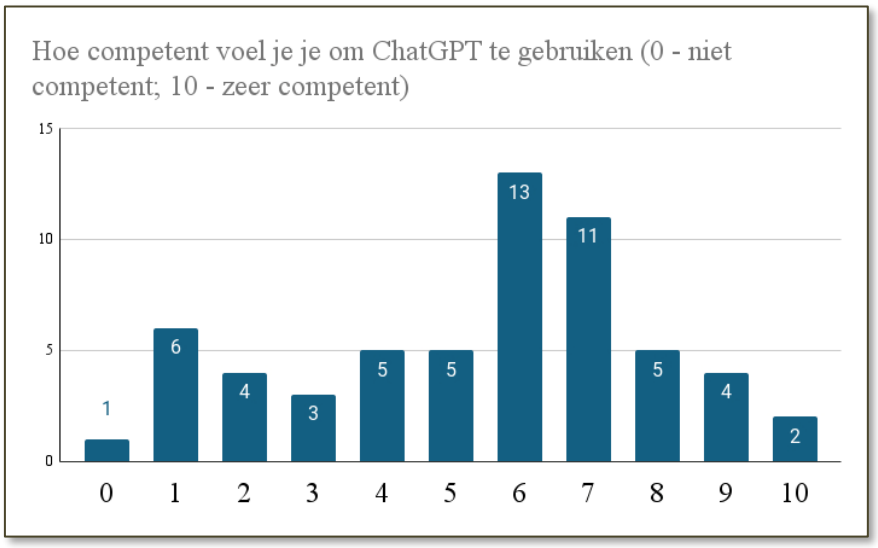
Figuur 3: Bekendheid met ChatGPT

Wat de toepassingen van ChatGPT betreft, kan worden vastgesteld dat een aanzienlijk deel van de leerkrachten het gebruikt om materiaal te verzamelen (Figuur 4). 20% van de respondenten gebruikt het ook om didactische tips te zoeken.

Figuur 4: Toepassingen van ChatGPT

Naast hun bekendheid met ChatGPT werd aan de leerkrachten gevraagd hoe competent zij zich voelen in het gebruik ervan (Vraag 2). De antwoorden op deze vraag zijn weergegeven in Figuur 5. De Shapiro-Wilk test voor normaliteit was significant (p=0,009), wat aangeeft dat de verdeling van deze variabele niet normaal is. De gemiddelde score is 5,4, wat suggereert dat hoewel veel leerkrachten bekend zijn met ChatGPT, zij zich minder zeker voelen over hun competentie in het gebruik ervan.

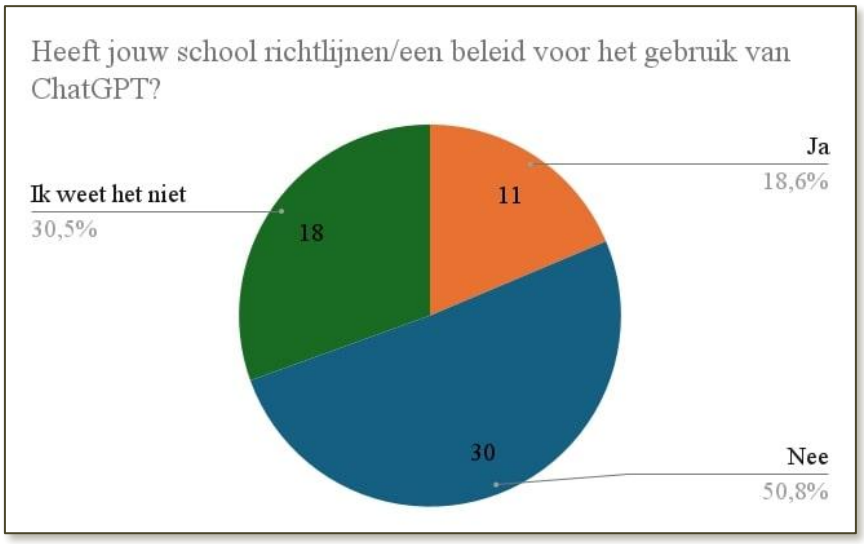
Figuur 5: Competentiegevoel van respondenten in het gebruik van ChatGPT

Vervolgens werden de Kolmogorov-Smirnov- en Shapiro-Wilk-normaliteitstests uitgevoerd voor alle relevante variabelen om geschikte analysemethoden te selecteren. Uit deze tests bleek dat de variabelen niet normaal verdeeld waren. Daarom werd gekozen voor de niet-parametrische Kruskal-Wallis toets om de relatie tussen nominale en intervalvariabelen te analyseren. De belangrijkste constante is geslacht, terwijl de nominale variabelen het bestaan van richtlijnen (ja/nee/weet het niet) en de onderwijscontexten waarin de respondenten lesgeven omvatten. Hoewel er geen wetenschappelijke consensus is over het gebruik van Likert-schaalgegevens als intervalvariabelen (Wu & Leung, 2017), worden deze gegevens in dit onderzoek als zodanig beschouwd. Leeftijd en het aantal jaren ervaring in het onderwijs worden eveneens behandeld als continue variabelen.

Eerst werden Pearson-correlatietests uitgevoerd om de relatie tussen leeftijd, ervaring, competentiegevoel en bekendheid te onderzoeken. Tussen leeftijd en ervaring in het onderwijs werd een significante positieve correlatie gevonden (R=0,712***en p<0,001). Tussen de andere variabelen werd echter geen significante correlatie gevonden. Hypothese H1 moest daarom worden verworpen, aangezien leeftijd geen significante factor bleek te zijn.

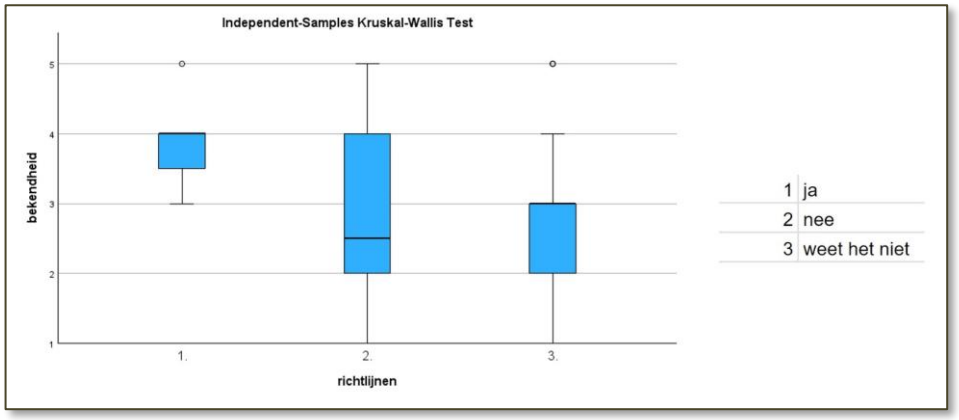
Vervolgens werd het effect van geslacht op de variabelen 'vertrouwdheid met ChatGPT' en 'competentiegevoel' onderzocht met behulp van de Kruskal-Wallis-toets. In beide gevallen werd geen significant verschil gevonden, waardoor ook Hypothese H2 moest worden verworpen. Geslacht bleek geen significante factor te zijn, hoewel dit resultaat mogelijk ook te verklaren is door de samenstelling van de steekproef.

Daarna werd onderzocht of het hebben van een beleid met betrekking tot ChatGPT invloed heeft op de bekendheid met ChatGPT en het competentiegevoel van leerkrachten. Figuur 6 laat zien dat 18% van de leerkrachten werkzaam is op een school met een beleid rond ChatGPT, terwijl de overige scholen geen richtlijnen hebben of de respondenten niet op de hoogte zijn van het bestaan ervan (Vraag 5).

Figuur 6: Beleid/richtlijnen rond ChatGPT

De niet-parametrische Kruskal-Wallis toets werd toegepast om de verschillende groepen met elkaar te vergelijken. De resultaten van deze test zijn weergegeven in Figuur 7.

Figuur 7: Effect van beleid op vertrouwdheid met ChatGPT

Op de x-as zijn de drie verschillende groepen weergegeven. Groep 1 omvat leerkrachten van wie de school een beleid heeft met betrekking tot ChatGPT. Groep 2 bestaat uit respondenten van wie de school geen richtlijnen heeft, en groep 3 omvat degenen die niet weten of er beleid rond ChatGPT bestaat op hun scholen. In Figuur 8 zijn duidelijke verschillen tussen de drie groepen zichtbaar. De Kruskal-Wallis toets was statistisch significant: $H(2)=8{,}923$ en $p=0{,}012$. Daarom werden de data verder geanalyseerd met de niet-parametrische Mann-Whitney test. Het verschil tussen groep 1 en groep 2 bleek statistisch significant ($U=70{,}500$ en $p=0{,}004$), wat aangeeft dat leerkrachten van scholen met richtlijnen rond ChatGPT aanzienlijk meer vertrouwd zijn met het gebruik ervan dan leerkrachten van scholen zonder beleid. Ook tussen groep 1 en groep 3 werd een significant verschil gevonden ($U = 44{,}500$, $p = 0{,}012$), wat betekent dat leerkrachten van scholen met een beleid rond ChatGPT aanzienlijk meer vertrouwd zijn met ChatGPT dan leerkrachten die niet weten of er een beleid bestaat. Er werd echter geen significant verschil gevonden tussen groep 2 en groep 3.

Tot slot werd ook getest of de aanwezigheid van richtlijnen de perceptie van competentie beïnvloedt, opnieuw met de Kruskal-Wallis toets. Ook hier werd een significant resultaat gevonden: $H(2)=9{,}374$ en $p=0{,}009$. De Mann-Whitney test werd wederom toegepast om de groepen onderling te

vergelijken. De resultaten kwamen sterk overeen met de eerdere analyse. Leerkrachten van wie de school een beleid rond ChatGPT heeft, voelen zich competenter in het gebruik ervan. Er werd geen significant verschil gevonden tussen leerkrachten van scholen zonder richtlijnen en degenen die niet met zekerheid konden zeggen of er een beleid bestond. Hypothese H3 wordt dus bevestigd. De resultaten van de Mann-Whitney testen zijn weergegeven in Figuur 8 (significante resultaten zijn cursief gedrukt).

	Mann-Whitney U	Significantie (p)
Groep 1 en Groep 2	*62.500*	*0.002*
Groep 1 en Groep 3	*46.500*	*0.017*
Groep 2 en Groep 3	248.000	0.635

Figuur 8: Effect van het bestaan van een beleid op het competentiegevoel

6. Kwalitatieve analyse en resultaten

Respondenten die niet bekend waren met ChatGPT gaven uiteenlopende redenen hiervoor. Sommigen wachten op training over dit onderwerp, terwijl anderen terughoudend zijn vanwege ethische bezwaren. Daarnaast wordt vaak aangegeven dat het leren gebruiken van ChatGPT te veel tijd of moeite zou kosten, of dat traditionele methoden als betrouwbaarder worden beschouwd.

Bij het onderzoeken van Vraag 6, bleken de meningen verdeeld: 56% van de respondenten vond dat dit niet zou moeten, terwijl 44% van mening was dat leeftijd of taalniveau in overweging moet worden genomen. Degenen die geen onderscheid willen maken op basis van leeftijd of niveau, stellen vaak dat ChatGPT gezien moet worden als een hulpmiddel dat voor iedereen toegankelijk moet zijn: *"Iedereen moet ermee leren werken, het is een tool waar je niet omheen kunt. Een woordenboek ga je ook niet verbieden."* (R20)

Verder wordt benadrukt dat het gebruik van ChatGPT afhankelijk zou moeten zijn van het lesdoel, niet van de leerling.

Respondenten die wel voorstander zijn van een strikter gebruik per niveau of leeftijd, wijzen vaak op de noodzaak van 'supervisie', 'hulp' of 'richtlijnen': *"Jongere of minder gevorderde studenten hebben meer hulp en structuur nodig bij het gebruik van ChatGPT."* (R50) Daarnaast wordt

gewezen op het belang van een bepaalde 'basis' aan cognitieve vaardigheden en autonomie voordat lerenden ChatGPT effectief kunnen gebruiken.

In beide groepen werd vaak het belang van kritisch en verantwoordelijk gebruik benadrukt. Veel respondenten maakten zich zorgen over hoe leerlingen ChatGPT zouden gebruiken zonder dit kritisch te benaderen: *"Ik vind dat ChatGPT zou moeten toegestaan worden aan alle leerlingen/ cursisten die voldoende kritisch zijn om deze tool te gebruiken. De leerlingen/cursisten moeten op de hoogte zijn van de mogelijkheden en mogelijke risico's van ChatGPT, voor ze de tool gebruiken."* (R12)

"Niet zozeer van de leeftijd van de leerder of het taalniveau van de leerder, maar wel van het niveau van competentie van de leerder om te werken met Chatgpt. Het is belangrijk dat de leerder weet hoe hij chatgpt positief kan gebruiken voor zijn leerproces." (R29)

De open vraag over de richtlijnen werd vervolgens geanalyseerd (Vraag 7). De analyse toont aan dat, hoewel er brede overeenstemming is over de noodzaak van beleid, de specifieke invulling daarvan nog ontwikkeld moet worden. Bijna 25% van de respondenten had geen mening over hoe een beleid met betrekking tot ChatGPT eruit zou moeten zien. De meeste respondenten die wel een mening hadden, noemden plagiaat en andere ethische kwesties als voornaamste zorg: *"Ik denk dat vooral benadrukken dat plagiaat plegen niet de bedoeling is, kan helpen om ChatGPT op een juiste manier te gebruiken."* (R15)

Daarnaast werd het belang van concrete richtlijnen vaak genoemd: *"duidelijke reglement: wat mag? wat mag niet?"* (R10)

Ook werd er vaak gepleit voor educatie rond het verantwoord gebruik van de tool en manieren om leerlingen te helpen hun eigen ontwikkeling te bevorderen. Verder gaven veel leerkrachten aan behoefte te hebben aan concrete tips, voorbeelden, en bijscholing over het gebruik van ChatGPT: *"Eerst zouden we zelf een opleiding moeten krijgen"* (R24) en *"Concrete werkvormen en tips"* (R23).

Enkele respondenten benadrukten expliciet de nadelen van ChatGPT en zouden beleid willen waarin veelvoorkomende fouten door de tool worden opgenomen. Tot slot waren er drie respondenten die het gebruik van ChatGPT volledig zouden verbieden.

7. Conclusie

Vraag 1 richtte zich op de mate van vertrouwdheid van Vlaamse leerkrachten met ChatGPT. Aangezien er geen gebruik is gemaakt van een willekeurige steekproef, kunnen de resultaten van dit onderzoek niet worden gegeneraliseerd. Van de 59 respondenten was echter een aanzienlijk deel bekend met ChatGPT, waarbij slechts 8 aangaven er helemaal niet mee bekend te zijn. Desondanks voelt de meerderheid van de respondenten zich niet competent genoeg in het gebruik van ChatGPT. Dit blijkt zowel uit de gemiddelde score als uit de kwalitatieve analyse van de antwoorden. De descriptieve statistische analyse toont aan dat een veelvoorkomende toepassing van ChatGPT het verzamelen van lesmateriaal en didactische tips is (Vraag 3).

De kwalitatieve analyse onthult dat veel leerkrachten vragen en zorgen hebben over deze nieuwe technologie, die beantwoord moeten worden voor de implementatie van ChatGPT in het onderwijs. De grootste zorgen betreffen (1) ethische vragen zoals plagiaat en bronvermelding, (2) het gebrek aan richtlijnen en (3) de nood aan bijscholing met een focus op verantwoordelijk gebruik (Vraag 4). Een schoolrichtlijn zou kunnen functioneren als een document waarin deze vragen en zorgen worden behandeld. Eerdere literatuur heeft aangetoond dat de aanwezigheid van schoolbeleid een belangrijke positieve impact heeft op de acceptatie van nieuwe technologieën (Huang en Teo, 2021). De onderzoeksresultaten van deze studie bevestigen eveneens deze eerdere bevindingen. Leerkrachten op scholen met richtlijnen beschikken over meer kennis van ChatGPT en voelen zich competenter op dit gebied. Echter, slechts 18% van de respondenten werkt op een school waar al richtlijnen voor ChatGPT bestaan. Er heerst grote verdeeldheid over de inhoud van een beleid met betrekking tot ChatGPT (Vraag 7). Een aantal respondenten kon de vraag hierover niet beantwoorden of vond het moeilijk om dat te doen, wat de noodzaak van dialoog en het belang van vorming benadrukt. De overgrote meerderheid van de reacties wijst op een algemene onzekerheid en een duidelijke behoefte aan gestructureerde richtlijnen. Slechts drie respondenten zouden ChatGPT volledig verbieden, terwijl de anderen voornamelijk geïnteresseerd zijn in concrete leidraden, tips en praktische voorbeelden, waarbij enkelen specifieke aandacht vragen voor evaluatie.

Wat Vraag 6 betreft, is bijna de helft van de respondenten van mening dat het gebruik van ChatGPT moet worden gekoppeld aan leeftijd of taalniveau. Over het algemeen zijn beide groepen echter geneigd om verant-

woordelijk gebruik en kritisch denken als de belangrijkste voorwaarden te beschouwen, in plaats van leeftijd of taalniveau.

Uit de kwantitatieve analyse blijkt dat er geen verband is tussen leeftijd of ervaring en bekendheid met ChatGPT. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat personen die geïnteresseerd zijn in technologie en openstaan voor ChatGPT meer bereid waren om de vragenlijst in te vullen. Daarnaast is er geen correlatie gevonden tussen leeftijd of ervaring en het competentiegevoel van leerkrachten. In tegenstelling tot eerdere literatuur over technologie-adoptie, toont dit onderzoek ook geen significante verschillen tussen mannen en vrouwen. Dit kan te maken hebben met de samenstelling van de steekproef of het feit dat de focus van deze studie niet lag op het zelfvertrouwen van leerkrachten in het algemeen, zoals in het onderzoek van Šabić et al. (2022). Hypothese 3 kan echter worden bevestigd, aangezien het bestaan van beleid rond ChatGPT een positieve invloed heeft op het competentiegevoel van taalleerkrachten met betrekking tot het gebruik van dit nieuwe hulpmiddel.

Bibliografie

Baidoo-Anu, D., & Owusu Ansah, L. 2023. ‘Education in the Era of Generative Artificial Intelligence (AI): Understanding the Potential Benefits of ChatGPT in Promoting Teaching and Learning.’ *Journal of AI*. 7.1: 52–62. https://doi.org/10.61969/jai.1337500

Bibauw, S., François, T., & Desmet, P. 2019. ‘Discussing with a computer to practice a foreign language: Research synthesis and conceptual framework of dialogue-based CALL.’ *Computer Assisted Language Learning*. 32.9: 827–877. https://doi.org/10.1080/09588221.2018.1535508

Divekar*, R. R., Drozdal*, J., Chabot*, S., Zhou, Y., Su, H., Chen, Y., Zhu, H., Hendler, J. A., & Braasch, J. 2021. ‘Foreign language acquisition via artificial intelligence and extended reality: Design and evaluation.’ *Computer Assisted Language Learning*. 35.9: 2332–2360. https://doi.org/10.1080/09588221.2021.1879162

Godwin-Jones, R. 2022. ‘Partnering with AI: Intelligent writing assistance and instructed language learning.’ *Language Learning*. 26.2: 5–24. http://doi.org/10125/73474

Han, J., Yoo, H., Kim, Y., Myung, J., Kim, M., Lim, H., Kim, J., Lee, T. Y., Hong, H., Ahn, S.-Y., & Oh, A. 2023. ‘RECIPE: How to Integrate

ChatGPT into EFL Writing Education.' *Proceedings of the Tenth ACM Conference on Learning@Scale*. 416–420. https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.11583

Huang, F., & Teo, T. 2021. 'Examining the role of technology-related policy and constructivist teaching belief on English teachers' technology acceptance: A study in Chinese universities.' *British Journal of Educational Technology*, 52.1: 441–460. https://doi.org/10.1111/bjet.13027

Huang, W., Hew, K. F., & Fryer, L. K. 2022. 'Chatbots for language learning—Are they really useful? A systematic review of chatbot-supported language learning.' *Journal of Computer Assisted Learning.* 38.1: 237–257. https://doi.org/10.1111/jcal.12610

Huang, Y.-M., & Rocha, T. (Eds.) 2023. *Innovative Technologies and Learning: 6th International Conference, ICITL 2023, Porto, Portugal, August 28–30, 2023, Proceedings*, 14099. Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-031-40113-8

Javaid, M., Haleem, A., Singh, R. P., Khan, S., & Khan, I. H. 2023. 'Unlocking the opportunities through ChatGPT Tool towards ameliorating the education system.' *BenchCouncil Transactions on Benchmarks, Standards and Evaluations*. 3.2 (100115). https://doi.org/10.1016/j.tbench.2023.100115

Jeon, J. 2021. 'Chatbot-assisted dynamic assessment (CA-DA) for L2 vocabulary learning and diagnosis.' *Computer Assisted Language Learning*. 36.7: 1338–1364. https://doi.org/10.1080/09588221.2021.1987272

Jeon, J. 2022. 'Exploring AI chatbot affordances in the EFL classroom: Young learners' experiences and perspectives.' *Computer Assisted Language Learning*. 37: 1–26. https://doi.org/10.1080/09588221.2021.2021241

Klimova, B., Pikhart, M., Polakova, P., Cerna, M., Yayilgan, S. Y., & Shaikh, S. 2023. 'A Systematic Review on the Use of Emerging Technologies in Teaching English as an Applied Language at the University Level.' *Systems*. 11.1: 42. https://doi.org/10.3390/systems11010042

Green, K.E. 1996. 'Sociodemographic factors and mail survey response.' *Psychology & Marketing*.13.2: 171–184. https://doi.org/10.1002/(SICI)1520-6793(199602)13:2<171::AID-MAR4>3.0.CO;2-C

Lee, S., Noh, H., Lee, J., Lee, K., Lee, G. G., Sagong, S., & Kim, M. 2011. 'On the effectiveness of Robot-Assisted Language Learning.' *ReCALL*. 23.1: 25–58. https://doi.org/10.1017/S0958344010000273

Milano, S., McGrane, J. A., & Leonelli, S. 2023. 'Large language models challenge the future of higher education.' *Nature Machine Intelligence*. 5.4: 333–334. https://doi.org/10.1038/s42256-023-00644-2

Morris, M. G., Venkatesh, V., & Ackerman, P. L. 2005. 'Gender and Age Differences in Employee Decisions About New Technology: An Extension to the Theory of Planned Behavior.' *IEEE Transactions on Engineering Management*. 52.1: 69–84. https://doi.org/10.1109/TEM.2004.839967

Šabić et al. 2022. 'Teachers' Self-efficacy for Using Information and Communication Technology: the Interaction Effect of Gender and Age'.' *Informatics in education*. 21.2: 353–373. https://doi.org/10.15388/infedu.2022.11

Shaikh, S., Yayilgan, S. Y., Klimova, B., & Pikhart, M. 2023. 'Assessing the Usability of ChatGPT for Formal English Language Learning.' *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*. 13.9: 1937–1960. https://doi.org/10.3390/ejihpe13090140

Su, Y., Lin, Y., & Lai, C. 2023. 'Collaborating with ChatGPT in argumentative writing classrooms.' *Assessing Writing*. 57: 100752. https://doi.org/10.1016/j.asw.2023.100752

Wu, H., & Leung, S. O. 2017. 'Can Likert Scales be Treated as Interval Scales?—A Simulation Study.' *Journal of Social Service Research.* 43.4: 527–532. https://doi.org/10.1080/01488376.2017.1329775

IBM Corp. Released 2023. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 29.0.2.0 Armonk, NY: IBM CorpNoten

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/12

Dóra Tóth

Dutch Pragmatic Markers across registers

A study of *hoor*, *kijk* and *weet je/ge* in spontaneous conversations, broadcast interviews and classroom lessons

Abstract

This study examines the use of Dutch deverbal interpersonal pragmatic markers (PMs) across three registers — spontaneous conversations, classroom lessons, and broadcast interviews — comparing Northern and Southern Dutch varieties. By analysing data from the *Corpus Gesproken Nederlands*, the research identifies the frequency and functions of the PMs *hoor*, *kijk*, and *weet je/ge*. The results show notable differences in PM usage between registers and regions. For instance, *hoor* appears more in fixed word combinations in the Northern variety, while the argumentative function of *kijk* is prevalent in broadcast interviews. *Weet je*, with the modal particle *wel*, is more frequent in Northern Dutch, whereas the Southern variant *weet ge* rarely appears in classroom lessons, suggesting a preference for Standard Dutch in formal contexts.
Keywords: register variation, regional variation, pragmatic functions, Corpus Gesproken Nederlands, Standard Dutch formal contexts

1. Introduction

Pragmatic markers (PMs) are linguistic elements that guide the hearer in interpreting the intention of the speaker, providing procedural rather than propositional meaning. PMs are generally divided into two main groups: interpersonal PMs, which manage participant relations, and textual PMs, which ensure coherence between utterances (Brinton, 1996, p. 6). This

study focuses exclusively on interpersonal PMs, and therefore does not address the organizational functions typically associated with textual PMs.

Interpersonal PMs convey speakers' attitudes, such as emotions, evaluations, or degrees of commitment, with respect to what has been said, what is about to be said or the broader conversational context. They may also function as hedges, signalling consideration for the hearer's emotions. In addition, some interpersonal PMs appeal directly to the hearer, a feature often associated with their imperative origins (Van der Wouden & Foolen, 2021, p. 58). Brinton (1996) further argues that interpersonal PMs can strengthen the sense of intimacy between the interlocutors (p. 38), a view supported by Schermer's (2007) findings that the Dutch PM *hoor* engages the hearer without requiring an explicit response (p. 380).

Previous research has shown that the use of PMs is sensitive to contextual factors such as formality, interactional setting, and participant roles. However, relatively little attention has been paid to the interaction between register variation and regional variation in the use of Dutch interpersonal PMs. To address this gap, the present study investigates three frequent interpersonal deverbal Dutch PMs identified by Van der Wouden and Foolen (2021): *hoor*, *kijk*, and *weet je/ge.* These PMs are examined across three registers: spontaneous conversations between friends and family, classroom conversations, and broadcast interviews, across both Northern and Southern Dutch. Northern Dutch is spoken in the Netherlands, while Southern Dutch is used in Flanders, the Dutch-speaking part of Belgium.

More specifically, the study addresses the following research questions:

1. How do the frequencies of *hoor, kijk* and *weet je/ge* vary across spontaneous conversations, classroom lessons and broadcast interviews?
2. To what extent do Northern and Southern Dutch differ in the distribution of these PMs?
3. How do the positional and functional characteristics of these markers vary across registers and language varieties?

By answering these questions, the study seeks to provide a corpus-based account of the interaction between register variation, regional variation and the use of Dutch interpersonal PMs.

2. Theoretical Background

2.1. Registers

Flanders (1970) divides interaction into four moves: structuring, soliciting, responding and reacting (in: Coulthard, 1977, p. 97). Structuring marks discourse boundaries, while soliciting consists of questions, commands or request moves. Consequently, responding addresses the solicitation, and reacting involves modifying or rating the response (ibid.). These four moves are commonly accompanied by PMs. Textual PMs assist in structuring, while the other three moves are typically associated with interpersonal PMs, which draw the hearer's attention to the soliciting, help to save face or serve as hedges for responses or reactions. These four moves also characterize the three registers analysed in this study.

PMs are most frequent in spontaneous, informal conversations (Brinton, 2017, p. 12). However, as they are heavily context-dependent (Crible, 2017, p. 107), their function and meaning can vary across situations. In spontaneous interactions, both participants can control the conversations, introducing new topics or ending discussions freely. In institutional settings, such as classroom conversations, interactions have clearer goals and participants assume more defined roles (Heritage, 2004, p. 106).

In classroom conversations, the texts are semi-prepared, because the teacher knows in advance the topic of the lecture. This register is considered to be public, but is not broadcasted anywhere, and consists of two roles: the teacher and the students, who also serve as present audience. On the one hand, teachers have the authority to mark boundaries within the lessons, to choose the topics and determine how long to discuss them with the students. Moreover, teachers provide instructions and inform students about the study material (Coulthard, 1977, p. 101), which underscores their authority. On the other hand, the students' primary role is to respond to the questions posed by the teacher (Flanders, 1970, in Coulthard, 1977, p. 97).

Broadcast interviews are also public, and certain elements in the interview are pre-scripted, similar to classroom conversations. However, this register includes three main participants: two active ones (the interviewer and the interviewee), and a passive one (the audience), who is usually not present. In interviews, it is the interviewer who holds the power to structure the conversation by opening and closing the interview, and by choosing the pre-determined topics (Heritage & Greatbatch, 1991, p. 108). Interviewers are typically professional journalists (Heritage & Clayman, 2010, p. 215), while interviewees are usually "public officials, experts or others with

some connection to current events" (ibid.). Interviewees agree to participate in an interview (Heritage & Greatbatch, 1991, p. 108), and their task is to respond to the questions (ibid., p. 97), which can lead to longer monologues (Sinclair & Coulthard, 1975, p. 11) as the interviewer "withhold[s] any form of intervention" (ibid.).

Previous research has demonstrated that register plays an important role in shaping the frequency and functions of PMs. Drawing on Ilie (1999), Schirm (2017, p. 333) distinguishes three levels of register formality: spontaneous, semi-institutional and institutional. She argues that both the frequency and functions of the PMs are sensitive to stylistic and contextual differences across registers (ibid., p. 339). Similar findings are reported by Crible (2017), whose analysis of eight register types in English and French shows that PM frequency decreases in more formal registers, based on an analysis of eight different register types in English and French.

Collectively, these studies suggest a close relationship between PM use, register type, and degree of formality. Consequently, the investigation of PMs across different registers may provide important insights into how contextual and interactional factors shape their frequency and functions.

2.2. Common Ground

This paper explores the role of multifunctional PMs in managing common ground (CG). Previous studies by Aijmer (in Traugott, 2007, p. 141), Allan (2021, p. 47); and Degand and Van Bergen (2018, p. 67) have recognised the capacity of PMs to regulate CG. The present study also posits that PMs signal what belongs to the CG and what, according to the speaker, lies beyond it.

CG is essential for successful communication between two people. Renkema and Schubert (2018) define it as the mutual knowledge shared by participants (p. 41), while Clark (1996) describes it as the "sum of their mutual, common or joint knowledge, beliefs and suppositions" (p. 93). Clark and Marshall (1981) categorize CG into three types: the event itself, the common personal history of interlocutors, and their shared culture (in Verhagen, 2015, pp. 242–243). CG is modified throughout the conversation as participants add or correct information (Allan, 2021, p. 44).

PMs are primarily used when the speaker (pre)supposes that a piece of information does not belong to the CG. The following sections examine the contribution of three deverbal interpersonal PMs to CG management.

2.3. PMs and CG

2.3.1. Hoor

De Hoop and Mulder (2022) argue that the core-meaning of the multi-functional *hoor* is that the proposition in which it appears "should become part of the common ground" (p. 92). This study labels this use of *hoor* as "persuasive" (1), as the speaker seeks to convince the hearer that his/her presuppositions are incorrect, and therefore offers a modification of them to align them with the CG.

(1) A: Aspergetijd is al voorbij, hè?
Asparagus time is already over, PM?
B: Ja, ik heb al heel veel asperges gegeten bij m'n ouders.
Yes, I've eaten a lot of asparagus at my parents' house.
A: Ja, m'n ouders die eten 't ook elk weekend als ik kom. En ik vind 't echt heel erg vies.
Yeah, my parents eat it every weekend when I come over, too. And I think it's very disgusting.
B: Ja?
Really?
A: Ja.
Really.
B: Ik eet 't ook niet graag, ***hoor***.
I don't like to eat it either, PM. (fn000625)[1]

In (1) speaker B does not want speaker A to assume that she likes asparagus, despite expressing surprise that A does not like asparagus either. Additionally, *hoor* can function as a backchannel in response to what has been said by the other participant of the conversation. This use of *hoor* is referred to as "backchanneling" (2), and typically appears with *leuk* 'nice' or *mooi* 'beautiful'.

(2) A: Oh, dat is jullie tent?
Oh, that's your tent?
B: Ja, dus hier waren de toiletten. Hier was nog wat een paar bomen en we hadden dus echt de laatste hoek. De grootste ook uh…

Yes, so here were the restrooms. Here were some more trees and therefore, we really had the last corner. The biggest also uh....

A: Mooi, ***hoor***.
Nice, PM. (fn007835)

In (2) a younger woman (speaker B) speaks about her holiday to an older woman (speaker A). Eventually, speaker A backchannels to what has been said with *hoor*. These two functions illustrate the multifunctional nature of *hoor* in Dutch interaction. While persuasive *hoor* is primarily used to negotiate and modify the common ground, backchanneling *hoor* serves to display alignment and positive involvement with the interlocutor, thereby contributing to the maintenance of interpersonal relations.

2.3.2. Kijk

De Vriendt (1995) highlights the attention-drawing function of *kijk*, which the speaker uses to introduce an argument (p. 155). This observation aligns with Van Olmen's (2010) claim that *kijk* "present[s] (re)new(ed) information" (p. 10), or "(re)introduce[s] a (sub)topic" (ibid.) (3). Thus, this PM can signal to the hearer that the CG should be updated accordingly.

(3) A: ***Kijk***, ik hou natuu- ik hou niet van… uh… gedragstherapie, bijvoorbeeld.
PM, I obvious-, I don't like… uh… behavioural therapy, for example.
B: En hoe werkt dat?
And how does that work?
A: […] De gedragstherapie dat zegt eigenlijk elk mens blanco geboren zonder uh… identiteit zal 'k maar zeggen.
[…] The behavioural therapy basically says that every human was born blank without uh… identity, so to speak.
B: Dat die helemaal gevormd wordt door…
And that everyone is entirely formed by….
A: De gehele identiteit wordt gevormd door de omgeving.
The entire identity is shaped by the environment.
B: Oh ja.
Oh yeah.

A: ***Kijk***, en ik geloof echt dat God iemand een… een identiteit heeft gegeven en de omgeving heeft er zeker weten een hele grote rol in. Dat kan je zien aan de opvoeding, en weet ik wat. Maar ***kijk***, m'n ouders die hebben ons alle drie ongeveer dezelfde opvoeding gegeven maar we zijn toch allemaal verschrikkelijk anders.
PM, and I really believe that God has given everybody an identity, and the environment certainly has a very big role in it. You can see that by the upbringing, and who knows what else. But PM, my parents gave all three of us about the same upbringing yet we're all terribly different. (fn000415)

In (3), Speaker A uses *kijk* to introduce a new topic, and employs it twice to substantiate her argument and reinforce its validity, signalling to Speaker B that the proposition should be accepted as truth.

Taken as a whole, *kijk* functions as an attention-directing PM that highlights information considered relevant by the speaker. In doing so, it facilitates the introduction and negotiation of information within the CG.

2.3.3. Weet je/ge

Contrary to its literal meaning, *weet je* does not inquire about the hearer's factual knowledge but rather seeks to confirm whether the speaker's point is understood (4). It can therefore be classified as a PM that asks information about the CG without expecting a direct response. Van Bogaert (2009) describes it as prompting "metalinguistic awareness" (p. 144) rather than a verbal confirmation, encouraging the hearer to infer meaning (Van Bogaert, 2009, p. 145).

(4) En dan probeer ik zo zacht mogelijk te praten, ***weet je wel***, dat niemand mij hoort zo van…
And then I try to talk as softly as I can, PM, that nobody hears me like.... (fn000756)

In (4) the speaker reflects on her conscious effort to speak quietly on the bus, contrasting this with an acquaintance who did not mind being overheard. In this situation *weet je wel* asks the hearer to imagine the situation, thereby allowing the speaker to update the CG.

3. Methodology

This study analyses three subcorpora from the *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN; *Spoken Dutch Corpus*): spontaneous face-to-face conversations, classroom lessons, and broadcast interviews. The Northern and Southern Dutch varieties are examined separately in order to explore the interaction between register variation and regional variation in the use of interpersonal PMs. Table 1 presents the size of each subcorpus included in the analysis. Since the three registers differ considerably in size, all frequencies reported in this study are normalized to occurrences per 100,000 words to ensure comparability across registers and language varieties.

Register	Northern Dutch (tokens)	Southern Dutch (tokens)	Total
Face-to-face conversations	2,042,636	1,021,177	3,063,803
Classroom lessons	340,248	119,859	460,107
Broadcast interviews	590,106	276,376	866,482
Total	2,972,980	1,417,412	4,390,392

Table 1. Size of the CGN subcorpora included in the analysis.

The analysis focuses on three frequent deverbal interpersonal PMs: *hoor, kijk,* and *weet je/ge.* Since PMs are not annotated in the CGN, all occurrences of these forms were manually examined and distinguished from their non-pragmatic counterparts. PM status was determined on the basis of syntactic, semantic, and contextual criteria. More specifically, only those instances were classified as PMs that (i) did not contribute to the propositional meaning of the utterance, (ii) occurred in peripheral syntactic positions, (iii) lacked verbal properties, and (iv) fulfilled interactional rather than lexical functions. Literal uses of *horen* 'to hear', *kijken* 'to watch', and *weten* 'to know', as well as ambiguous cases in which the forms retained clear verbal meaning, were excluded from the analysis. In cases of uncertainty, the broader conversational context was taken into consideration. Functional categories were assigned on the basis of recurrent interactional characteristics observed in the corpus. Persuasive uses were identified when a PM accompanied an attempt to modify or negotiate the CG, backchanneling uses when the PM primarily expressed listener support

or alignment, and quotative uses when the PM introduced or framed reported speech.

Although this study focuses on standard varieties of Dutch, the non-standard Flemish form *weet ge* was also included in the analysis because of its frequent occurrence in spoken Southern Dutch. De Caluwe, Delarue, Ghyselen and Lybaert (2013) highlight the difficulties Flemish speakers encounter when shifting from the non-standard *ge*-system ('you-system'), to the standard *je*-system (p. 4). Furthermore, Lybaert and Tyberghien (2019) observe the widespread use of *tussentaal*, 'interlanguage', a mixture of standard and dialectal features, particularly among Flemish speakers (p. 282). Since *weet ge* occurs frequently in spoken Southern Dutch, excluding it would have resulted in an incomplete representation of Southern Dutch PM use.

The following section details the syntactic differences in use of PMs between the varieties of Standard Dutch considered in the analysis.

3.1. Syntactic positions of PMs

In addition to the functional differences, this study also investigates positional variation across the two standard varieties of Dutch. More specifically, it examines the extent to which PM positioning is conditioned by language variety. To determine the syntactic positions of PMs, the study adopts the Dutch sentence model proposed by Van der Wouden and Foolen (2021, p. 53):

> Pre-field – finite verb (V2) – middle field – final verb cluster (Vfinal) – post-field

Based on this model, three PM positions can be distinguished: (A) before the pre-field, (B) in the post-field when no other post-field elements are present, and (C) between the final verb cluster and the post-field. According to Van der Wouden and Foolen (2015), the pre-field typically contains the subject and topicalized constituents (p. 237), whereas the post-field generally hosts prepositional phrases and extraposed subordinate clauses (p. 223). Consequently, PMs occurring in the left periphery are classified as occupying Position A, while PMs in the right periphery are classified as either Position B or Position C, depending on the presence or absence of additional post-field material.

These positional categories were used both to analyse positional variation across language varieties and to distinguish PM uses from their non-pragmatic counterparts. Table 1 summarizes the three PM positions and provides illustrative examples.

Positions	Description of the position	Examples
Position A	Before pre-field (5)	(5) ***Kijk,*** uiteindelijk zou voor ons het probleem zijn dat wij tankers kopen en weer verkopen maar dat dat geld ergens vandaan komt. (fn000283) *PM, in the end our problem would be that we buy tankers and sell them again, but that money comes from somewhere.*
Position B	In post-field without any other linguistic element (6)	(6) 't ging allemaal wel goed, ***weet je wel*** (fn000589) *Everything went well, PM.*
Position C	Between Vfinal and post-field (7)	(7) 't is ook speciaal, ***hoor***, die uh en die terras en zo. (fv400673) *It is also special, PM, that uh that terrace and stuff.*

Table 2. Positions where a PM can occur.

The description of my research method highlights the syntactic features used to compare the use of PMs across the two main varieties of Standard Dutch. The above-mentioned syntactic features also served as guidelines on how to delineate PMs from their non-PM counterparts.

4. Results

In the CGN subcorpora of face-to-face, spontaneous conversation, class-room lessons and broadcast interviews, 10,017 occurrences of *hoor, kijk,* and *weet je/ge* were found across both Northern and Southern Dutch varieties. Of these, 6,934 instances (69.22%) were identified as PMs based on their syntactic characteristics. The following sections present the pro-portions of these PMs across the three registers for both Dutch varieties.

4.1. Spontaneous face-to-face conversations

The search yielded 8,073 total hits (including both PMs and their non-PM equivalents) for *hoor*, *kijk* and *weet je/ge* in the face-to-face spontaneous conversation register of the CGN across both standard Dutch varieties. Of these, 5,724 instances (70.9%) were identified as PMs. In the Northern Dutch subcorpus, PMs constituted 72.08% of the total, whereas in the Southern subcorpus the ratio was 64.98%. A chi-square test (χ^2) confirmed a highly significant difference between the two subcorpora ($\chi^2(1) = 27.06$, $p = 1.98 \times 10^{-7}$), although the affect size was small (Cramér's V = .058). The comparison was based on 6731 keyword occurrences in the Northern Dutch subcorpus and 1342 keyword occurrences in the Southern Dutch subcorpus.

Table 3 presents the PMs in descending order of relative frequency, calculated per 100,000 words. As shown, while *hoor* is the most frequent PM in both varieties, *weet je* ranks second in the Northern Dutch variety, followed by *kijk.* In the Southern variety, however, *kijk* ranks second, while *weet je/ge* appears the least frequently.

Face-to-face, spontaneous conversations				
Sequence number	Northern Dutch variety		Southern Dutch variety	
	PM	frequency / 100.000 words	PM	frequency / 100.000 words
1.	*hoor*	151.13	*hoor*	64.14
2.	*weet je/ ge*	56.84	*kijk*	17.33
3.	*kijk*	29.58	*weet je/ge*	3.72

Table 3. Frequency of PMs across the two main varieties of Standard Dutch in face-to-face, spontaneous conversations.

As Table 3 illustrates, notable differences can be observed in the normalized frequencies (per 100,000 words) of PMs across the two varieties within the register of face-to-face spontaneous conversation. For instance, the normalized frequency of *hoor* is approximately twice as high in the Northern Dutch subcorpus as in the Southern Dutch subcorpus. Conversely, the Southern Dutch subcorpus contains relatively few occurrences of *weet je/ge* as a PM.

4.2. Classroom lessons

In the classroom lessons register of CGN, 832 occurrences of the target keywords were identified across both Dutch subcorpora. Of these, 403 instances were classified as PMs, accounting for 48.44% of all keyword occurrences. This register displayed the lowest PM ratio. Table 4 presents the PMs ranked by normalized frequency per 100,000 words. In the Northern Dutch subcorpus, 51.01% of the keyword occurrences were classified as PMs, whereas in the Southern Dutch subcorpus the corresponding proportion was 39.68%. A chi-square test confirmed a significant difference between the two subcorpora, $\chi^2(1) = 7.51$, $p = 0.0062$, although the effect size was small (Carmér's $V = .095$). The comparison was based on 643 keyword occurrences in the Northern Dutch subcorpus and 189 keyword occurrences in the Southern Dutch subcorpus.

Classroom lessons				
Sequence number	Northern Dutch variety		Southern Dutch variety	
	PM	frequency / 100.000 words	PM	frequency / 100.000 words
1.	*hoor*	68.77	*hoor*	40.05
2.	*kijk*	21.75	*kijk*	20.86
3.	*weet je*	5.88	*weet je/ge*	1.66

Table 4. Frequency of PMs across the two main varieties of Standard Dutch in classroom lessons.

The ranking of PM frequencies in the Northern Dutch subcorpus differed from that observed in the face-to-face register. Whereas *weet je* was the second most frequent PM in face-to-face conversations, in classroom lessons it was surpassed by the attention-drawing PM *kijk,* which occupied second place. In contrast, the ranking of PM frequencies in the Southern Dutch subcorpus remained the same across the two registers. Furthermore, *hoor* remained the most frequent PM in both varieties, although its normalized frequency was lower than in the other registers.

4.3. Broadcast interviews

A total of 1,112 keyword occurrences were identified in the broadcast interviews registers across the Northern and Southern Dutch subcorpora, with 807 (72.57%) classified as PMs. In the Northern Dutch subcorpus, 74.37% of the keyword occurrences were classified as PMs, while in the

Southern subcorpus the corresponding proportion was 64.32%. A chi-square test confirmed a significant difference between the two subcorpora, $\chi^2(1) = 8.29$, $p = 0.0040$, although the effect size was small (Cramér's $V = .086$). The comparison was based on 913 keyword occurrences in the Northern Dutch subcorpus and 199 keyword occurrences in the Southern Dutch subcorpus.

As Table 5 demonstrates, the distribution of PMs in broadcast interviews differs considerably from that observed in other registers. Unlike in face-to-face conversations and classroom lessons, where *hoor* was the most frequent PM, *kijk* emerged as the dominant PM in both Northern and Southern Dutch broadcast interviews. In the Northern Dutch subcorpus, *kijk* accounted for almost two-thirds of all PM occurrences, suggesting that its attention-directing and argumentative functions are particularly relevant in this institutional register. This finding may reflect the interactional characteristics of broadcast interviews, in which speakers frequently structure arguments, introduce new perspectives, and guide the audience's interpretation of the discussion. By contrast, *weet je/ge* was the least frequent PM in both varieties, indicating that PMs associated with intimacy and shared experiential knowledge are less characteristic of this more formal and institutionalized register.

Broadcast interviews				
Sequence number	Northern Dutch variety		Southern Dutch variety	
	PM	frequency / 100.000 words	PM	frequency / 100.000 words
1.	*kijk*	64.23	*kijk*	25.69
2.	*hoor*	40.33	*hoor*	18.45
3.	*weet je*	10.51	*weet je/ge*	2.17

Table 5. Frequency of PMs across the two main varieties of Standard Dutch in broadcast interviews.

These findings reveal substantial register- and variety-specific differences in the frequency distribution of Dutch interpersonal PMs. The following section examines these differences in greater detail by focusing on the positional and functional characteristics of the individual PMs.

5. Discussion

This section provides a comprehensive analysis of the PMs identified in the corpus, focusing on their distinct characteristics and functions across the three registers, as well as within the Northern and Southern Dutch subcorpora.

5.1. Hoor

Hoor is the most frequent PM in face-to-face, spontaneous conversations, and in classroom lessons across both language varieties. Table 6 summarizes the normalized frequency of *hoor*, along with its positional distribution.

hoor	Face-to-face		Classroom lessons		Broadcast interviews	
	Northern	Southern	Northern	Southern	Northern	Southern
Frequency of PMs / 100,000 words	151.13	64.14	68.77	40.05	40.33	18.45
Position B	132.96	53.27	56.14	30.87	33.55	14.11
Position C	18.16	10.87	12.64	9.18	6.78	4.34

Table 6. Normalized frequency of hoor and its positional distribution.

The results indicate that *hoor* is least frequent in Southern Dutch broadcast interviews. This pattern may be related to the more formal and institutionalized nature of the broadcast interview register, although further research is needed to determine the extent to which formality influences PM use. In both varieties, *hoor* occurs most frequently in Position B (sentence-final position), while considerably fewer instances are found in Position C, where the PM precedes short sentence extensions (*uitloop*), typically reflecting minor afterthoughts.

Table 7 presents the two main functions of *hoor* across registers, with numbers normalized to 100,000 words. Persuasive *hoor* is significantly more frequent in Northern Dutch. This function emerges when speakers recognize differences in the CG, with *hoor* indicating that a proposition

should be incorporated into the CG (De Hoop & Mulder, 2022, p. 92). Additionally, Northern Dutch also shows more uses of *hoor* as backchanneling, particularly with adjectives such as *mooi* 'beautiful' or *leuk* 'nice'.

hoor	Spontaneous conversations		Classroom lessons		Broadcast interviews	
	Northern	Southern	Northern	Southern	Northern	Southern
Persuasion	144.23	63.16	66.13	39.21	39.99	18.45
Backchanneling	6.9	0.97	2.65	0.83	0.34	0

Table 7. Distribution of the two main functions of hoor across registers and varieties.

Table 7 also reveals a higher frequency of conventionalized expressions containing *hoor* in the Northern Dutch subcorpora. In the present study, these fixed expressions were defined as recurrent and formulaic combinations with a relatively stable lexical composition. Particularly frequent were expressions such as *ja hoor* ('of course') and *nee hoor* ('no way'), which were notably rare or absent in the Southern Dutch data. The broadcast interview register contained especially high frequencies of *ja hoor* and *nee hoor,* which may suggest a tendency towards more explicit affirmation or rejection in this register. Other recurrent expressions, including *ik weet het niet hoor* ('I don't know, PM'), *even kijken hoor* ('let's see, PM'), *even denken hoor* ('let me think, PM'), and *sorry hoor* ('sorry, PM'), were also found more frequently in Northern Dutch.

hoor	Spontaneous conversations		Classroom lessons		Broadcast interviews	
	Northern	Southern	Northern	Southern	Northern	Southern
Fixed expression	34,17	3,04	9.11	0.83	13.73	1.45
ja hoor	6.17	0.39	1.47	0	4.07	0.36
nee hoor	7.93	0	2.06	0	6.44	0

Table 8. Normalized frequency of fixed expressions involving hoor across registers and varieties.

Overall, the findings demonstrate that *hoor* is strongly associated with Northern Dutch and occurs most frequently in face-to-face conversations and classroom lessons, while being considerably less common in the more

formal broadcast interview register. Across both varieties and all registers, *hoor* predominantly occurs in sentence-final position and is primarily used for persuasive purposes, although Northern Dutch also exhibits a wider range of fixed expressions and backchanneling uses.

5.2. Kijk

Kijk exhibits a distinct distribution across the three registers. While it ranks third in spontaneous conversations and remains relatively infrequent in classroom lessons, it emerges as the most frequent PM in broadcast interviews in both Northern and Southern Dutch. Table 9 presents the normalized frequency of *kijk* across the three registers. Since *kijk* invariably occurs in utterance-initial position, no positional distinctions were made in the analysis. The table also includes instances in which *kijk* introduces reported speech, a quotative function that is considerably more frequent in the Southern Dutch data.

kijk	Face-to-face		Classroom lessons		Broadcast interviews	
	Northern	Southern	Northern	Southern	Northern	Southern
Frequency of PMs / 100,000 words	29.58	17.33	21.75	20.86	64.23	25.69
Quotative	0.59	11.46	1.76	14.18	2.37	14.47

Table 9. Normalized frequency of kijk as a PM, and its quotative function.

The higher frequency of *kijk* in broadcast interviews may be related to the interactional characteristics of this register. As an attention-directing PM, *kijk* is frequently used to introduce arguments, highlight important information, and guide the interlocutor's interpretation of the discourse. In this respect, *kijk* often signals that speakers consider the subsequent information particularly relevant for the ongoing negotiation and updating of the CG.

In sum, the results indicate clear register-related differences in the use of *kijk*, with the PM occurring most frequently in broadcast interviews and considerably less often in the other registers. Moreover, Southern Dutch shows a stronger preference for the quotative use of *kijk*, suggesting variety-specific differences in the functional specialization of this PM.

5.3. Weet je/ ge

The results indicate a consistently higher frequency of *weet je* in the Northern Dutch subcorpora, across all three registers. In this variety, it ranks second in spontaneous conversations, third in broadcast interviews and classroom lessons, while in Southern Dutch, it ranks third in all registers. Table 10 presents the normalized frequency of *weet je/ge* across registers. The Flemish variant *weet ge* is absent in Northern Dutch as there are no instances of it across any registers. *Weet je/ge* often co-occurs with the modal particle *wel*, adding emphasis, a combination that is more frequent in Northern Dutch. The last row of the table presents the frequency of quotative *weet je/ge* as its English correspondent, *you know*, is reported to have quotative functions (Van Bogaert, 2009, p. 147). However, it can be concluded from the data that this function is not characteristic of the Dutch *weet je/ge.*

weet je/ ge	Face-to-face			Classroom lessons			Broadcast interviews		
	Northern	Southern		Northern	Southern		Northern	Southern	
	weet je	*weet je*	*weet ge*	*weet je*	*weet je*	*weet ge*	*weet je*	*weet je*	*weet ge*
Frequency of PMs / 100,000 words	56.84	0.78	2.84	5.88	1.67	0	10.51	1.45	0.72
PM with *wel*	43.96	0	0.1	5	0.83	0	7.12	0.08	0
Position A	4.6	0.29	1.47	0.88	0.83	0	1.02	0.72	0.72
Position B	44.26	0.29	1.18	3.23	0	0	6.78	0	0
Position C	7.39	0.2	0.29	1.76	0.83	0	2.71	0.72	0
Quotative	0.09	0	0.1	0.29	0	0	0.17	0	0

Table 10. Normalized frequency of weet je/ge as a PM, its frequency with the modal particle wel, its positional distribution, and its quotative function.

Positionally, *weet je* is predominantly used in sentence-final position (Position B) in Northern Dutch, while in Southern Dutch it appears more frequently in utterance-initial position (Position A) or between clauses (Position C). Although *weet je/ge* often occurs with a core meaning related to the speaker's assessment of shared CG, its position within the utterance appears to be linked to different interactional functions. The following interpretations should be regarded as qualitative observations based on re-

current patterns in the corpus rather than as systematically coded functional categories.

Utterance-initial *weet je/ge* often occurs in contexts where speakers seek to create a more intimate interactional atmosphere and encourage the hearer's alignment with the speaker's perspective. When positioned between clauses, *weet je/ge* frequently introduces a reformulation, elaboration, or specification of the preceding utterance. Sentence-final *weet je/ge*, by contrast, is commonly found in contexts where speakers appear to seek confirmation of shared understanding or signal the completion of their turn. These observations suggest that positional variation may contribute to the functional diversification of *weet je/ge*, although further research based on systematic functional coding is required to confirm this relationship.

Table 10 also indicates that *weet ge* is absent from the classroom lessons register. Since this register is characterized by institutional constraints and educational norms, the absence of *weet ge* may reflect the influence of institutional language norms favouring more standardized language use. However, this interpretation remains tentative, as the finding is based on very low frequencies and may also reflect corpus composition or speaker selection effects.

Taken together, the results reveal clear variety-related differences in the use of *weet je/ge*, with Northern Dutch exhibiting consistently higher frequencies and a stronger preference for sentence-final uses. Moreover, the findings suggest that positional variation may be associated with functional diversification, although further research based on systematic functional coding is needed to confirm these patterns.

6. Conclusion

In conclusion, the present study has demonstrated that the use of the interpersonal PMs *hoor*, *kijk*, and *weet je/ge* varies considerably across both registers and regional varieties of Dutch. The findings thus provide affirmative answers to the research questions, revealing significant differences in the frequency, positional distribution, and functions of these PMs across face-to-face conversations, classroom lessons, and broadcast interviews, as well as between Northern and Southern Dutch.

Both the quantitative and qualitative analyses indicate that contextual factors, such as communicative setting, degree of publicity, and formality, are associated with variation in PM use. More specifically, *hoor* occurs

more frequently in fixed expressions and exhibits a stronger persuasive function in Northern Dutch. *Kijk* is used considerably more often in broadcast interviews in both varieties and occurs more frequently in quotative contexts in Southern Dutch, supporting its role as an attention-directing and argumentative PM. Furthermore, *weet je/ge* co-occurs more frequently with the modal particle *wel* in Northern Dutch and displays clear positional differences across the two varieties. While *weet je* predominantly occurs in sentence-final position in Northern Dutch, Southern Dutch shows a greater proportion of utterance-initial and clause-medial uses. The analysis further suggests that the quotative use of *weet je/ge* is not systematically attested in the present corpus, despite reports of similar functions for its English counterpart *you know*. Finally, the absence of *weet ge* in the classroom register may point to a preference for the standard variant *weet je* in institutional settings, although this interpretation should be treated with caution.

The findings also support theoretical accounts that view PMs as resources for CG management, demonstrating that their contribution to the CG negotiation is shaped by both register and regional variation.

Despite these findings, the study is subject to several limitations. First, the analysis is based on a limited selection of registers from the CGN, which may not fully represent the entire range of spoken Dutch. Second, some observations are based on relatively low frequencies, particularly in the Southern Dutch subcorpora, and should therefore be interpreted cautiously. Finally, although PM identification and functional interpretation were carried out systematically, the coding was performed by a single researcher, and future studies could strengthen the reliability of the findings by incorporating inter-coder agreement measures.

In sum, the present study contributes to our understanding of the complex interplay between register variation, regional variation, and the use of interpersonal PMs in contemporary Dutch, while also highlighting several avenues for future research.

Noten

[1] All examples are taken from the *Corpus Gesproken Nederlands* ‘Dutch Spoken Corpus’. Their identification number is also presented. All examples are translated by me.

References

Allan, R. J. 2021. 'Pointing to Common Ground in Dramatic Dialogue: The Case of δή and τοι.' G. Martin, F. Iurescia, S. Hof, & G. Sorrentino (Eds.), *Pragmatic Approaches to Drama: Studies in Communication on the Ancient Stage* (pp. 43–69). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004440265_004 https://brill.com/display/book/9789004440265/BP000004.xml

Bogaert, J. Van 2009. 'A Reassessment of the Syntactic Classification of Pragmatic Expressions: The Positions of you know and I think with Special Attention to you know as a Marker of Metalinguistic Awareness.' A. Renouf & A. Kehoe (Eds.), *Corpus Linguistics: Refinements and Reassessments* (pp. 131–154). Rodopi. https://doi.org/10.1163/9789042025981_009

Brinton, L. J. 1996. *Pragmatic Markers in English: Grammaticalization and Discourse Functions*. Mouton de Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110907582

Brinton, L. J. 2017. *The Evolution of Pragmatic Markers in English: Pathways of Change* (1st ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316416013

Clark, H. H. 1996. *Using Language* (6th ed.). Cambridge University Press.

Clark, H. H., & Marshall, C. R. 1981. 'Definite Reference and Mutual Knowledge.' A. K. Joshi, B. L. Webber, & I. S. Sag (Eds.), *Elements of Discourse Understanding* (pp. 10–63). https://philpapers.org/archive/CLADKA.pdf

Coulthard, M. 1977. *An Introduction to Discourse Analysis*. Longman.

Crible, L. 2017. 'Towards an Operational Category of Discourse Markers.' C. Fedriani & A. Sansó (Eds.), *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles: New perspectives* (pp. 99–124). John Benjamins. https://doi.org/10.1075/slcs.186.04cri

Caluwe, J. De, Delarue, S., Ghyselen, A.-S., & Lybaert, C. (Eds.). 2013. *Tussentaal: Over de Talige Ruimte tussen Dialect en Standaardtaal in Vlaanderen*. Academia Press.

Degand, L., & van Bergen, G. 2018. 'Discourse Markers as Turn-Transition Devices: Evidence From Speech and Instant Messaging.' *Discourse Processes*, *55*(1), 47–71. https://doi.org/10.1080/0163853X.2016.1198136

Flanders, N. A. 1970. *Analysing Teaching Behaviour*. Addison-Wesley.
Heritage, J. 2004. 'Conversation Analysis and Institutional Talk.' K. L. Fitch & R. E. Sanders (Eds.), *Handbook of Language and Social Interaction* (1st ed., pp. 103–147).
Heritage, J., & Clayman, S. 2010. *Talk in Action: Interactions, Identities, and Institutions*. Blackwell Publishing. https://doi.org/10.1002/9781444318135
Heritage, J., & Greatbatch, D. 1991. 'On the Institutional Character of Institutional Talk: The Case of News Interviews.' D. Boden & D. H. Zimmerman (Eds.), *Talk and Social Structure: Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis* (pp. 93–137). Polity Press.
Hoop, H. De, & Mulder, G. 2022. *Claiming Common Ground with Utterance-Final Particle* hoor *in Dutch*. *39*, 88–102. https://doi.org/10.1075/avt.00063.hoo
Ilie, C. 1999. *Question-response Argumentation in Talk Shows*. *31*, 975–999. https://doi.org/10.1016/s0378-2166(99)00056-9
Lybaert, C., & Tyberghien, L. 2019. 'De Positie van het Standaardnederlands en Tussentaal in Vlaanderen: Opvattingen van Tieltse jongeren.' *Nederlandse Taalkunde*, *23*(3), 255–291. https://doi.org/10.5117/NEDTAA2018.3.002.LYBA
Nederlandse Taalunie. 2004. *Corpus Gesproken Nederlands* [Broadcast Intreviews Corpus]. Houten: Nederlands Instituut voor Lexicologie.
Nederlandse Taalunie. 2004. *Corpus Gesproken Nederlands* [Classroom Interactions Corpus]. Houten: Nederlands Instituut voor Lexicologie.
Nederlandse Taalunie. 2004. *Corpus Gesproken Nederlands* [Face-to-face Spontaneous Conversations Corpus]. Houten: Nederlands Instituut voor Lexicologie.
Olmen, D. Van 2010. 'Imperatives of Visual Versus Auditory Perception as Pragmatic Markers in English and Dutch.' *English Text Construction*, *3*(1), 74–94. https://doi.org/10.1075/etc.3.1.05van
Renkema, J., & Schubert, C. 2018. *Introduction to Discourse Studies: New Edition*. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/z.219
Schermer, I. 2007. *Wat Doet Dat Woord Daar, Zeg? Over het Tussenwerpsel* Zeg. *25*, 373–386.

Schirm A. 2017. ‘A Diskurzusjelölők és a Szövegtípusok Viszonyáról [On the Relationship between Discourse Markers and Text Types].’ *Magyar Nyelv*, *113*(3), 330–341. https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.3.330

Sinclair, J. McH., & Coulthard, R. M. 1975. *Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils*. Oxford University Press.

Traugott, E. C. 2007. ‘Discussion Article: Discourse Markers, Modal Particles, and Contrastive Analysis, Synchronic and Diachronic.’ *Catalan Journal of Linguistics*, *6*(1), 139. https://doi.org/10.5565/rev/catjl.128

Verhagen, A. 2015. ‘Grammar and Cooperative Communication.’ E. Dabrowska & D. Divjak (Eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics* (pp. 232–252). https://doi.org/10.1515/9783110292022-012

Vriendt, S. De 1995. ‘*Kom, Kijk, Zeg* als Interjectie.’ *Van Geen Kleintje Vervaard. Essays over Nederlandse Taalwetenschap* (pp. 151–159).

Wouden, T. Van der, & Foolen, A. 2015. ‘10. Dutch Particles in the Right Periphery.’ S. Hancil, A. Haselow, & M. Post (Eds.), *Final Particles* (pp. 221–248). De Gruyter.. https://doi.org/10.1515/9783110375572-010

Wouden, T. Van der, & Foolen, A. 2021. ‘Dutch Pragmatic Markers in the Left Periphery.’ D. Van Olmen & J. Šinkūnienė (Eds.), *Pragmatic Markers and Peripheries* (pp. 49–74). John Benjamins Publishing. https://doi.org/10.1075/pbns.325.02van

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/13

Jaap Doedens

“Toen ben ik snel begonnen de verleiding niet te weerstaan om naar Hongarije te reizen”

Interview met dominee Andries den Broeder

Dominee Den Broeder, u was predikant in Nederland, maar u spreekt ook Hongaars, en u hebt zelfs boeken uit het Hongaars in het Nederlands vertaald. U moet wel een bijzondere band met Hongarije hebben. Kunt u daar iets over vertellen?

Ja, dat heb ik, een bijzondere band met Hongarije. Die bestaat al heel lang. Ik denk dat het in 1978 begonnen is. Toen maakte ik mijn eerste gespreksreis voor de stichting Fundament. Dat is een stichting die zich bezig hield met het geestelijk ondersteunen van Hongaarse predikanten die in die tijd dat wel nodig hadden. Dat was vóór de zogenaamde ‘Wende’. En als je hieraan begint, doe je dat misschien één keer en houd je het verder voor gezien, of je gaat je hele leven door. En bij mij is dat laatste het geval geweest. En toen ben ik ook heel snel begonnen met de verleiding niet te weerstaan om met mijn caravan naar Hongarije te reizen in plaats van naar Frankrijk en naar Oostenrijk, of weet ik waarheen. Eerder ging ik alle richtingen op, maar toen wilde ik naar Hongarije, om dat ook mijn vrouw en mijn kinderen eens te laten ondergaan. En zodoende zijn zelfs mijn kinderen hierbij betrokken geraakt; onze 3 zonen spreken allemaal een woordje Hongaars. Ze kunnen zich allemaal een klein beetje redden als ze nu toevallig zelfstandig weer in Hongarije komen.

En dat was alleen Hongarije, of ook het hele Hongaarse taalgebied?

Dat was heel lang alleen maar Hongarije. Ik ben terecht gekomen in Oekraïne, 2 jaar voordat Oekraïne zelfstandig werd. Dat was rond 1990. Toen ben ik gevraagd om ook naar Oekraïne te gaan. En later heb ik voor nog een andere stichting gewerkt. Dat was de stichting Epafras. Epafras is een Nederlandse stichting die erop gericht is om Nederlandse gedetineerden die in buitenlandse gevangenissen verkeren op te zoeken als pastor. Wij noemen dat een pastoraal gezant. Daarmee ben ik begonnen in 2003. En daartussen zit een hele poos dat ik me bezig gehouden heb met het autodidact leren van de Hongaarse taal. En daar ben ik al snel mee begonnen. Nadat ik in 1978 mijn eerste reis naar Hongarije gemaakt heb, om uit te proberen hoe moeilijk het voor een Hongaar is om een taal te spreken die met onze taal verwant is; hoe moeilijk het is voor een Hongaar om Duits te spreken, om Engels te spreken, om Nederlands te spreken. Ik ben begonnen met dat op zondagmiddag te doen tussen de kerkdiensten door – ik was toen predikant in het Overijsselse Bergentheim – na de koffie. Ik had daarvoor een boek, *Ungarisch für Ausländer*, van Károly Ginter en László Tarnói.[1] Dat was een heel leuk boek, want dat is nog volkomen opgezet in de tijd van vóór de 'Wende', en alle voorbeelden en alle verhalen – in een taalboek begint een les meestal met een verhaaltje, en in dat boek merkte ik: dit is een communistische wereld! Het druipt er niet vanaf, maar het zit er wel in. En toen ik dat boek had doorgewerkt, heb ik ook de grammatica gekocht van Erzsébet Beőthy.[2] Dat was voor mij de grammaticale ondersteuning. Als je dat zo'n beetje doorgenomen hebt dan kun je toch al eenvoudige conversaties opzetten als je met vakantie in Hongarije bent, bijvoorbeeld. En daar ben ik dus ook mee doorgegaan.

Eerst moet ik ook nog iets vertellen over de stichting Epafras, die ik al even noemde. Ik ben begonnen voor Epafras te werken met een reis die ging naar Hongarije en Roemenië – dat is dus niet uitsluitend naar Erdély (Zevenburgen), maar totaal Roemenië. Ik reisde direct door vanuit Nederland naar Boekarest. Dus ik heb ook in al die jaren heel Roemenië gezien. Ik ben nog nooit in Kárpátalja (Oekraïne) geweest voor Epafras. Daar ben ik wel dikwijls geweest voor Fundament. Voor Epafras kwam ik wel direct in Kiev en in Lviv. Mijn verste reis was bijvoorbeeld vanuit Polen naar Minsk. Ook heb ik Tsjechië regelmatig bezocht en ik ben vaak op vakantie geweest in Slowakije. We waren in en rond Bratislava, Hongaars: Pozsony, Michalovce, Hongaars: Nagymihály, en aan het meer van Zemplinski, Hongaars: Zempléni Széles tó, waar we opmerkten dat er nog steeds een

Hongaarstalige bevolking woont. In Slowakije heb ik nog nooit een pastoraal bezoek aan een gevangenis gebracht, maar in Tsjechië heel vaak. Vanuit Roemenië kwam ik zo ook in Bulgarije en in Servië. En vanuit Servië kwam ik ook in wat vroeger Hongarije was, de zogenaamde Délvidék. Daar was onder de Servische autoriteiten die mij in de gevangenis moesten toelaten iemand met wie ik Hongaars kon spreken, maar in Servië kom je natuurlijk niet echt ver met Hongaars…

U zei dat mensen soms na één keer alweer ophielden met een gespreksreis voor de stichting Fundament. Wat maakt dat u daar niet mee ophield, en toch maar naar Frankrijk of Spanje op vakantie bent gegaan?

Nou, dat is omdat ik vrijwel direct begonnen ben met daarin veel te investeren. En dat is dan natuurlijk vooral bezig zijn met de taal. Als je dat wilt doorzetten, dan ben je eigenlijk tot Hongarije 'veroordeeld'. En dan ook de culturele aspecten. Spoedig kreeg ik een Hongaarse vriend, dat is een vriend die ik nog steeds heb. Hij is tandarts, dus hij heeft me ook altijd goed met mijn gebit geholpen. Hij is al jaren, zolang ik hem ken, de 'hoftandarts' van de abdij van Pannonhalma. Maar hij was (en is nog steeds) zo fanatiek Hongaars, dat niet alleen mijn vrouw en ik dat moesten ondergaan, maar zelfs mijn kinderen, die toen zeven, vijf en drie jaar jong waren. Ook die werden rücksichtslos door hem door musea heen gesleept, (*lacht*), zonder mededogen te hebben met die kinderen! Ze weten dus allemaal nog dat ze in Hongarije geweest zijn, dat heeft zeer veel indruk gemaakt. En onze kinderen spreken dus nog steeds die vriend na. Als ze willen uitdrukken dat iets heel lang geleden is, hebben ze het nu nog steeds over de 'vierte Béla-Zeit'. Dat hebben ze mijn vriend horen zeggen, als hij tijdens de museumbezoeken al die koningen opsomde. En dat hebben ze ervan onthouden. Dat was prachtig. Hij sleepte zelfs het uit twee delen bestaande bekende dikke Hongaars – Duitse woordenboek van Akadémiai Kiadó met zich mee om ons maar alles goed duidelijk te kunnen maken. Hij spreekt redelijk goed Duits en sprak al snel ook aardig Nederlands, in ieder geval kan hij het lezen.

U noemde al dat het Hongaarse taalboek een communistische wereld weerspiegelde. Hoe was de situatie voor de politieke omwenteling? Kunt u daar iets over vertellen? Wat beleefde je dan?

Dan is dat een cultuurschok. Eigenlijk sidderde je voor elke politieagent. Dat leer je op tijd van duur ook wel weer af. Maar als je op een gegeven moment een politieagent ontmoette, dan stelde die altijd de vraag: 'Waar gaat u heen en wat komt u doen?' Als je dan per ongeluk en uit argeloosheid de moeilijke Hongaarse plaatsnamen uitspreekt zoals ik me inmiddels had aangeleerd, dan valt dat op, en zegt een agent daar wat van. Meteen als je met het vliegtuig aankwam was het al opletten geblazen. Je nam altijd je schetsen mee voor de gespreksreis. En dan werd je al op het vliegveld ondervraagd, 'Wat kom je doen?' En er werd altijd op je bagage gelet. Dat soort dingen. Kijk, de echte cultuurschok kreeg je als je naar Roemenië ging. Volgens mijn vriend, de tandarts, moesten we natuurlijk ook naar Erdély (Zevenburgen). Dus die sleepte mijn vrouw en mij, met onze kleine kindertjes daar natuurlijk ook naartoe. Dat moest 'unbedingt' bekeken en beleefd worden, om te beleven hoe erg het daar was. En dat was het ook. Csaba had daar vrienden uit de medische wereld die het zich materieel konden permitteren om gasten uit het westen te ontvangen. Het gebeurde ook wel dat we er een keer zelfstandig geweest zijn. Dat was ook de tijd dat op een gegeven moment we geen eten te pakken konden krijgen. Dan lagen onze kinderen aan de geeuwhonger. Voordat je dan weer de grens met Hongarije gepasseerd was kon je in Roemenië gewoon niks kopen. Dat is iets dat mijn kinderen nooit vergeten zijn. En ik ook niet.

Dat is wat de meeste indruk heeft gemaakt? Of zijn er andere dingen die als u terugdenkt toen nog meer indruk hebben gemaakt?

Dat is de gekte van de Ceaușescu-verering. Dat is zo krankzinnig en zo idioot. Dat is niet meer te vatten.

En wat veranderde er na de omwentelingen? Wat was er duidelijk anders? Misschien in de loop van de jaren?

In Hongarije ging dat aanvankelijk maar stapje voor stapje. Maar toen voor Hongarije het lidmaatschap van de Europese Unie in zicht kwam, leek dat eerst allemaal nog heel mooi.

Hongaren die buitenlandse talen spraken gingen over van Duits op Engels. Dat is het begin. Later werd het algemener om Engels te spreken. Steeds meer mensen gingen Engels leren; tegenwoordig kan je in Boedapest met Engels goed terecht. Tja, wat kun je zeggen? Hongarije is toch een

land met een sterker contrast tussen stad en provincie dan in Nederland het geval is.

En toen ik voor Epafras ging reizen, dat was rond de eeuwwisseling, toen begon dat toch al aardig in Roemenië op gang te komen. En als dat proces op gang is gekomen, dan gaat het hard, dan wordt het een sneeuwbaleffect. Dat kun je best merken.

Als het gaat om contacten tussen het Nederlandse en het Hongaarse taalgebied, hebt u de indruk dat men iets van elkaar kan leren?

Hongaren geven soms een buitenlander weinig ruimte om zijn Hongaars uit te proberen. En door mensen die zelf geen buitenlandse talen spreken word je wel eens een beetje belachelijk gemaakt. Ik was bijvoorbeeld ergens in niet zo'n grote plaats en toen vroeg ik in het Hongaars naar waar het treinstation (*pályaudvar*) was. En toen zeiden ze: *'Pályaudvar nincs itt.'* (*Er is hier geen station.*)

En ze konden niet begrijpen dat u naar de vasútállomás *(station) vroeg?*

Ik denk dat dit wel degelijk begrepen werd. En daarom vond ik het een beetje flauw! Ik reisde toen samen met een mevrouw, zij was een Russin, die al *járen* in Boedapest woonde en goed Hongaars sprak, en zij maakte dezelfde vergissing. Wij vonden het allebei wel een beetje raar. Ja, het is maar één voorbeeld. Maar ik denk dat wij als Nederlanders makkelijker zijn. Dat heeft ook zijn nadelen. Wij laten soms iemand die Nederlands probeert te spreken, niet eens uitspreken, wij gaan dan direct over op het Engels. Wij hebben dus ook van die trekjes.

U hebt ook boeken uit het Hongaars in het Nederlands vertaald. Welke boeken zijn dat?

Dat is het boek getiteld *Gedenkboek Jenő Sebestyén*,[3] onder redactie van Sándor Ladányi.[4] Toen ik de grammatica had doorgewerkt, ben ik vrij snel begonnen met vertalen, maar niet direct met boeken vertalen. Een van de eerste dingen waar ik mee bezig ging was de rockopera, *István, a Király*.[5] Die heb ik geprobeerd te vertalen, omdat ik nieuwsgierig was naar de betekenis van de tekst. Dat was toen nog niet zo gemakkelijk voor mij, maar gezien de lengte was het overzichtelijk, dus lukte dat wel. Maar mijn eerste serieuze vertaalwerk was voor de stichting Fundament. De stichting

nam schetsen mee voor conferenties. Dat werd van tevoren in het Hongaars vertaald. En ik heb ik al vrij snel op mijn bordje gekregen om daaraan mee te werken, in die zin dat ik vertaald werk corrigeerde. Ik kreeg werk onder ogen van verscheidene vertalers met wisselend resultaat. Spoedig vond ik in de persoon van dr. Emőke László een vertaalster die ook voor Fundament werkte. Zij is de beste vertaalster die ik ken. Ik heb werk van verscheidene vertalers doorgespit, en het aangegeven als een woord of een uitdrukking ronduit verkeerd begrepen en dus niet correct vertaald was. Dat heb ik lang gedaan en ervaren dat veel vertalers respons op hun werk maar matig kunnen waarderen. Ik heb ook nog vertalingen gecontroleerd voor de stichting Educa Transfer International (ETI), die vanuit Nederland christelijke Hongaarse scholen ondersteunde. Die gaven ook materiaal uit, dat in het Hongaars moest worden vertaald. Zo ben ik vrij intensief met Hongaarse teksten bezig geweest. En dit werk is voor mij de belangrijkste leerschool geweest.

Maar u hebt dus ook boeken vertaald; wat ziet u als het belang van die vertalingen? Bijvoorbeeld het Gedenkboek Jenő Sebestyén?

Het *Gedenkboek Jenő Sebestyén* heeft grote betekenis omdat Sebestyén in Hongarije de theologische vertegenwoordiger is van het Nederlandse neocalvinisme. De toevalligheid is dat Sebestyén al vrij vroeg in zijn leven direct na zijn theologische basis-studie belangstelling had voor het Nederlandse neocalvinisme van Kuyper en Bavinck. En dat is vrij uniek. In Nederland wordt nog steeds het neocalvinisme bestudeerd, maar in Nederland zijn er over Sebestyén geen toereikende bronnen. Nog steeds niet. Een klein beginnetje is het *Gedenkboek Jenő Sebestyén*. Dat is dus het belang ervan, dat mensen die daar mee bezig geweest zijn onder andere mijn vertaling hebben kunnen bestuderen. En ook iets meer hebben kunnen ontdekken waar de Hongaren mee bezig waren, wat hen aansprak in het werk van Kuyper en Bavinck. En wat hen daarin niet aansprak. In ieder geval: mijn vertaling heeft een belangrijke bron geopend. Ik was zelf ook als theoloog en als iemand met grote belangstelling voor de kerkhistorie daar heel belangstellend naar. Ik wilde het zelf ook weten. Bovendien voelde ik mezelf ook een beetje ‘geroepen’ tot dit werk. Het vraagt immers niet alleen theologische voorkennis. Bij voorkeur vereist het ook gevoel voor de wereld van het neocalvinisme met bijbehorend ‘jargon’. Deze wereld was wel de wereld van mijn vader en mijn grootvader, in is ook grotendeels nog steeds mijn wereld. Daarom kon ik met heel veel plezier aan deze vertaling wer-

ken. Ik heb groot respect gekregen voor de wijze waarop de Hongaarse studenten die destijds in Nederland studeerden, uitdrukking konden geven aan de wereld waarin zij in Nederland zijn ondergedompeld. Twee van hen, die ik nog persoonlijk ontmoet heb, wil ik met name noemen: dominee B. Mihály Németh en dr. László Gilicze. Hun plechtige en zorgvuldig gekozen Nederlandse woorden klinken nog steeds in mijn oren na.

Met andere woorden, de mensen die nu in Nederland onderzoek doen naar het neo-calvinisme, het werk van Kuyper en Bavinck, krijgen op die manier inzicht in de wat we vandaag zouden noemen de spin-off *van het neo-calvinisme in het Hongaarstalige gebied?*

Ja, daar komt het op neer.

Ziet u voor zichzelf een rol als 'cultuurbemiddelaar' tussen Hongarije en Nederland?

(*lacht*) Ik heb het zo nooit opgevat. Ik vind dat teveel eer voor mezelf. Ik heb bijvoorbeeld voor mijzelf als oefenmateriaal van György Moldova het boek *Negyven prédikátor [Veertig predikanten]*[6] vertaald. En dat was verdraaid moeilijk. Maar ik heb het toch tot het eind volgehouden. Wijlen ds. I. L. Tüski heeft me vaker aangespoord die vertaling af te ronden. Hij was van mening dat deze roman door een dominee vertaald moest worden. Ik begrijp dat standpunt, maar ben van mening, dat hiertoe evenzeer literaire kwaliteiten vereist zijn, meer dan waarover ik beschik. En omdat mijn gezondheid niet alles meer is, is het voor mij erg slecht om veel te lang te zitten en zijn voor mij gewoon die ongemakken een rem dat ik zeg: 'Kom op, Andries, nou eens even doorpakken, doe het nou nog een keer!' Ik moet me nu veel meer concentreren op mijn gezondheid, dat is de reden waarom dit nu verder blijft liggen.

Kijkend naar de toekomst – wat natuurlijk altijd moeilijk is – hoe ziet u de toekomst van de contacten tussen Hongarije en Nederland, of tussen het Hongaarse en Nederlandse taalgebied?

Ja, natuurlijk, maar we hebben elkaar zeker wat te zeggen. Wij zijn beide – Hongarije en Nederland – een niet al te groot taalgebied, en een niet al te uitgestrekt cultuurgebied. Hoewel onze taal en onze cultuur zeer de moeite waard zijn om kennis van te nemen. Wij delen het lot van minderheidstaal

te zijn. Dus in die zin hebben we elkaar wat te zeggen. Hongarije is niet slechts György Konrád.[7] Er is meer. Voor elk Hongaars boek dat in vertaling beschikbaar is in het Nederlands, mogen we blij zijn. En andersom ook. De belangstelling voor Hongarije was enorm toen Hongarije open ging voor wat we misschien een beetje overdreven 'het Westen' kunnen noemen. Toen kwam er zo'n ongelofelijke stroom van toeristen op Hongarije af. En daar waren de Nederlanders een belangrijk aantal van. Dat ging zo stormachtig – dat kon Hongarije helemaal niet aan. Het was gewoon teveel, campings liepen overvol. Toen heeft men een klein poosje in Hongarije gedacht dat dit zo door bleef gaan. Toen is er roofbouw op de toeristische voorzieningen gepleegd. Maar daarna was het ook snel afgelopen. Wie gaat er nu nog naar Hongarije? Dat aantal is niet zo aanzienlijk meer. Ja, Boedapest natuurlijk, voor dagjes-trips. Maar om Hongarije 'országszerte' (= heel het land door) door te trekken? Dat is nu voorbij. Nu is de nieuwe trend, dat buitenlanders huizen opkopen en er in Hongarije Nederlandse nederzettingen ontstaan.

In Nederland kun je tegenwoordig geen Hongaars meer studeren omdat de vakgroep Fin-Oegristiek gesloten is. In Hongarije kun je nog wel aan drie universiteiten Nederlands studeren, aan de Károli universiteit, de ELTE en de universiteit Debrecen. Als min of meer buitenstaander, als hoe belangrijk ziet u dat? En zou het eventueel toch belangrijk zijn om in Nederland wel Hongaars te kunnen studeren?

Een moeilijke vraag. In Nederland kun je op universitair niveau ook geen Fries meer studeren, terwijl het Fries wel een van de twee officiële talen van ons land is en behalve de spreektaal van tienduizenden Friezen binnen en buiten Nederland, van grote culturele betekenis is. Zo is hier dus ook de studie van het Hongaars op universitair niveau ten prooi gevallen aan de beruchte Nederlandse zuinigheid.

En andersom, de faculteiten in Hongarije waar je Nederlands kunt studeren? Hoe zou je daar tegenaan kunnen kijken? Heeft dat toekomst, of wordt alles gewoon Engels?

Dit hoop ik niet, maar ik vrees van wel.

Zijn er nog dingen die u binnen dit interview nog graag kwijt wilt wanneer het gaat over wederzijdse contacten, cultuur, taal?

Geen speciale onderwerpen, die hebben we wel ongeveer besproken. Maar wel wil ik u graag danken voor dit interview. Ik vind het fijn om op deze manier aandacht terug te krijgen vanuit Hongarije, na alles wat ik aan Hongarije besteed heb. Ik heb daar nooit spijt van gehad. En in zoverre ik de krachten daarvoor vind, ga ik gewoon door!

4 maart 2024

Noten

1 Károly Ginter – László Tarnói, *Ungarisch für Ausländer: Magyar nyelvkönyv*. Boedapest, Tankönyvkiadó, 1989.
2 Erzsébet Beőthy, Hongaars: *Fundamentele grammatica voor nederlandstaligen*. Muiderberg, Coutinho, 1983. Ik gebruikte toen de derde oplage uit 1974.
3 Jenő Sebestyén (1884–1950) was een Hongaarse gereformeerde theoloog die in de eerste helft van de twintigste eeuw het Nederlandse neo-calvinisme van met name Abraham Kuyper en Herman Bavinck in Hongarije introduceerde. Hij leerde Abraham Kupyer kennen tijdens zijn studie in Utrecht, rond 1910, en werd in 1930 eredoctor van de Vrije Universiteit Amsterdam.
4 Oorspronkelijke uitgave: Sándor Ladányi (red.), *Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulója*, Boedapest: Református Egyház, 1986. Nederlandse uitgave: Sándor Ladányi (red.), vertaald door Andries den Broeder. *Gedenkboek Jenő Sebestyén. Ter gelegenheid van zijn honderdste geboortedag.* Ad Chartas-reeks 41. Amersfoort, De Vuurbaak, 2023.
5 Populaire Hongaarse rock-opera (1981) over Koning Stefanus. Muziek: Levente Szörényi, tekst János Bródy en Miklós Boldizsár. De première was in 1983.
6 György Moldova, *Negyven prékdikátor*. Boedapest, Szépirodalmi könyvkiadó, 1973.
7 György Konrád (1933–2019), Hongaars schrijver en socioloog.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/14

In Memoriam Peter van Zonneveld (1948–2025)

Op donderdag 20 november 2025 hebben we afscheid moeten nemen van een bijzonder, kleurrijk en beminnelijk mens: Peter van Zonneveld. Hij overleed na een ziekbed van enkele weken in Ouderkerk aan de Amstel. In het Leidse academieleven was Peter een bekende verschijning: van 1975 tot 2013 werkte hij als universitair docent moderne Nederlandse letterkunde bij de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur.

Hij werd op 3 september 1948 geboren in Leiden. Na de lagere school bezocht hij het Bonaventura Lyceum. Hier ontmoette hij Boudewijn Büch. Het markeerde het begin van een bijzondere vriendschap. Samen maakten ze deel uit van de redactie van de schoolkrant. In deze jaren begon hij te dwepen met Bilderdijk, Dickens, Beets en Piet Paaltjens, auteurs die een belangrijke rol in zijn leven zouden gaan spelen. Goethe was een andere favoriet. 'Ik probeerde', schreef hij later, 'Boudewijn Büch voor Goethe te interesseren, hetgeen aardig is gelukt, en schonk hem zijn eerste Eckermann, *Gespräche mit Goethe*.'

In 1967, na zijn eindexamen, vertrok Peter naar Amsterdam om Nederlands te studeren. Na zijn kandidaats ging hij literatuurwetenschap en biologie studeren. Vlak daarvoor had hij, tijdens een bezoek aan de Leidse Hortus Botanicus, samen met Boudewijn Büch, de schoonheid van de botanie ontdekt. Op 1 september 1975 studeerde hij af. Op Facebook haalde hij er recent, precies vijftig jaar na dato, herinneringen aan op: 'Gekleed in jacquet, zonder stropdas, maar met een zwart geknoopt shawltje en in het knoopsgat een zonnebloem, begaf ik mij in gezelschap van familie en vrienden (de laatsten op mijn verzoek ook in jacquet) naar het Maupoleum

aan de Jodenbreestraat.’ Daar kreeg hij de cum laude-bul overhandigd door zijn leermeester Jan Kamerbeek jr. Peters scriptie, waarvoor hij onderzoek had gedaan in Hamburg, handelde over Goethe en de Romantiek. Hij schreef er een artikel over voor *De Gids*, waar hij trots op was.

Peter van Zonneveld (1948–2025)

Vlak voor zijn afstuderen had hij gesolliciteerd op een baan als docent in Leiden, waar Hans Gomperts toen de scepter zwaaide. Omdat hij op Goethe was afgestudeerd en een voorliefde had voor de negentiende eeuw, begon hij daar colleges over te geven. Met Marita Mathijsen stond hij in 1976 aan de wieg van de Werkgroep De Negentiende Eeuw. Ook begon hij in deze tijd, op uitnodiging van Adriaan van Dis, voor *NRC Handelsblad* te schrijven, over botanische tuinen, schrijvershuizen en romantische reizen.

In de jaren tachtig kreeg Peter er een tweede onderzoeksbelangstelling bij: de Nederlands-Indische Letteren. In 1985 richtte hij de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde op, waarvan hij zelf voorzitter werd. Hij bleef dat zevenendertig jaar, tot 2022. Omdat hij daar zoveel tijd aan besteedde, duurde het lang voordat hij zijn dissertatie *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830–1840* (in 1993) verdedigde.

Peter was een bon vivant en een levensgenieter, die van alles hield wat het leven te bieden had. Generaties studenten zijn opgegroeid met de anekdotes die hij jaar in jaar uit vertelde alsof hij het voor het eerst deed. Over de stokdove echtgenote van professor Jona Willem te Water die, toen op 12 januari 1807 in Leiden een schip vol buskruit explodeerde met een klap die tot in Friesland te horen was, opkeek van haar breiwerkje en vroeg: 'Zei u iets, Te Water?' Over de opiumverslaafde Bilderdijk die een warm schoteltje op zijn hoofd legde en er een doek omheen bond ter bestrijding van zijn helse hoofdpijnen. Of over Karel van 't Reve die op een koude winterdag met zijn auto het Rapenburg was ingereden, waarop een Leidenaar een ladder in het water plaatste en de legendarische woorden sprak: 'Kom eruit, klootzak!'

Ik leerde Peter kennen toen ik in 2002 in Leiden Nederlands kwam studeren. Door zijn enthousiasme ging er een wereld voor me open en besloot ik me in de negentiende eeuw te specialiseren. Toen ik in 2007 een promotieplaats in Leiden verwierf om een proefschrift over het Leidse literaire leven te schrijven, werd Peter vanzelfsprekend mijn dagelijkse begeleider. Het waren vier onvergetelijke jaren. Zelden heb ik met zoveel plezier aan een boek gewerkt, en dat lag voor een belangrijk deel aan Peter. Meerdere keren per week wandelden we samen door de Leidse Hortus en dronken we koffie bij de Faculty Club. Ik vertelde hem dan wat ik allemaal had gelezen en gevonden, wat bij hem allerlei associaties opriep. Samen bezochten we in 2011 de Caspar David Friedrich-tentoonstelling in Hamburg. In het *red light district* speurden we naar een gedenkteken voor Domenica Niehoff, de bekendste prostituee van Duitsland. Grijnzend merkte Peter op: 'Ik denk dat er weinig promovendi zijn die met hun begeleider de Reeperbahn bezoeken.'

Na mijn promotie werd ik postdoc in Berlijn. Intussen hadden we het plan opgevat om samen een biografie van Bilderdijk te schrijven, waaraan Peter al decennia eerder met Boudewijn Büch was begonnen. Peter zocht me op in Berlijn. Van daaruit reisden we samen naar Weimar, waar we ons onderdompelden in de wereld van Goethe. Op een terras bespraken we enkele hoofdstukken in wording. Onze biografie *De gefnuikte arend* zag in 2013 het licht. Datzelfde jaar ging Peter met pensioen. Hoewel we hierna geen boeken meer maakten, bleef Peter nauw betrokken bij alles wat ik deed. Elke paar weken kwam hij langs in Leiden om koffie te drinken en bij te praten. Afgelopen jaar becommentarieerde hij nog mijn binnenkort te verschijnen biografie van Nicolaas Beets, *God, gezin en vaderland* (2026), die ik aan hem opdraag.

Op 14 oktober 2025 kreeg Peter te horen dat hij ongeneeslijk ziek was. Zijn gezondheid ging snel achteruit. Bang voor de dood was hij niet. Zijn vader en grootvader hadden het gekund, dan zou hij het ook kunnen. De weken daarna heb ik hem nog meerdere keren bezocht. De laatste keer dat ik hem sprak, hielden we elkaar bij het afscheid vast. 'Het is goed dat wij elkaar zijn tegengekomen', zei hij. Dinsdag 18 november was ik voor het laatst bij hem. Spreken kon hij toen niet meer, maar toen hij mij zag, lichtten zijn ogen even op, knikte hij me toe en drukte me de hand. Het was een emotioneel afscheid van mijn dierbare *Doktorvater*.

Rick Honings

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó *DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/15*

Maja Szűcs

Vlucht uit Kakania

Jan Mrázek (ed.): *Escaping Kakania. Eastern European Travels in Colonial Southeast Asia.* Budapest, New York: CEU Press, 2024.

Het boek *Escaping Kakania. Eastern European Travels in Colonial Southeast Asia* breidt de discussie over kolonialisme uit met de introductie van een perspectief van Oost-Europeanen, die hun belevenissen in Zuidoost-Azië op papier hadden gezet. Met dit beeld over het Oosten, geschapen door een groep van reizigers die zelf uit een soort gekoloniseerd deel van Europa kwamen, krijgen we een veel breder inzicht in de verschillende lagen van de koloniale wereld. Het lag niet in de opzet van dit boek om een vergelijking te maken tussen de geschiedenis van Oost-Europa en Zuidoost-Azië. Toch concentreert het zich wel op momenten van herkenning en ook op de ervaring van het buitengewone.

De studies in deze bundel leggen de klemtoon niet op het oosterse, het vreemde, maar ze analyseren de uiteenlopende ervaringen van auteurs uit verschillende klassen van de maatschappij. Elk artikel verwerkt de ervaringen van individuele reizigers in chronologische volgorde; op die manier komen de wisselende trends en de overheersende problemen van een bepaalde periode aan bod.

Dariusz Kołodziejczyk, hoogleraar vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit van Warschau en aan de Poolse Academie van Wetenschappen geeft in het artikel *The Dutch Indies in the Eyes of a Pole. Teodor Anzelm Dzwonkowski and His Memoirs of Service in the Dutch Navy in the Years 1788–1793* een overzicht van het leven van een Poolse soldaat, Teodor Anzelm Dzwonkowski (1764–1850), zijn reis naar de Nederlandse kolo-

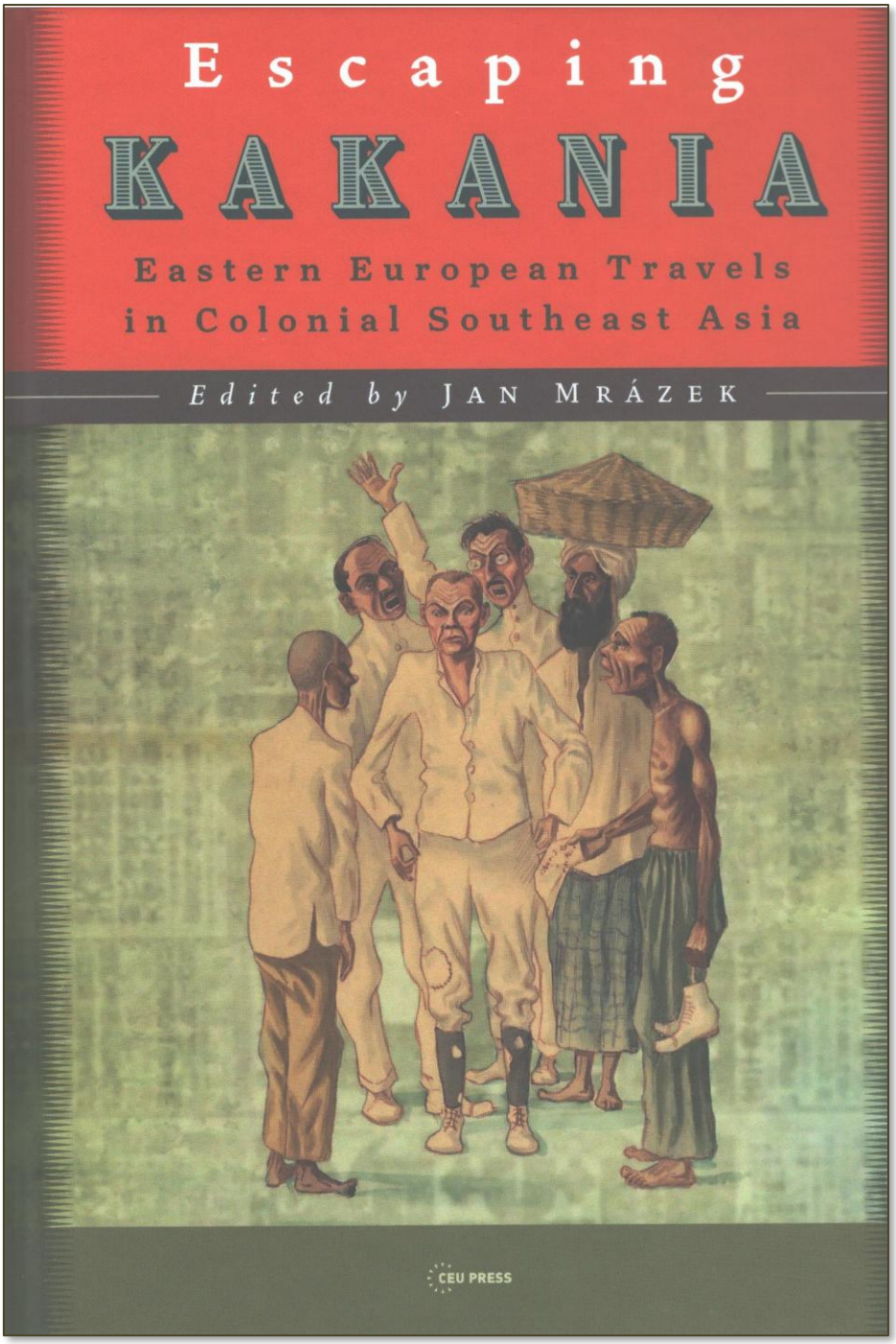
nies, en zijn observaties als buitenstaander van het leven en de sociale hiërarchie aan boord van marineschepen en in de kolonies.

Jan Mrázek, universitair hoofddocent aan de Nationale Universiteit van Singapore publiceert over Indonesische kunst en Tsjechische reisverhalen. In zijn verhandeling *Czech Army Doctor in Sumatra. Native Soil, Miasmatic Mud, Russian Hallucinations, All the Empires* komen we meer te weten over de diepgaande, intensieve ervaringen van de Tsjechische dokter, Dr. Pavel Durdík (1843–1903), die hij opdeed in Sumatra tijdens de Atjeh-oorlog. Durdík ervoer daar zowel kolonialisme als patriottisme, schreef over de drang van sommige naties naar het imperialisme en de schoonheid van zelfverdediging door de kleinere naties die hun eigen land willen beschermen tegen de indringers.

Nada Savković, hooglerares aan de Novi Sad faculteit "Dr Lazar Vrkatić" bespreekt in *The First Impressions of Singapore in Serbian literature* het boek *Hither and Yon in the East* van de Servische polyhistor, schrijver, reiziger en wetenschapper Milan Jovanović Morski (1834–1896). Jovanović keek naar de Aziaten niet door de ogen van de Europese kolonisator. Hij keek vooral naar de invloed die de kolonisatie had op de mensen in Azië. Hij beschreef niet alleen het nieuwe landschap, de flora en fauna, de kleding en de gewoontes van de mensen daar, maar ook het gedrag van de Engelsen tegenover de Chinezen.

Grzegorz Moroz, professor Engelse literatuur aan de universiteit van Białystok in Polen analyseert in *Julian Fałat in Southeast Asia. Hybridity and Mimicry in the Memoirs of a Polish/Kakanian/European Painter* de manier waarop Fałat (1853–1929) zichzelf en de mensen die hij tijdens zijn reis om de wereld ontmoette, laat zien. Dit vanuit de standpunten ontwikkeld door de postkoloniale studies en op basis van de classificatie van de elf oriëntalistische stijlfiguren, geschetst door David Spurr.

Rafal Pankowski, hoogleraar sociologie aan het Collegium Civitas in Warschau legt de focus in zijn artikel *Colonialism, Freedom Fighters and Polish Ambiguity*. *How Joseph Conrad Korzeniowski and Bronisław Piłsudski (Almost) Met in Singapore* op overeenkomsten tussen Polen en Zuidoost-Azië vanuit het perspectief van (post)-koloniale en culturele studies. Hij legt de nadruk vooral op de dubbelzinnigheid van de rollen die Polen op zich namen aan het einde van de negentiende eeuw, zoekende naar hun eigen identiteit in een wereld geleid door Europese grootmachten.

Escaping
KAKANIA
Eastern European Travels
in Colonial Southeast Asia
Edited by JAN MRÁZEK
CEU PRESS

Iveta Nakládalová, docente aan de Palacký-Universiteit Olomouc, gespecialiseerd in vergelijkende literatuurwetenschap, zet in *The Fate of the Birds of Paradise. Enrique Stanko Vráz in Southeast Asia* vraagtekens bij het gebruiken van de methodes van postkoloniale studies en postkoloniale vooronderstellingen in de analyse van reisverhalen. Meer precies legt ze de nadruk op de topoi gebruikt door Enrique Stanko Vráz (1860–1932) in zijn reisbeschrijving over Borneo als teken van een meer gemeenschappelijke dan individuele poëtische weergave en benadering van het Andere.

Tomasz Ewertowski, docent aan de Shanghai International Studies University onderzoekt in *Ethnic Comparisons in Travelogues about Southeast Asia by Poles and Serbs of Austro-Hungarian Background, 1869–1914* de verschillende perspectieven van waaruit Poolse en Servische reizigers in hun geschriften het leven en de lokale mensen in Zuidoost-Azië laten zien. Hij toont door zijn analyse de hoeveelheid categorieën die er bestaan los van de vaak gebruikte classificaties "Oost" en "West".

Marianna Lis, zelfstandig onderzoeker die haar focus vooral legt op hedendaagse wajang-voorstellingen, het Javaanse theater en muziek, probeert in haar studie *The Polish Botanist Marian Raciborski and his 1901 wayang kulit Performance. Images and Encounters* na te gaan wat er precies gebeurde in 1901 tijdens het mogelijk eerste schimmenspel gehouden in Polen. Wat kon de spreker, Marian Raciborski (1863–1917), meemaken in Java, hoe werd zijn voorstelling geïnterpreteerd door het publiek, en wat voor een culturele nalatenschap werd er gecreëerd op basis van dit evenement in de volgende decennia.

Gábor Pusztai, hoofddocent aan de vakgroep Nederlands aan de Universiteit Debrecen in Hongarije, toont in *The Identity of the Strange. The (Post)colonial Perspective in the Texts and Pictures of László Székely* hoe anders de Hongaarse auteur en schilder, László Székely (1892–1946), het leven op de plantages verbeeldde dan zijn tijdgenoten. Zijn focus lag vooral op het leven van de inheemsen en mensen in de periferie. Hij verwerkte de leefsituatie en verhalen van deze groepen in zijn werken soms op een ironisch-humoristische manier, maar vooral met veel kritiek op het kolonialisme. Dit artikel is een bondige weergave van de veelzijdige publicaties van Pusztai over László Székely en zijn werk.[1]

Vera Brittig, curator van de Zuidoost-Aziatische collectie in het Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts in Boedapest, stelt zich in *Islands of Paradise? Java and Bali through a Woman's Eyes. The Journey of Ilona Zboray* ten doel om Ilona Zboray toe te voegen aan de lijst van reizigers die bekend zijn om hun tocht naar Azië. Brittig is een kenner van het leven

en werk van Ernő Zboray[2] (de broer van Ilona), maar in deze studie zoekt ze een antwoord op de vraag vanuit welk gezichtspunt Ilona Zboray de 'inheemsen' van Java en Bali bekeek in haar artikelen. Probeerde zij hen te begrijpen, of bleef ze een oppervlakkige buitenstaander?

Marta Grzechnik, universitair docente van de Scandinavistiek en Finse studies aan de universiteit Gdańsk beschrijft in haar studie *Indochina's Deadly Sun. The Polish Maritime and Colonial League's Depictions of Southeast Asia* vanuit welke perspectieven de organisatie *Het Poolse Zeerecht en Koloniale Bond* Zuidoost-Azië voorstelde in de jaren '20-30. Het doel van de representatie van het gebied was het versterken van de argumenten waarom Polen zijn koloniale dromen moest navolgen.

Jan Beránek doet zelfstandig onderzoek naar het leven van Tsjecho-Slowaken in Singapore in de jaren '30. Zijn artikel *Czechoslovaks in Singapore and Malaya Before and During World War II* schetst een beeld van de levensomstandigheden in deze periode van jonge werknemers van Baťa Shoe Co., een Tsjecho-Slowaakse schoenfabriek met vestigingen onder andere in Azië.

Michał Lubina, hoofddocent politieke wetenschappen aan de Jagiellonische Universiteit analyseert in *Colonialism Meets Empathy and Insightfulness. Gustaw Herling-Grudziński's Travel Diary to Burma* de impressies van Gustaw Herling-Grudziński (1919–2000). Herling-Grudziński was een van de belangrijkste Poolse schrijvers, en beschreef zijn reiservaringen in het boek *A Journey to Burma (Podróż do Burmy).* Hij publiceerde over Birma, de Birmaanse cultuur en de problematische nalatenschap van het kolonialisme in het gebied vier jaar nadat Birma onafhankelijk werd.

Nemanja Radonjić, docent aan de Universiteit van Belgrado beschrijft in *Double Vision. Yugoslav Travelers and the Conflicting Images of Southeast Asia in the Era of Late Colonialism* de reisteksten van mensen uit Joegoslavië. Zij vindt dat in de teksten waarin ze Azië verbeeldden, een dubbel perspectief wordt gehanteerd van de 'superieure' Europeanen tegenover de gekoloniseerden.

Noten

[1] Pusztai, 'De tuinman, de geldschieter, de koeliewerver en de mandoer'; Pusztai, *Menekülés az idegenbe*; Pusztai, 'De karikatuur van de kolonie'; Pusztai, 'Tropisch Boedapest?'; Pusztai, '"Deli op z'n kop"'; Pusztai, 'Ajaktól Medanig'; Pusztai, 'Székely László és a Holland Indiák'; Pusztai, & Termorshuizen, 'De tweede man'; Pusztai,

‘Een beeld van een vrouw’; Pusztai, ‘Op de grens van de genres’; Pusztai, ‘Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?’; Pusztai, & Praamstra, ‘Een “lasterlijk geschrijf”’; Pusztai, ‘De onbekende László Székely’

[2] Brittig, ‘Bali egy magyar lány szemével’; Brittig, ‘Bali through a young womans's eyes’; Brittig, ‘The Southeast Asian collection’; Brittig, ‘Emlékek Jáváról’; Brittig, ‘Memories from Java’; Brittig, ‘Zboray Ernő hagyatéka a Hopp Ferenc Múzeumban.’; Brittig & Gaál, *The Legacy of Ernő Zboray in the Ferenc Hopp Museum.*

Bibliografie

Brittig, Vera 2021. ‘Bali egy magyar lány szemével: Zboray Ilona utazása a “földi paradicsomba”.’ Brittig, Vera; Marais, Gill & Zboray, Ilona. *Varázstánc Enchanting Bali.* Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, 62–75.

Brittig, Vera 2021. ‘Bali through a Young Womans’s Eyes: Ilona Zboray’s Journey from Hungary to the “Island of Paradise”.’ Brittig, Vera; Marais, Gill & Zboray, Ilona. *Varázstánc Enchanting Bali.* Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, 76–95.

Brittig, Vera 2019. ‘The Southeast Asian Collection: “…here Art (with capital letter) is still one and undivided…”.’ Fajcsák, Györgyi (red.) *The Art of Asia: The Centenary of the Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts.* Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 202–231.

Brittig, Vera 2017. ‘Emlékek Jáváról: Zboray Ernő gyűjteménye a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban.’ Bárány, Attila Pál; Fazakas, Gergely; Pusztai, Gábor & Takács, Miklós (reds.) *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok.* Debrecen: DUPress, 166–176.

Brittig, Vera 2017. ‘Memories from Java: Ernő Zboray’s Collection at the Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts.’ *Acta Neerlandica* 14/2017, 223–238.

Brittig, Vera 2013. ‘Zboray Ernő hagyatéka a Hopp Ferenc Múzeumban.’ Brittig, Vera; Gaál, József & Kelényi, Béla (reds.) *Hagyomány és átváltozás: jávai wayang bábok és Gaál József kortárs alkotásai.* Budapest: Iparművészeti Múzeum, 13–19.

Brittig, Vera; & Gaál, József (reds.) *The Legacy of Ernő Zboray in the Ferenc Hopp Museum.* Budapest: Iparművészeti Múzeum.

Pusztai, Gábor 2020. ‘De tuinman, de geldschieter, de koeliewerver en de mandoer: Vier portretten van László Székely en de Delische Kunstkring.’ Acta Neerlandica 16–17/2020, p. 101–117. https://doi.org/10.36392/ACTANEERL/2020/16-17/6

Pusztai, Gábor 2017. *Menekülés az idegenbe: Székely László élete és irodalmi munkássága.* Debrecen: Printart-Press.

Pusztai, Gábor 2015. ‘De karikatuur van de kolonie: De Delische Kunstkring en László Székely.’ Engelbrechtová, Jana (red.) *De Nederlandstalige cultuur internatonaal: Centraal-Europa en de Lage Landen.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, p. 155–168.

Pusztai, Gábor 2013. ‘Tropisch Boedapest?: De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven.’ Kris van Heukelom; Dieter de Bruin; Carl de Strycker (reds.) *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen.* Gent: Academia Press,187–197.

Pusztai, Gábor 2012. ‘“Deli op z’n kop”: Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely.’ *Acta Neerlandica* 9: 115–134.

Pusztai, Gábor 2009. ‘Ajaktól Medanig: Székely László és Radnai István útja a Holland Indiákra.’ *Vörös Postakocsi* 156–164.

Pusztai, Gábor 2008. ‘Székely László és a Holland Indiák.’ *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 17: 16–22.

Pusztai, Gábor & Gerard, Termorshuizen 2007. ‘De tweede man: Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely.’ *Acta Neerlandica* 5: 49–63.

Pusztai, Gábor 2007. ‘Een beeld van een vrouw: Madelon Lulofs op de tekeningen van László Székely.’ *Acta Neerlandica* 5: 79–89.

Pusztai, Gábor 2006. ‘Op de grens van de genres: Roman of egodocument: Van oerwoud tot plantage door László Székely.’ *Indische Letteren* 21.3: 186–196.

Pusztai, Gábor 2004. ‘Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?’ *Könyv és Könyvtár* 26: 267–281. https://doi.org/10.1556/TársGazd.26.2004.1.5

Pusztai, Gábor & Olf, Praamstra 1997. ‘Een “lasterlijk geschrijf”: Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely’s Van oerwoud tot plantage (1935).’ *Indische Letteren* 12.3: 98–124.

Pusztai, Gábor 1995. ‘De onbekende László Székely.’ *Indische Letteren* 10.4: 194–206.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/16

Gábor Pusztai

Een monument voor Caraïbische literatuur

Julien Ignacio, Roul de Jong en Michiel van Kempen (reds.): *Dat wij zongen. Twintig Caraïbische schrijvers om nooit te vergeten.* Das Mag Uitgevers, 2022.

De samenstellers van deze bloemlezing zijn Julien Ignacio (1969), Raoul de Jong (1984) en Michiel van Kempen (1957). Ignacio schrijft theaterteksten, korte verhalen en debuteerde met de roman *Kus* (2018), die voor de Bronzen Uil werd genomineerd. Zijn tweede roman *Goudjakhals* verscheen in 2023 bij Van Oorschot. De roman is een ketting van migrantenverhalen. Ieder verhaal laat een gezicht zien dat schuilgaat achter de 'migrantenstroom'. Ignacio schrijft over liefde en familie, maar ook over eenzaamheid. In 2025 werd *Goudjakhals* bekroond met de J. M. A. Biesheuvelprijs. De Jong is auteur van het boek *Jaguarman* (2020), dat werd genomineerd voor de Libris Literatuur Prijs, de European Union Prize for Literature, de Boekenbon Literatuurprijs en de Boon. Van Kempen is emeritus-hoogleraar Nederlands-Caraïbische Letteren aan de Universiteit van Amsterdam, schrijver van twee romans en vijf verhalenbundels, en als dichter publiceerde hij twee dichtbundels. Maar hij is vooral een buitengewoon vruchtbare auteur van literatuurhistorische werken en een kenner van (post)koloniale literatuur.

De samenstellers van het boek hebben zich de vraag gesteld: 'wie zijn de groten die mij voorgingen en op wier schouders heb ik kunnen worden wie ik ben?' (p. 15)

Samengesteld door Julien Ignacio,
Raoul de Jong en Michiel van Kempen
DAT WIJ ZONGEN
Twintig Caraïbische schrijvers
om nooit te vergeten

De grootste Caraïbische schrijvers van meer dan de laatste honderd jaar hebben een plaats gekregen in de bundel. Er bevinden zich 21 bijdragen over 20 schrijvers in de bloemlezing. Bij elk essay hoort een fragment van de behandelde primaire tekst. Over Albert Helman zijn twee bijdragen geschreven, de ene door Ken Mangroelal (Aruba) en de andere door Astrid H. Roemer (Paramaribo). Astrid Roemer is de enige auteur die zowel een bijdrage leverde als over wie zelf ook een essay is geschreven. De bijdragen zijn geschreven door auteurs die allemaal of geboren zijn in de West, of een familieband hebben in de voormalige Nederlandse koloniën in West-Indië. De bundel bevat bijdragen van de volgende auteurs: Roberta Petzoldt schrijft over de gebroeders Penard, Ken Mangroelal en Astrid H. Roemer schrijven over Albert Helman, de studie van Daphne Huisden gaat over Papa Koenders, Gershwin Bonevacia publiceert over Pierre Antoine Lauffer, Tommy Wieringa over Boelie van Leeuwen, Antoine de Kom over Shrinavasi, Eric de Brabander over Tripp Marug, Ruth San A Jong over Michaël Slory, Tessa Leuwsha over Johanna Schouten-Elsenhout, Alfred Schaffer over Bernardo Ashetu, Chris Polanen over Kwame Dandillo, Michael Tedja over Hans Faverey, J. Z. Herrenberg over Leo Henri Ferrier, Rihana Jamaludin over Bea Vianen, Marian Markelo over Charles J. Wooding, Milouska Meulens over Frank Martinus Arion, Dean Bowen over Edgar Cairo, Karin Amatmoekrim over Astrid Roemer, Shantie Singh over Anil Ramdas en Sanneke van Hassel over Ellen Ombre.

De teksten ademen het koloniale verleden, het migrantenbestaan, het anders zijn, de strijd met de moedertaal en de tweede taal, de conflicten als gevolg van culturele verschillen, thuis zijn en zich toch vreemd voelen, dubbele identiteit en toch nergens thuishoren. Het is historisch en toch modern, actueel, persoonlijk en daardoor ook universeel.

De uitgeverij Das Mag bracht de bundel in samenwerking met Werkgroep Caraïbische Letteren uit. Een collectie prachtige essays over en fragmenten uit het werk van twintig onvergetelijke schrijvers.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/17

Eszter Kovács

Migratie, politiek, literatuur

Balázs Venkovits & Gábor Pusztai (eds.): *(Hi)stories of Migration, Mobility, and Travel: Crossing Literary, Linguistic, and Historical Boundaries*. Debrecen: Debrecen University Press, 2024.

Deze bundel is het resultaat van een congres dat plaatsvond in Debrecen in 2022, georganiseerd door het Internationale Migratieonderzoekscentrum van de Universiteit Debrecen. De redacteurs van het boek zijn de toenmalige directeur van het onderzoekscentrum, Gábor Pusztai en de tegenwoordige directeur Balázs Venkovits. Hoewel zij beiden literatuurwetenschapers zijn, is hun focus sterk op migratieonderzoek gericht.[1]

Zoals de ondertitel al laat vermoeden, gaat het in deze bundel om literaire, historische en taalkundige aspecten van migratie. Het doel van de bundel was, zoals Venkovits in zijn voorwoord formuleert, dat achter de droge cijfers van migratie niet alleen politieke geschiedenis of crisisverhalen schuil gaan, maar ook de menselijke verhalen, en juist die ontbreken vaak in de geschiedenis van migratie. Dit was het doel van het congres van 2022 en ook bij de oprichting van het Internationale Migratieonderzoekscentrum tien jaar daarvoor in 2012.

De bundel is in drie delen verdeeld. Deel één gaat over *(Hi)stories of Migration from the Netherlands and the Dutch colonies.* Michiel van Kempen, hoogleraar Caraïbische literatuur aan de Universiteit van Amsterdam schreef over de topos van aankomst en vertrek in de postkoloniale literatuur. Réka Bozzay, hoofd van de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Debrecen liet in haar artikel zien wat voor studenten in de 16de-18de eeuw uit Hongarije in Nederland studeerden. Het gaat dus om een bij-

zondere vorm van migratie, waarbij de studenten soms in Nederland bleven, maar meestal na hun studie terugkeerden naar hun vaderland. Bozzay laat overtuigend zien hoe de studie van deze Hongaren in Nederland bijdroeg aan hun wetenschappelijk en maatschappelijke netwerk. Gábor Pusztai, docent Nederlandse literatuur aan de Universiteit Debrecen schreef over István Radnai, die als jonge man in 1914 naar Nederlands-Indië emigreerde in de hoop op een betere toekomst. In zijn studie laat Pusztai zien hoe het beeld van de Nederlandse kolonie als 'het Vreemde' in het dagboek van Radnai veranderde. Het had aan het begin een geïdealiseerd, positief imago dat echter uiteindelijk in een gevreesd, negatief schrikbeeld veranderde. Radnai hield het ook niet lang uit in de kolonie. Hij verliet Nederlands-Indië na vijf weken. Het eerste deel van het boek wordt afgesloten met de studie van Roland Nagy, docent Nederlandse taalkunde aan de Universiteit ELTE te Boedapest. Zijn taalkundig onderzoek richtte zich op de verschillende taalleermiddelen van de tienduizenden kinderen die na de Eerste Wereldoorlog uit Hongarije naar Nederland werden gebracht. De kinderen kwamen in het kader van een grootschalige humanitaire actie bij Nederlandse pleegouders terecht, waar zij enkele maanden, sommigen enkele jaren doorbrachten. De kinderen die meestal slechts Hongaars spraken, kwamen dus in een totaal vreemde omgeving terecht, waar de Nederlandse pleegouders in het Nederlands met de kinderen communiceerden. Het veelal onderbelichtte taalaspect van deze actie was dus het onderwerp van Nagy. Hij laat overtuigend zien dat de kinderen en pleegouders veel moeite deden om elkaar te begrijpen; maar vooral de kinderen die zich verbazingwekkend snel aanpasten aan hun nieuwe taalomgeving en heel rap Nederlands leerden, konden makkelijk met de Nederlanders communiceren.

Deel twee van het boek gaat over migratie in en naar de Verenigde Staten: *(Hi)stories of Migration from the United States.* Sándor Czeglédi en Dominik Németh van de Universiteit Pannonia schreven over de verandering van de taalpolitiek, over de samenhang tussen migratie, minderheden en taalpolitiek in de Verenigde Staten tussen 1774 en 1875. Ze stellen vast dat de Amerikaanse taalpolitiek samenhing met de verandering van de nationale identiteitsontwikkeling.

Éva Eszter Szabó van de Universiteit ELTE in Boedapest schrijft over de verandering in de migratiepolitiek van de VS van 1880 tot in de jaren 1920. Zij laat in haar studie zien dat het zelfbeeld als 'migrantennatie' van de Amerikanen al in de 19de eeuw niet klopte. Toen al werd op basis van ras en herkomst van de migranten geselecteerd. De politiek werd gevormd

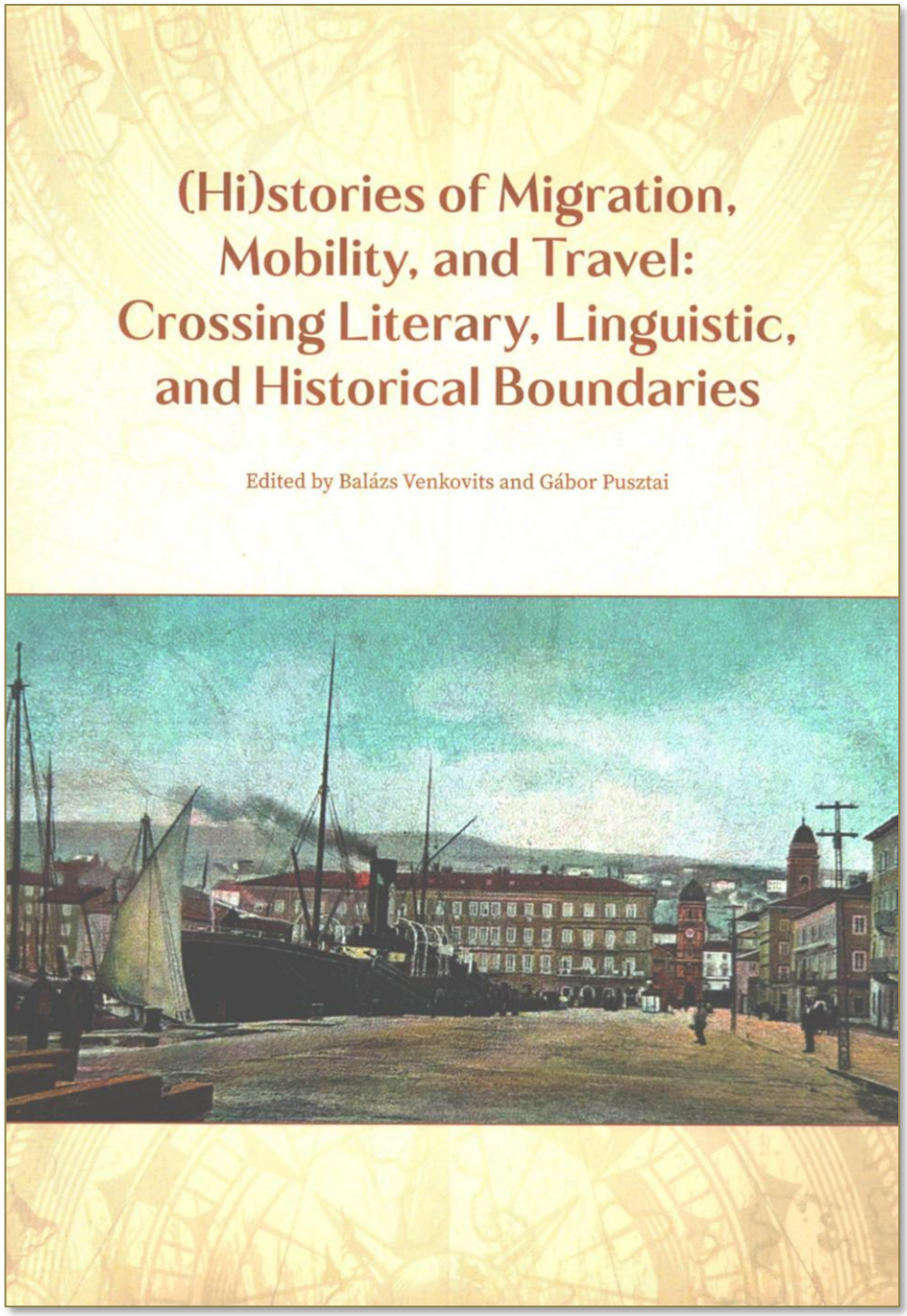
door de vooroordelen tegen de migranten uit Azië aan de westkust, en de vooroordelen tegen joden, Italianen en Oost-Europeanen aan de oostkust.

Judit Szathmári, docent aan de Universiteit Debrecen schreef over 'The Jesus highway' dus over de migratie van de oorspronkelijke bewoners van Amerika naar Chicago in de jaren 1950 en '60. Het migratieproces was bedoeld om de Indianen te integreren in de Amerikaanse maatschappij, maar Szathmári laat zien dat dit vaak een averechts effect had.

Máté Gergely Balogh, docent aan de Universiteit Debrecen legt in zijn studie uit hoe de Hongaarse geheime diensten in de tweede helft van de 20ste eeuw de Hongaarse migranten in de VS in de gaten probeerden te houden. Na de Tweede Wereldoorlog probeerde het communistische machtsapparaat de in hun optiek bijzonder gevaarlijke mensen die naar de VS emigreerden, en die dus als staatsvijand nummer één werden beschouwd, te observeren. De optiek van de geheime diensten was niet gegrond. De Hongaarse diaspora in de VS was namelijk meestal apolitiek en zeer heterogeen.

Csaba Lévai, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Debrecen schreef over de 19de-eeuwse Hongaarse reiziger Sándor Farkas Bölöni. De basis voor de studie is het werk van Bölöni, dat hij over zijn reis in Amerika publiceerde *Utazás Észak-Amerikában* [Reis in Noord-Amerika] (1834). De centrale gebeurtenis in de studie is het bezoek van Bölöni aan het graf van George Washington: het gaat niet alleen om een toeristisch bezoek aan een historische plaats, maar vooral om een ethische voorbeeldfunctie en een politiek ideaal. Het graf van Washington is een symbool voor de volkssoevereiniteit, met een educatieve functie voor de Hongaren in de eerste helft van de 19de eeuw, nog voor de revolutie van 1848.

Het derde deel van het boek is getiteld *(Hi)stories of Migration from Central and Eastern Europe*. Attila Tózsa-Rigó, docent geschiedenis aan de Universiteit Debrecen schrijft over handelsnetwerken in Centraal-Europa tussen 1450 tot aan het einde van de 18de eeuw. Hij reconstrueert op basis van archiefonderzoek in zeven verschillende landen de mobiliteit en de trans-regionale handelskontakten. Hij stelt vast dat de landsgrenzen van toen niet zulke harde grenzen waren zoals wij tegenwoordig zouden denken. Het waren diffuse lijnen die de stroom van handelswaren, informatie en mensen mogelijk maakten. De meest belangrijke handelsader van Centraal-Europa was de Donau, die de landen en waren van de regio met elkaar verbond.

(Hi)stories of Migration, Mobility, and Travel: Crossing Literary, Linguistic, and Historical Boundaries
Edited by Balázs Venkovits and Gábor Pusztai

János Pénzes, docent aan de Universiteit Debrecen, schreef zijn studie over binnenlandse migratie in Hongarije na de val van de muur (1989). Met behulp van talrijke kaarten en diagrammen laat hij de effecten van migratie in Hongarije zien. Pénzes benadrukt dat de migratie door talrijke factoren werd veroorzaakt (economische crisis in 2008, COVID epidemie, politieke beslissingen enz.)

De laatste auteur in de bundel is Marcell Grunda, docent Duitse literatuur een de Universiteit Debrecen, die schrijft over de veranderingen in het publieke debat over migratie in het informatietijdperk. Grunda combineert in zijn onderzoek de media-analyse met sociologisch- en communicatieonderzoek. Hij schrijft over 'filter bubble', 'echo chamber' en ook over 'post-truth' effecten.

Het boek is een degelijk opgebouwd geheel dat een divers beeld biedt over migratie vanaf de middeleeuwen tot heden, van Hongarije tot aan de Verenigde Staten en Suriname.

Noten

[1] Aalders (et al.) *De Hongaarse kindertreinen;* Fekete-Mácsai & Pusztai 'Az indonéz szigeteken járt magyar utazók, felfedezők.'; Kiss & Venkovits *Xántus and Borneo;* Pusztai, 'A Hungarian Employee of the VOC: Te Adventures of András Jelky.'; Pusztai & Pusztai, 'Kultúrák között: Sivirsky Antal (1909–1993) szerepe a holland-magyar kulturális transzferben.'; Pusztai, 'The Identity of the Strange'; Pusztai, 'Wild gentlemen and terrible savages: Hungarian travellers in Borneo in the nineteenth century.'; Pusztai, 'Pólától Sandakanig: Witti Xavér Ferenc Borneón.'; Pusztai, 'Wilde avonturen op papier'; Pusztai, '"Wo Menschen leiden, müssen Menschen helfen"'; Pusztai, 'Tot mislukking gedoemd'; Pusztai, 'Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon.'; Pusztai, 'Een reis naar Suriname?'; Pusztai, 'Európai bevándorlás a Holland Indiákra.'; Venkovits & Pusztai, 'Xántus the Travel Writer and Images of Borneo in Hungary.'; Venkovits, '„Leeresztett sorompó a dollárok hazájában"'; Venkovits, 'Impact of Johnson–Reed in Hungary.'; Venkovits, '"Megy a gőzös Kanadába"'; Venkovits, '"A meseszerűség ködébe burkolt állam"'; Venkovits, *Stalwart Peasants, Undesirables, Refugees: Central and Eastern European lmmigration to Canada.;* Venkovits, 'From Non-Preferred to Unlawful'; Venkovits, 'Magyar kivándorlás Észak-Amerikába: transzatlanti és Amerika-közi áttekintés a nemzetközi migrációs politika alakulásáról, 1870–1929.'; Venkovits, 'New Immigration and Images of the Americas.'; Venkovits, '"The New Mecca of Immigrants".'

Bibliografie

Aalders, Maarten J.; Pusztai, Gábor & Réthelyi, Orsolya (red.) 2020. *De Hongaarse kindertreinen: Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Fekete-Mácsai, Anetta & Pusztai, Gábor 2025. 'Az indonéz szigeteken járt magyar utazók, felfedezők.' [Hongaarse ontdekkingsreizigers in Indonesie]. Fekete-Mácsai, Anetta (red.) *Indonézia járatlan útjain: Balázs Dénes és Horváthy Mihály 1964–65. évi indonéziai expedíciójának válogatott fotográfiái*. Érd: Magyar Földrajzi Múzeum, 6–11.

Kiss, Tamás & Venkovits, Balázs (red) 2025. *Xántus and Borneo: A Hungarian Naturalist in 19th-century Sarawak = Xántus és Borneo: Egy 19. századi magyar természettudós Borneo szigetén*. Kuala Lumpur: Sunway University Press. https://doi.org/10.55846/9786297646312

Pusztai, Gábor 2018. 'Európai bevándorlás a Holland Indiákra: Magyarok Hollandia ázsiai gyarmatán.' Pósán, László; Veszprémy, László; Isaszegi, János (red.) *Migráció a kora középkortól napjainkig*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 343–363.

Pusztai, Gábor 2020. 'Een reis naar Suriname?: De gefantaseerde avonturen van András Jelky.' Kempen, Michiel van. *Het andere postkoloniale oog: Onbekende kanten van de Nederlandse (post)koloniale cultuur en literatuur*. Hilversum: Verloren, 69–79.

Pusztai, Gábor 2020. 'Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon.' Aalders, Maarten J; Pusztai, Gábor; Réthelyi, Orsolya (red.) *A gyermekvonatok: Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 162–193.

Pusztai, Gábor 2020. 'Tot mislukking gedoemd: Kinderacties na 1945 in Hongarije.'Aalders, Maarten J.; Pusztai, Gábor; Réthelyi, Orsolya (red.) *De Hongaarse kindertreinen: Een levende brug tussen Hongarije, Nederland en België na de Eerste Wereldoorlog*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 164–199.

Pusztai, Gábor 2021. '"Wo Menschen leiden, müssen Menschen helfen": Trianon und die Kinderzüge in der niederländischen Presse.' Barta, Róbert; Kerepeszki, Róbert; Kania, Krzysztof (red.) *Trianon 1920–*

2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 227–240.

Pusztai, Gábor 2022. 'Wilde avonturen op papier: De gefantaseerde reizen van András Jelky.' Flor-Góreczka, Agnieszka; Křížová, Kateřina (red.) *Plurima sub falso tegmine vera latent.* Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 141–153.

Pusztai, Gábor 2023. 'Pólától Sandakanig: Witti Xavér Ferenc Borneón.' *Történeti Tanulmányok* 31.1: 97–112.

Pusztai, Gábor 2024. 'The Identity of the Strange: The (Post)colonial Perspective in the Texts and Pictures of László Székely.' Mrazek, Jan (red.) *Escaping Kakania: Eastern European Travels in Colonial Southeast Asia.* Budapest, Vienna, New York: CEU Press, 215–242. https://doi.org/10.1515/9789633866665-011

Pusztai, Gábor 2024. 'Wild gentlemen and terrible savages: Hungarian travellers in Borneo in the nineteenth century.' *Wacana* 25.1: 47–64. https://doi.org/10.1515/9789633866665-011

Pusztai, Gábor 2025. 'A Hungarian Employee of the VOC: Te Adventures of András Jelky.' Chabrowski, Igor Iwo; Królikowska-Jedlińska, Natalia (red). *Early Modern Overseas Careers: East-Central Europeans as Jesuit Missionaries and Dutch East India Employees.* Amsterdam: Central European University Press, 97–116. https://doi.org/10.1515/9789633868836-008

Pusztai, Réka & Pusztai, Gábor 2025. 'Kultúrák között: Sivirsky Antal (1909–1993) szerepe a holland-magyar kulturális transzferben.' *Debreceni Szemle* 33.2: 198–208. https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2025/33/2/198-208

Venkovits, Balázs 2020. '"The New Mecca of Immigrants": Hungarian Emigration to Canada and the Role of Immigration Propaganda.' Vassányi, Miklós; Nagy, Judit; Bánhegyi, Mátyás; Bernhardt, Dóra; Sepsi, Enikő (red.) *Minorities in Canada: Intercultural Investigations.* Budapest, Paris: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 99–121.

Venkovits, Balázs 2020. 'New Immigration and Images of the Americas: The Effects of Travel Writing in Hungary.' Mónika, Szente-Varga (red.) *Latin America and Hungary = América Latina y Hungría: Cultural Ties = Contactos culturales.* Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 89–103.

Venkovits, Balázs 2021. ‘Magyar kivándorlás Észak-Amerikába: transzatlanti és Amerika-közi áttekintés a nemzetközi migrációs politika alakulásáról, 1870–1929.’ Bozzay, Réka; Pete, László (red.) *Migráció tegnap és ma*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 139–157.

Venkovits, Balázs 2023. ‘From Non-Preferred to Unlawful: Illegal Hungarian Immigration on the US-Canada Border in the 1920s.’ Venkovits, Balázs (red.) *Stalwart Peasants, Undesirables, Refugees: Central and Eastern European lmmigration to Canada*. Warschau, Berlin: Sciendo, 73–91. https://doi.org/10.2478/9788367405454-005

Venkovits, Balázs 2024. ‘“A meseszerűség ködébe burkolt állam”: Zágonyi Sámuel küzdelme a Kanadába irányuló magyar kivándorlás ellen.’ *Debreceni Szemle* 32.2: 234–248. https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2024/32/2/234-248

Venkovits, Balázs 2024. ‘“Megy a gőzös Kanadába”: Változó migrációs politika Észak-Amerikában és illegális magyar bevándorlás az 1920-as években.’ *Aetas* 39.1: 90–107. https://doi.org/10.14232/aetas.2024.1.90-107

Venkovits, Balázs 2025. ‘“Leeresztett sorompó a dollárok hazájában”: a 100 éves Johnson–Reed bevándorlási törvény és hatása a magyar kivándorlásra.’ *Magyar Tudomány* 186.6: 1185–1194. https://doi.org/10.1556/2065.186.2025.6.19

Venkovits, Balázs 2025. ‘Impact of Johnson–Reed in Hungary.’ *Hungarian Cultural Stidies* 18: 3–9. https://doi.org/10.5195/ahea.2025.597

Venkovits, Balázs & Pusztai, Gábor 2025. ‘Xántus the Travel Writer and Images of Borneo in Hungary = Xántus útleírásai és Borneó képe Magyarországon.’ Kiss, Tamás; Venkovits, Balázs; Higgs, Christopher (red.) *Xántus and Borneo: A Hungarian Naturalist in 19th-century Sarawak = Xántus és Borneo: Egy 19. századi magyar természettudós Borneo szigetén*. Kuala Lumpur: Sunway University Press, 38–51.

Venkovits, Balázs (red.) 2023. *Stalwart Peasants, Undesirables, Refugees: Central and Eastern European lmmigration to Canada*. Warschau, Berlin: Sciendo. https://doi.org/10.2478/9788367405454

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/18

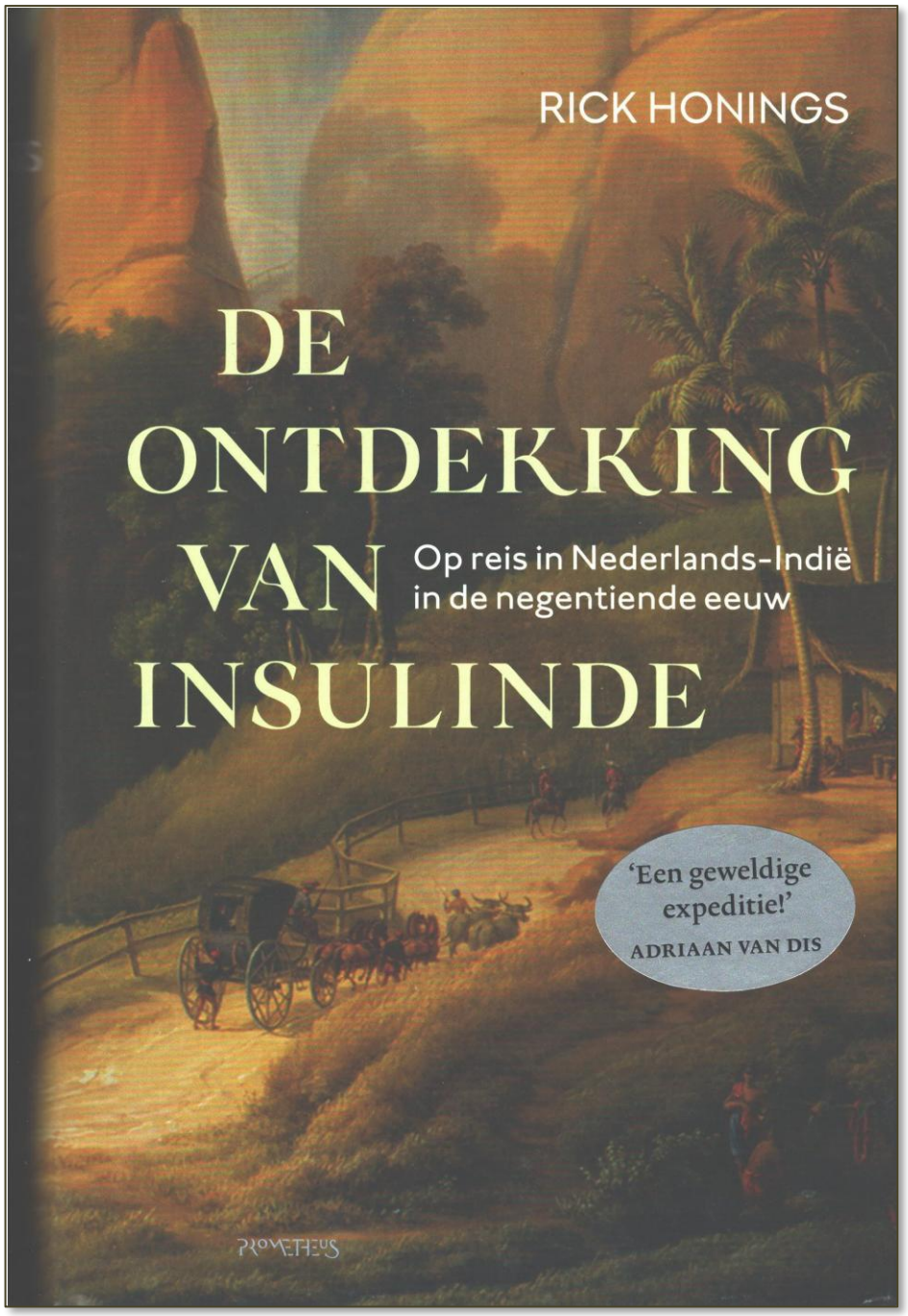
Gábor Pusztai

Een postkoloniale reis door Nederlands-Indië

Rick Honings: *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw.* Amsterdam: Prometheus, 2023.

Rick Honings (1984) is Scaliger-hoogleraar aan de Universiteit Leiden en hoofd van de opleiding Dutch Studies. Hij is een kenner van de 19de eeuw en van de (post)koloniale literatuur. Honings heeft meer dan veertig boeken op zijn naam staan. Alleen al in 2023 heeft hij vier boeken gepubliceerd. Eén daarvan is *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw*. Het lijvige werk van 555 pagina's behandelt teksten van reizigers die in de loop van de 19de eeuw Nederlands-Indie aandeden voor een kortere of langere periode. Het boek is ingedeeld in drie hoofdstukken: Vroege reizigers (1800–1830), Ontdekkers en verkenners (1830–1860) en Plezierreizigers en toeristen (1860–1900). Het is een buitengewoon spannende tocht door de reisteksten over Insulinde van Jacob Haafner en Johannes Olivier tot Justus van Maurik en Bas Veth.

Het boek is ongewoon in veel opzichten. Aan de ene kant is het een literatuurhistorisch werk, doorspekt met heel wat theorie. De auteur laat zien dat hij thuis is in de nieuwe trends van literatuurwetenschap, postkoloniale literatuurkritiek en *Travel writing*. Aan de andere kant is de tekst verrassend goed leesbaar, spannend, zelfs onderhoudend.

RICK HONINGS
DE ONTDEKKING VAN INSULINDE
Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw
'Een geweldige expeditie!'
ADRIAAN VAN DIS
PROMETHEUS

Alle drie hoofdstukken zijn voorzien van een (literatuur)historische inleiding zodat de lezer de daarna behandelde personen en teksten goed in kontekst kan plaatsen. De persoonlijke betrokkenheid van Rick Honings bij zijn onderwerp is herkenbaar in de inleiding, wanneer hij het verhaal van een familielid, de broer van zijn grootvader, Leonardus Godefridus Honings beschrijft die in 1945 als vrijwilliger naar Indonesië ging.

Wat het theoretische kader betreft, leunt Honings vooral op postkoloniale literatuurtheorie. In eerste instantie gebruikt hij *Orientalism* van E. Said, werken van Mary Louise Pratt en Elleke Boehmer, maar ook boeken van andere schrijvers zoals Tim Youngs (over *Travel Writing*) of teksten van de Franse filosoof Michel Foucault. Hoewel de postkoloniale literatuurtheorie internationaal al meer dan vijftig jaar een bloeiend onderzoeksveld is, wijst Honings er terecht op dat de invloed hiervan in Nederland 'lang beperkt gebleven' is (p. 26). Dit wordt nu ingehaald. In navolging van Said zoekt Honings het antwoord op de vraag, hoe 19de eeuwse reisteksten over Insulinde bijgedragen hebben aan de constructie van de koloniale realiteit. Door postkoloniale terminologie, zoals *contact zone*, het Vreemde, het Eigen, de Ander, *othering* enz. te gebruiken wijst de auteur er terecht op dat in veel teksten, die vroeger eventueel als antikoloniaal werden beschreven, best wel veel koloniale ideeën verwerkt zijn. De superioriteit van de Nederlanders of van de Europeaan en de inferioriteit van de inheemse bevolking in het algemeen zijn een vast bestanddeel van de reisteksten, ook als er soms kritische passages in te vinden zijn. Maar Honings constateert dat er ook schrijvers waren die zich in hun teksten als racisten pur sang ontpopten, zoals Nicolaas Willem Schmal of Bas Veth.

In het boek worden niet alleen teksten van Nederlandse auteurs verwerkt. Honings schrijft terecht in zijn besluit dat het kolonialisme een 'transnationaal karakter' had (p. 488). Dat wil zeggen dat schrijvers van een andere nationaliteit zoals Jacob Haafner, Caspar Georg Carl Reinwardt, Carl Ludwig Blume en Franz Wilhelm Junghuhn die van oorsprong Duits waren en Ida Pfeiffer, als vroege toeriste uit Oostenrijk, zich toch van hetzelfde stereotypiserende en eurocentrische perspectief bedienden als de andere schrijvers uit die tijd. Deze teksten zijn toch bijzonder omdat ze een ander perspectief bieden. Vooral bij Pfeiffer zien we een kritische buitenstaander aan het woord die echter ook niet kan ontkomen aan de koloniale realiteit. Een bijzondere schrijver in het boek is de Indonesische edelman en reiziger Tjondronegoro V die onder het pseudoniem Raden Mas Arjo Poerwalelana zijn werk *Lampah-lampahipoen Raden Mas Arjo Poerwa-*

lelana publiceerde aan het einde van de 19de eeuw in het Javaans. De blik van een Javaanse edelman op zijn geboorteland, op zijn eigen cultuur én tegelijk op de Nederlandse kolonisator maakt dit boek tot een uniek tijdsdocument.

Het lijvige boek van Honings is een schatkamer van informatie, postkoloniale tekstanalyse en frisse ideeën, maar het heeft ook nog een ander voordeel: de rijke illustraties. Het boek zit vol met eigentijdse schilderijen, fotografieën, kaarten en andere illustraties die bijdragen aan het buitengewone leesplezier dat de lezer kan beleven.

De grote verdienste van het boek – in mijn optiek althans – is dat het postkoloniale perspectief en de postkoloniale literatuurtheorie, gecombineerd met de informatieve en goede schrijfstijl het boek tot een unieke leeservaring maken en bijdragen aan een beter begrip en de *Vergangenheitsbewältigung* van het Nederlandse koloniale verleden.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/19

Gergő Pelyvás

Revolte is leven

Jos Perry: *Revolte is leven. Biografie van Theun de Vries (1907–2005).* Amsterdam: Ambo, 2013.

Deze allesomvattende biografie van Theun de Vries is in 2013 onder de vlag van uitgeverij *Ambo* verschenen en werd door historicus Jos Perry geschreven, die aan de Universiteit Maastricht verbonden is. Behalve het levensverhaal van Theun de Vries schreef hij ook de voor de Gouden Uil genomineerde biografie van de sociaal-democraat Willem Hubert Vliegen (1994), de biografie van de negentiende-eeuwse kunstpaus Victor de Stuers (2004), publiceerde hij *Jongens op kostschool. Het dagelijks leven op katholieke jongensinternaten* (1991) en *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (1999). Hij werkte ook samen met de Nederlandse dichter en essayist Wiel Kusters, waarvan het eindproduct het boek *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (1999) was. In de focus van deze recensie staat zijn meest recente werk, *Revolte is leven. Biografie van Theun de Vries (1907–2005)*, de levensloop van een tamelijk productieve communistische schrijver die een aanwijsbare rol speelde in de 20ste-eeuwse Hongaarse literatuurscene, toen het nog, tussen 1945 en 1989 een Sovjet satellietstaat was.

Op het eerste gezicht lijkt het boek vrij stevig. Het telt bijna vierhonderd pagina's en is in tien hoofdstukken verdeeld die de lezer vanaf De Vries' eerste dagen tot zijn laatste moment leiden: zijn jeugd in het Friese dorp Veenwouden, schooljaren in Leeuwarden en Apeldoorn, dieptepunt in Sneek, huwelijk met Aafje Vernes, aansluiting bij de Communistische Partij, reizen in de Sovjet-Unie en literaire werkzaamheden – om maar enkele aspecten van zijn rusteloze leven te noemen.

JOS PERRY
Revolte is leven
Biografie van Theun de Vries
(1907-2005)
ESKOSLOVENSKÉ

De bibliografie geeft een authentieke en realistische weerspiegeling van al deze gebeurtenissen die door De Vries' eigen notities en brieven worden aangevuld.

Wat voor de Hongaarse lezer van betekenis kan zijn, komt pas in de latere hoofdstukken. Theun de Vries bezocht Hongarije zelfs twee keer, wat hem tot het schrijven van *Levend Hongarije. Reisnotities* inspireerde (het boekje werd maar één keer gedrukt en werd helaas nooit in het Hongaars vertaald). De Vries loofde en bewonderde de uitvoering van het communisme in Hongarije. Deze achting en erkenning was wederzijds. Van De Vries' talloze werken werden meerdere romans in het Hongaars vertaald en uitgegeven. Het leeuwendeel hiervan is te danken aan vier vertalers: Erzsébet F. Solti heeft *Een spook waart door Europa*, *Het meisje met het rode haar* en *Sla de wolven, herder!*, Béla Szondi *Het raadselrijk*, Anna Várady Brenner de biografie van Spinoza en Ferenc Kemény *Hoogverraad* vertaald. De boeken werden door critici matig ontvangen, maar hun titels waren dikwijls in kranten en tijdschriften te vinden in de vorm van advertenties, soms zelfs samen met verjaardagswensen aan de auteur.

Van deze romans heeft *Hoogverraad* de bijzonderste en meest mysterieuze band met Hongarije. Het gaat namelijk over kapitein Goesew, een officier die met zijn kameraden tijdens de Hongaarse revolutie van 1848 tegen de opstandelingen werd ingezet, maar zich uiteindelijk tegen de tsaar keerde om de door Habsburgers onderdrukte Hongaren te ondersteunen. Er is echter een probleem: Kapitein Goesew heeft nooit bestaan. Hij werd door een enthousiaste Hongaarse communist, Béla Illés, bedacht die als journalist en schrijver een goed gevoel voor overtuigende geschiedenisvervalsing had.[1] Theun de Vries was in de periode van 1945–1989 in Hongarije één van de meest vertaalde Nederlandse auteurs. Over de culturele transfer tussen Hongarije en Nederland werd al heel wat geschreven,[2] maar speciaal over De Vries is betrekkelijk weinig gepubliceerd. Daarom is de biografie van De Vries speciaal voor Hongaarse neerlandici aanbevolen. Het leven en het werk van De Vries werpt vragen op. Hoe kwam Theun de Vries op het idee en van wie heeft hij over Goesew gehoord? Wat maakte deze Westerse schrijver een toegewijde communist in de periode van de Koude Oorlog? Hoe ervoer hij het dalende succes en de eindelijke ineenstorting van de Sovjet-Unie tegen het einde van de 20ste eeuw? Alles bij elkaar genomen, Jos Perry's boek is absoluut het lezen waard – vooral voor degenen die op de bovenstaande vragen antwoord willen krijgen.

Noten

1 Zie hierover meer: Réthelyi, ‘A Cold War Literary Mystery’.

2 Gera, Pusztai, Réthelyi, Daróczi, *A holland nyelvű irodalom története*; Gera, Vesztergom, *Oda-vissza*; Gera, ‘Emlékezet és diszkurzivitás’; Gera, ‘Van betovering tot inzicht’; Gera, ‘Tom Lanoye’s Fort Europa’; Gera, ‘Een Vlaamse leeuw de grenzen voorbij’; Pusztai, ‘Economisch belang en persoonlijk voorkeur’; Pusztai, ‘Cultureel transfer en het nut van schandaalboeken’; Pusztai, *Menekülés az idegenbe*; Pusztai, ‘A magyar irodalom hollandiai nagykövetei.’; Pusztai, ‘Tropisch Boedapest?’; Pusztai, ‘“De schrijfster van de Javaanse slaven”’; Pusztai, ‘De tweede man’; Pusztai, *An der Grenze*; Pusztai, ‘De onbekende László Székely’; Réthelyi, ‘“Een meesterwerk van vertaalkunst”’; Varga, ‘Martinus Nijhoff de literaire vertaler’.

Bibliografie

Gera Judit, Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya & Daróczi Anikó (eds.) 2022. *A holland nyelvű irodalom története*. Budapest: Osiris.

Gera Judit & Vesztergom Janina (eds.) 2018. *Oda-vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Gera Judit 2024. ‘Emlékezet és diszkurzivitás Marga Minco műveiben.’ *Társadalmi Nemek Tudományos Interdiszciplináris Folyóirat* 14.1: 92–110. https://doi.org/10.14232/tntef.2024.1.92-110

Gera Judit 2021. ‘Van betovering tot inzicht: Hella S. Haasse.’ Rick Honings; Coen van ’t Veer & Jacqueline Bel (eds.) *De postkoloniale spiegel: De Nederlands-Indische letteren herlezen*. Leiden: Leiden University Press, 415–431. https://doi.org/10.24415/9789400604179-024

Gera Judit 2021. ‘Tom Lanoye’s Fort Europa corresponderend gelezen.’ *Canadian Journal of Netherlandistic Studies* 41.2: 55–67.

Gera Judit 2016. ‘Een Vlaamse leeuw de grenzen voorbij: Vertalingen, adaptaties en verstrippingen van Hendrik Conscience.’ *Internationale Neerlandistiek* 54.3: 163–168. https://doi.org/10.5117/IN2016.3.GERA

Pusztai Gábor 2022. ‘Economisch belang en persoonlijk voorkeur: De rol van het vertalersechtpaar Székely-Lulofs in het cultureel transfer.’ *Acta Neerlandica* 2022/19. https://doi.org/10.36392/ACTANEERL/2022/19/6

Pusztai Gábor 2022. ‘Cultureel transfer en het nut van schandaalboeken.’ Sven Peters; Benjamin Bossaert; Bojana Budimir; Iris van Erve (eds.) *Jelica Novakovic-Lopusina: Pionier tussen Noordzee en Donau.*

Liber Amicorum Rotterdam: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, 80–87.
Pusztai Gábor 2017. *Menekülés az idegenbe: Székely László élete és irodalmi munkássága*. Debrecen: PrintartPress.
Pusztai Gábor 2015. 'A magyar irodalom hollandiai nagykövetei: Madelon Lulofs és Székely László műfordítói tevékenységéről.' *Alföld* 66.2: 93–101.
Pusztai Gábor 2013. 'Tropisch Boedapest?: De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven.' Kris van Heukelom; Dieter de Bruin & Carl de Strycker (eds.) *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen.* Gent: Academia Press, 187–197.
Pusztai Gábor 2009. '"De schrijfster van de Javaanse slaven."' *Acta Neerlandica* 2009/7: 9–27.
Pusztai Gábor & Termorshuizen, Gerard 2007. 'De tweede man: Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely.' *Acta Neerlandica* 2007/5: 49–63.
Pusztai Gábor 2007. *An der Grenze; Das Fremde und das Eigene. Dargestellt an Werken der deutschen und der niederländischen Kolonialliteratur in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts von C. W. Koch, H. Grimm, M. H. Székely-Lulofs und W. Walraven.* Frankfurt am Main: Peter Lang.
Pusztai Gábor 1995. 'De onbekende László Székely.' *Indische Letteren* 10.4: 194–206.
Réthelyi Orsolya 2018. '"Een meesterwerk van vertaalkunst": Vondels Lucifer in Hongarije en Zsigmond Nagy.' Marijke Meijer Drees; Marco Prandoni & Rita Schlusemann (eds.) *De glans van Vondels Lucifer. Opvoeren, vertalen, herinneren.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 146–155. https://doi.org/10.1080/03096564.2020.1747009
Réthelyi Orsolya 2020. 'A Cold War Literary Mystery: Agents, Manipulation and Patterns of Ideology in the Translated Oeuvre of Theun de Vries.' *Dutch Crossing-Journal of Low Countries Studies* 44.2: 181–200.
Varga Orsolya 2023. 'Martinus Nijhoff de literaire vertaler.' *Acta Neerlandica* 2023/20: 75–93.
https://doi.org/10.36392/ACTANEERL/2023/20/6

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/20

Réka Bozzay

Een prestigieuze onderscheiding voor Gábor Pusztai

Gábor Pusztai, hoofd van de Vakgroep Nederlands aan de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Debrecen, heeft een prestigieuze Nederlandse onderscheiding ontvangen. Hij werd bij koninklijk besluit van 27 maart 2024 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De onderscheiding werd namens Koning Willem-Alexander in september 2024 uitgereikt door Désirée Bonis, de ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden in Hongarije.

De Orde van Oranje-Nassau, ingesteld in 1892, kent zes graden, waaronder die van Ridder, en wordt toegekend voor verdiensten voor de Nederlandse cultuur. De onderscheiding gaat voornamelijk naar Nederlandse burgers, maar bij uitzondering – zoals in het geval van Gábor Pusztai – ook naar buitenlanders.

De aanvraag werd ingediend door prof. dr. Michiel van Kempen, (Universiteit van Amsterdam) en prof. dr. Judit Gera (emeritus-hoogleraar Neerlandistiek aan de Eötvös Loránd Universiteit).

Ambassadeur Désirée Bonis heette Gábor Pusztai van harte welkom tijdens de ceremonie op 12 september 2024 in de residentie van de Nederlandse ambassadeur te Boedapest.

Voorafgaand aan de uitreiking benadrukten Michiel van Kempen en Judit Gera in hun laudatio dat de onderscheiding een erkenning vormt voor de gehele loopbaan van Gábor Pusztai – in het bijzonder voor zijn werk aan de Vakgroep Nederlands van de Universiteit van Debrecen en zijn acade-

mische publicaties en onderwijsactiviteiten ter bevordering van de Nederlandse taal en cultuur, met name de (post)koloniale literatuur.

Gábor Pusztai is sinds 1995 verbonden aan de Universiteit van Debrecen. Hij begon zijn loopbaan als assistent aan het Instituut voor Germanistiek. In 2007 werd hij hoofd van de onafhankelijke vakgroep Nederlands. Onder zijn leiding werd de onderzoeksgroep Hongaars–Nederlandse betrekkingen opgericht. Binnen de onderzoeksgroep werden conferenties georganiseerd die gewijd waren aan de uiteenlopende literaire, culturele, en historische aspecten van de Hongaars-Nederlandse betrekkingen. De conferentiebijdragen zijn tevens in druk verschenen.

De wetenschappelijke belangstelling van Gábor Pusztai gaat uit naar Nederlandse en Duitse (post)koloniale literatuur. Hij publiceerde talrijke artikelen en boeken over dit onderwerp. De afgelopen jaren schreef hij tevens over de kindertreinen, migratiegeschiedenis, culturele transfer en kerkelijke betrekkingen tussen Hongarije en Nederland.

Ambassadeur Désirée Bonis en Gábor Pusztai na de uitreiking in Boedapest.

Voorafgaand aan zijn onderscheiding in 2004 werd Gábor Pusztai al twee keer eerder gelauwerd. Tussen 2014 en 2020 was hij werkzaam als wetenschappelijk secretaris van de Afdeling Debrecen van de Hongaarse Academie van Wetenschappen. Voor zijn verdiensten binnen deze organisatie ontving hij in februari 2022 de Gedenkplaat van de afdeling. Aan het einde van het academisch jaar 2021/2022 ontving hij een Herdenkingsmedaille van de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Debrecen voor zijn langdurige verdiensten.

De medewerkers van de Vakgroep Nederlands feliciteren Gábor Pusztai van harte met zijn onderscheiding en wensen hem nog vele actieve jaren, vol nieuwe en boeiende publicaties.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.36392/ACTANEERL/2025/22-23/21

Zsófia Nagy

Michiel de Ruyter herdenking in Debrecen

Elk jaar, op 11 februari herdenken we in Debrecen traditioneel de bevrijding van de Hongaarse predikanten in Napels door de Nederlandse admiraal Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Hij bevrijdde de 26 nog levende gereformeerde en evangelische predikanten en leraren van de Spaanse galeien.[1] Ook dit jaar werd bij het Galeislaven-monument, achter de Grote Kerk in Debrecen ter ere van de admiraal een herdenking gehouden.

Bij de herdenking stond Béla Baráth, rector van de Gereformeerde Theologische Universiteit Debrecen, stil bij het feit dat de protestantse predikanten 350 jaar geleden door de Bloedraad van Pozsony (nu Bratislava in Slovakije) in een showproces veroordeeld werden. Degenen die bij hun geloof bleven, werden in eerste instantie ter dood veroordeeld met verlies van hun vermogen. Later werden ze in Venetië en in Napels als galeislaaf verkocht, wat in feite een doodsvonnis met enkele maanden uitstel betekende. In die tijd was de internationale verontwaardiging in Europa enorm, en er werd ook geld ingezameld voor de bevrijding van de veroordeelde Hongaarse predikanten. Over de rechtszaak en veroordeling van de predikanten 350 jaar geleden is een tentoonstelling te zien in de bibliotheek van het Gereformeerde College in Debrecen.

Réka Bozzay, hoofd van de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Debrecen benadrukte in haar toespraak de effecten en verrijkende gevolgen van de bevrijding. Eén van de bevrijde predikanten, wiens naam ook op de gedenkzuil te lezen valt, János Jablonczay Pethes (1639–1688) was de voorvader van de beroemde Hongaarse schrijfster Magda Szabó (1917–2007). Réka Bozzay benadrukte dat als de Nederlandse Staten-Generaal

niet had geweten van het bittere lot van de Hongaarse predikanten en dus Michiel de Ruyter hen niet had kunnen bevrijden, we een beroemde schrijfster minder gehad zouden hebben in de 20ste eeuw. Niet alleen als schrijfster maar ook als kerkbestuurder was Magda Szabó belangrijk. Als lekenvoorzitter van het Kerkdistrict Tisztántúl was Szabó decennialang voorvechter van geloofstolerantie. Als auteur liet zij een indrukwekkend rijk oeuvre achter.

Yvette Szepesi, plaatsvervangend ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden, die nu haar eerste bezoek bracht in Debrecen, sprak over de Nederlands-Hongaarse relaties. Zij benadrukte, dat Debrecen in Nederland bekend staat als bolwerk van het protestantisme in Hongarije. De rol van admiraal De Ruyter was bijzonder in deze gebeurtenissen. Hij werd door zijn optreden een centrale figuur in de Hongaars-Nederlandse betrekkingen, een rol die hij eeuwenlang behield, en ook vandaag de dag wordt de admiraal in Hongarije nog steeds in ere gehouden. Vooral voor de Hongaarse protestanten is De Ruyter een onbetwiste held. Maar in haar rede vroeg Yvette Szepesi zich af, of deze daad van De Ruyter een militaire prestatie, een humanitaire actie, een politieke daad of een deel van een diplomatiek machtsspel was. Waarschijnlijk zullen wij, spijtig genoeg, op deze vraag nooit een bevredigend antwoord krijgen. Hoe dan ook, de bevrijding van de predikanten kunnen we, aldus Szepesi, interpreteren als een voorbode van betere tijden: de verlichting van de 18de eeuw, de sociale hervormingen in de 19de eeuw, de mensenrechten van de 20ste eeuw.

Aan het einde van de ceremonie werden gezamenlijk kransen gelegd bij het monument. Er werden kransen gelegd door Károly Fekete, bisschop van het Gereformeerde Kerkdistrict Tiszántúl, Yvette Szepesi, plaatsvervangend ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden, Béla Baráth, rector van de Gereformeerde Theologische Universiteit Debrecen, en Réka Bozzay, hoofd van de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen.

In de betrekkingen tussen Nederland en Hongarije is de bevrijding van de Hongaarse galeislaven al eeuwenlang een van de belangrijkste gebeurtenissen. Ook in Amsterdam wordt dit, dankzij onder andere de Stichting Michiel de Ruyter, regelmatig herdacht. We kunnen elk jaar bij het monument in Debrecen als herinneringsplaats van de Hongaars-Nederlandse betrekkingen onze eer betuigen aan de Nederlandse admiraal. Daarmee herdenken we het verleden en werken tegelijkertijd aan een gemeenschappelijke toekomst in Europa.

Réka Bozzay houdt haar toespraak op 11 februari 2025, tijdens de herdenking.

Noten

[1] Zie hierover meer in: Bitskey & Pusztai, *Michiel de Ruyter és Magyarország*; Csorba, 'A gályarabok emlékérméi.'; Bujtás, 'Lelkészavatás egy holland hadihajó fedélzetén.'; Bujtás, 'Het beeld van Nederland van de tot de galeien veroordeelde Hongaarse predikanten.'; Fazakas, 'Üldöztetés-párbeszéd-kiengesztelődés.'; Fazakas, 'Emlékezés az emlékezőkre.'; Fazakas, 'A 17. századi magyarországi protestáns gályarabok emlékezete.'; Fazakas, 'Die Erinnerung an die protestantischen Galeerensträflinge des 17. Jahrhunderts nach dem Freiheitskampf 1848/1849 in Debrecen.'; Pusztai, 'Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős.'; Pusztai, *Michiel de Ruyter*; Pusztai. 'Gedenkzuil voor De Ruyter.'; Pusztai, 'A szabadító emlékezete.'; Pusztai, 'Michiel de Ruyter in der ungarischen Erinnerung.'; Pusztai, 'Admirális a reformátorok között.'; Száraz (et al.), *A reformáció emlékezete*.

Bibliografie

Bitskey, István & Pusztai, Gábor (red). 2008. *Michiel de Ruyter és Magyarország*. [Michiel de Ruyter en Hongarije] Debrecen: Néderlandisztika Tanszék.

Bujtás, László Zsigmond 2019. ‘Lelkészavatás egy holland hadihajó fedélzetén – Gilles Viret, a gályarab prédikátorok “ismeretlen” ismerőse’. [Predikantenwijding aan boord van een Nederlands schip – Gilles Viret, de onbekende vriend van de Hongaarse galeislaven] Berecz, Ágnes (red). *Lelkészek, nemesek, polgárok. Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből.* [Predikanten, edellieden, burgers. Studies uit de Ráday-Collectie] Budapest: Ráday Gyűjtemény, 9–32.

Bujtás, László Zsigmond 2017. ‘Het beeld van Nederland van de tot de galeien veroordeelde Hongaarse predikanten’. *Acta Neerlandica* 14, 89–120.

Csorba, Dávid 2016. ‘A gályarabok emlékérméi.’ [Gedenkpenningen van de galeislaven]. *Egyháztörténeti Szemle* 17.3: 90–95.

Fazakas, Gergely Tamás 2025. ‘Üldöztetés – párbeszéd – kiengesztelődés: Emlékezés a protestáns gályarabság 350. évfordulóján.’ [Vervolging-dialoog-verzoening: Herdenking op de 350ste jubileum van de galeislavernij]. *Confessio* 49.4: 16–18.

Fazakas, Gergely Tamás 2020. ‘Emlékezés az emlékezőkre: A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság ünneplési gyakorlata a 19–20. század fordulóján.’ [Herdenking van de herdenkers: De gedenkzuil van de galeislaven en de gereformeerde herdencingscultuur op de wisseling van de 19de en 20ste eeuw]. *Debreceni Szemle* 28.2: 148–157.

Fazakas, Gergely Tamás 2019. ‘A 17. századi magyarországi protestáns gályarabok emlékezete.’ [De herinnering aan de protestantse geleislaven van de 17de eeuw uit Hongarije]. Fazakas, Gergely Tamás; Száraz, Orsolya (red.) *Magyar emlékezethelyek: A nemzeti és lokális emlékezet kérdései* [Hongaarse herinneringsplaatsen: De vragen van de nationale en locale herinnering]. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Fazakas, Gergely Tamás 2017. ‘Die Erinnerung an die protestantischen Galeerensträflinge des 17. Jahrhunderts nach dem Freiheitskampf 1848/1849 in Debrecen.’ Takács, Miklós; S. Varga, Pál; Katschthaler, Karl (red.) *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 104–127.

Pusztai, Gábor 2008. ‘Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős.’ [Michiel Adriaenszoon de Ruyter de nationale held van Nederland]. Bitskey, István & Pusztai, Gábor (red). *Michiel de Ruyter és*

Magyarország. [Michiel de Ruyter en Hongarije] Debrecen: Néderlandisztika Tanszék.

Pusztai, Gábor 2009. *Michiel de Ruyter*. Budapest: Kontaktus.

Pusztai, Gábor 2011. 'Gedenkzuil voor De Ruyter.' *Acta Neerlandica* 8, 175–187.

Pusztai, Gábor 2017. 'A szabadító emlékezete: Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben.' Bárány Attila et al. (red). *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 155–165.

Pusztai, Gábor 2017. 'Michiel de Ruyter in der ungarischen Erinnerung.' Takács, Miklós; Varga, S. Pál & Katschthaler, Karl (red). *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 44–57.

Pusztai, Gábor 2020. 'Admirális a reformátorok között: A debreceni Ruyter utca névadójáról.' [Admiraal onder de reformatoren: Over de naamgeving van de Ruyterstraat in Debrecen]. *Debreceni Szemle* 28.2: 137–147.

Száraz, Orsolya; Fazakas, Gergely Tamás; Imre, Mihály (red.) 2018. *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Acta Neerlandica, 22–23 (2025)
© Debreceni Egyetemi Kiadó

Over de auteurs

György Borus (1965) studeerde geschiedenis en Engels aan de Kossuth Lajos Universiteit te Debrecen. Hij behaalde zijn doctoraat in 1995, hij verdedigde zijn PhD in 2001 over Britse geschiedenis in de 18de eeuw. Hij habiliteerde in 2007 op de oorzaken van de *Glorious Revolution* (1688–89). Sinds 1990 werkt hij aan de Universiteit Debrecen, in het Instituut voor Anglistiek-Amerikanistiek, aan de vakgroep Britse Cultuur. Sinds 2019 is hij universitair hoofddocent. Zijn onderzoeksgebied is Britse geschiedenis in de vroegmoderne tijd. Hij publiceerde twee monografieën, twee universitaire cursusboeken, verschillende artikelen over de Britse (buitenlandse) politiek en over Engels–Nederlandse betrekkingen in de 17de en 18de eeuw.
E-mail: borus.gyorgy@arts.unideb.hu

Benjamin Bossaert (1985) studeerde Oost-Europese Talen en Culturen aan de Universiteit Gent. Hij is momenteel werkzaam als lector Nederlands en Nederlandse literatuur aan de vakgroep germanistiek, scandinavistiek en neerlandistiek aan de Comenius Universiteit te Bratislava en hij legt zich vooral toe op de receptie van Nederlandse literatuur in het Slowaaks, literatuur(theorie), Nederlandse taalverwerving-didactiek en (cultuur)geschiedenis. Hij was medewerker binnen het project PACI – *Professional and Accessible Community Interpretation - a Gateway to Migrant Integration* (2017–2020) dat zich toelegde op het ontwikkelen van didactisch materiaal rond vertalen en tolken in de openbare diensten.
E-mail: benjamin.bossaert@uniba.sk

Réka Bozzay (1977) studeerde Nederlands, Duits en Geschiedenis aan de Universiteit van Debrecen in Hongarije. Daar promoveerde ze in 2007 en habiliteerde in 2021. Zij werkt als hoofddocente aan de Vakgroep Nederlands in Debrecen. Zij houdt zich bezig met de Nederlands-Hongaarse culturele, economische en politieke betrekkingen van de Gouden Eeuw tot de Tweede Wereldoorlog. Samen met Sándor Ladányi publiceerde ze het boek *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* (Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595–1918) en zij is ook de auteur van de boeken: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der*

Universität Leiden 1595–1796 en *Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia* (Institutioneel-historische betrekkingen. Debrecen en Nederland).
E-mail: bozzay.reka@arts.unideb.hu

Jacob J. T. Doedens (1969) is theoloog, predikant, hoogleraar en vicerector aan de Pápai Református Teológiai Akadémia. Hij was werkzaam als taaldocent bij de vakgroep Neerlandistiek aan de Universiteit Debrecen. Hij doceerde bijbelse vakken en talen aan theologische hogescholen (Zwolle, Sárospatak, Pécel, Pápa) en diende als predikant in Vlissingen (1997–2007), de geboorteplaats van admiraal De Ruyter. Hij promoveerde in Kampen aan de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht (2013) en behaalde zijn habilitatie aan de Lutherse Theologische Universiteit in Boedapest (2025). Zijn monografie, *The Sons of God in Genesis 6:1–4: Analysis and History of Exegesis*, werd uitgegeven door Brill (2019), en hij was onder meer redacteur van Acta Neerlandica nr. 16–17 (2020): *Woord en beeld*, en heeft daarnaast vele andere publicaties op zijn naam.
E-mail: jaapdoedens@gmail.com

János Éliás (2000) studeerde Engels en geschiedenis aan de Universiteit Debrecen. Hij is op dit moment PhD-student geschiedenis aan de Universiteit Debrecen. Zijn onderzoeksgebied is de geschiedenis van het gereformeerde kerkdistrict Nagykunság in de 18–19 de eeuw. Hij houdt zich vooral bezig met leraren, dominees en studenten, en hun positie en mobiliteit in de structuur van het kerkdistrict. Voor zijn onderzoek heeft hij de Szegedi Kis István-beurs ontvangen voor de periode 2020–2022.
E-mail: eliastonyik@gmail.com

Wilken Engelbrecht (1962) is sinds 2012 hoogleraar Nederlandse letterkunde in Olomouc en sinds 2018 tevens hoogleraar Nederlandse filologie in Lublin. Hij is lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, van de Fryske Akademy en de Suid-Afrikaanse Akademie vir Weteskappe en Kunst. Voor zijn verdiensten voor de opbouw van de neerlandistiek in Olomouc en Bratislava en zijn aandeel in de versteviging van het vak in Centraal-Europa werd hij meermalen onderscheiden, o.a. tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau (2012) en tot Commandeur in de Kroonorde (2025). Zijn onderzoek richt zich m.n. op de receptie van Nederlandstalige literatuur in Centraal-Europa, vergelijkende syntaxis en culturele transfer.

Belangrijkste publicaties: (met collega's) geschiedenissen van de Nederlandse en de Friese literatuur Dějiny nizozemské a vlámské literatury (2015), Leaver dea as slaaf. (Raději mrtvý než být otrokem). Dějiny fríské literatury (2020), Socialist Transnationality in Translation (2026) en (zelf) Van Siska van Rosemael tot Max Havelaar. Receptie van Nederlandstalige literatuur in Tsjechische vertaling, 1848–1948 (2021).
E-mail: wilken.engelbrecht@upol.cz

Lili Hargitai (1998) is promovenda aan de Eötvös Loránd Universiteit (ELTE) en de KU Leuven. Haar doctoraatsonderzoek richt zich op de verwerving van het Nederlands als vierde taal, met bijzondere aandacht voor cross-linguïstische invloed. Zij behaalde een bachelor in de Neerlandistiek aan de Károli Gáspár Universiteit, een master in de Taalkunde aan de ELTE en een educatieve master aan de KU Leuven. Haar onderzoeksinteresses omvatten taalverwerving, vreemdetalenonderwijs en didactiek NVT.
E-mail: hargitai.lili18@gmail.com

Rick Honings (1984) is neerlandicus. Hij is Scaliger-hoogleraar en werkzaam bij het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS) van de Universiteit Leiden. Hij is voorzitter van de BA-opleiding Dutch Studies en geeft colleges over Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis. Zijn onderzoek richt zich vooral op de Nederlandse literatuur en cultuur van de negentiende en de twintigste eeuw, en op de Nederlands-Indische letterkunde.
E-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Eszter Kovács (2004) is studente lerarenopleiding Engels-Nederlands aan de Universiteit Debrecen. Zij neemt deel aan het talentenontwikkelingsprogramma DETEP en is lid van het *Hatvani István Szakkollégium* ('honours college' en academische studentengemeenschap) van de Universiteit Debrecen. Zij doet scriptieonderzoek over de receptie van *Het Achterhuis* van Anne Frank in Hongarije. In de afgelopen jaren presenteerde zij haar onderzoek aan verschillende studentencongressen.
E-mail: esztoj@gmail.com

Zsófia Nagy (2004) is studente Engels-Nederlands aan de Universiteit Debrecen. Zij neemt deel aan het talentenontwikkelingsprogramma DETEP van de Universiteit Debrecen. Zij doet onderzoek over de receptie van de Vlaamse schrijver Louis Paul Boon in Hongarije.
E-mail: nzsofka35@gmail.com

Róbert Oláh (1979) PhD, is wetenschappelijk hoofdmedewerker in de Bibliotheek van het Gereformeerd College in Debrecen. Zijn onderzoeksveld is cultuurgeschiedenis (bibliotheek- en leesgeschiedenis) van de 16de-18de eeuw. Zijn laatste monografie dateert van 2026: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvtára (De bibliotheek van Sámuel Kölecséri de jongere). Hij nam deel aan verschillende wetenschappelijke projecten, waarvan de laatste ging over de boekencultuur van de Hongaarse studenten in de Lage Landen, boekenlijsten op basis van een database.
E-mail: lapislydius@gmail.com

Gergő Pelyvás (2001) studeerde Engels en Nederlands aan de Universiteit Debrecen. Hij behaalde zijn lerarendiploma in 2026. Tijdens zijn studie ontving hij studiebeurzen voor de Universiteit Wenen en Leiden. Zijn afstudeerscriptie schreef hij over de Hongaarse receptie van Theun de Vries. Op dit moment werkt hij bij Randstad als Associate Internal Talent Attraction Specialist en studeert in Boedapest Internationale Betrekkingen aan de Károli Gáspár Universiteit.
E-mail: lordgerzson@gmail.com

Ferenc Postma (1945) is direct na zijn emeritaat (Theol. Faculteit, VU Amsterdam, 2010) sinds 2011 als Honorary Fellow verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, afdeling Bijzondere Collecties, voor het onderzoek naar het oude protestantse boek, speciaal met betrekking tot (het historische) Hongarije. Hij promoveerde in october 1995 aan de Károli Gáspár Universiteit in Budapest, op zijn studie: “Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585–1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica”.
E-mail: dr.f.postma.venlo@hetnet.nl

Gábor Pusztai (1971) is sinds 1995 verbonden aan de Universiteit Debrecen, waar hij Nederlandse taal en literatuur doceert. Hij promoveerde in 2003, habiliteerde in 2015 in literatuurwetenschap. Tussen 2007 en 2024 was hij hoofd van de Vakgroep Nederlands. Zijn onderzoeksgebied is Nederlands-Hongaarse culturele contacten en koloniale en postkoloniale literatuur van Nederland. Hij schreef over literaire ervaringen van het vreemde in *An der Grenze* (2007), over Michiel de Ruyter (2009), over het leven en werk van de schrijver, vertaler en tekenaar László Székely in *Menekülés az idegenbe* (2017) [Vlucht in het vreemde]. Hij was coauteur van de Nederlandse literatuurgeschiedenis in het Hongaars *A holland nyelvű*

irodalom története (2022). In 2024 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
E-mail: pusztai.gabor@arts.unideb.hu

Ferenc Sipos (1976) is docent aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Debrecen. Hij is werkzaam aan de Vakgroep Criminologie en Strafrecht. Hij doceert criminologie, strafrecht en penitentiair recht. Hij doet onderzoek op het gebied van strafrechtelijke maatregelen en straffen, specifiek over werkstraffen als sanctionering. In 2019 werd over dit thema zijn monografie gepubliceerd bij de uitgeverij HVG-ORAC, onder de titel *Munkával kapcsolatos szankciók a magyar büntetőjogban* [Werkstraf als sanctie in het Hongaarse strafrecht].
E-mail: siposft@gmail.com

Marketa Štefková (1978) is universitair hoofddocent (doc.) in de Vertaal- en Tolkwetenschap aan de Comenius Universiteit Bratislava, Slowakije. Zij is verbonden aan de Faculteit der Letteren, Leerstoel Germanistiek, Neerlandistiek en Scandinavistiek. Haar onderzoek richt zich op vertaal- en tolkwetenschap, juridisch vertalen en tolken, public service interpreting (PSI), terminologie en toepassing van taaltechnologie en het gebruik van AI in vertaalprocessen. Zij publiceert over juridisch vertalen, institutionele communicatie, terminologie, tolken in de publieke sector en de opleiding van vertalers en tolken. Zij was betrokken bij het project RESPLAIN, Future-Proofing Translators and Interpreters en CorpIus. Zij is medeoprichter van het internationale onderzoeksnetwerk NVVT-NEM. Haar werkzaamheden verbinden vertaalwetenschappelijk onderzoek met beroepspraktijk, opleiding en maatschappelijke taaltoegankelijkheid.
E-mail: marketa.stefkova@uniba.sk

Gábor Szabó-Zsoldos (1986) is historicus en werkzaam als hoofdassistent aan het Instituut voor Geschiedenis en Filosofie van de Universiteit Nyíregyháza. Hij promoveerde in 2016 in geschiedenis aan de Universiteit Debrecen (Tendensen en veranderingen in de Zuid-Afrika-politiek van Groot-Brittannië, 1846–1881). Zijn onderzoeksveld is: de Hongaarse contacten tijdens de Boerenoorlog, kolonisatie, dekolonisatie, herinneringscultuur van de toenmalige koloniserende landen.
E-mail: szabo-zsoldos.gabor@nye.hu

Maja Szűcs (1995) studeerde neerlandistiek aan de Universiteit van Debrecen tussen 2015–2019. Haar onderzoeksthema is de invloed van George Pal op de Nederlandse animatiefilmindustrie. Ze deed onderzoek naar het leven en werk van Pal onder andere in Leiden, Eindhoven en Amsterdam tijdens haar Campus Mundi beurs. Daarnaast voerde ze ook onderzoek uit naar de Nederlandse filmindustrie in Leuven, waar ze een half jaar mocht studeren dankzij het Campus Mundi program. Naast haar bachelor werkte ze mee aan het DETEP-program (talentprogram van de Universiteit Debrecen), werd ze lid van het Hatvani college (vereniging voor begaafde studenten), en nam ze ook deel aan de landelijke wetenschappelijke studentencompetitie, OTDK. Momenteel werkt ze bij het multinationale bedrijf IBM.
E-mail: szmaja95@gmail.com

Dóra Tóth (1996) is neerlandica en sinds 2021 promovenda aan de Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) in Boedapest, in de Doctorale School voor Linguïstiek. Haar promotieonderzoek richt zich op de Nederlandse deverbale interpersoonlijke pragmatische markers, met bijzondere aandacht voor hun functies, positionele patronen en rol in het vormgeven van de common ground. Naast haar promotieonderzoek heeft zij anderhalf jaar als docent spreek- en luistervaardigheid aan de ELTE gewerkt. Haar onderzoek presenteerde zij op nationale en internationale conferenties, onder meer in Nijmegen, Praag, Szeged, Graz, Olomouc en Brussel. In het voorjaar van 2025 verbleef zij met een Erasmus+-beurs een semester in Leuven, waar zij tevens aan haar proefschrift werkte. In 2025 verschenen twee van haar wetenschappelijke artikelen in het tijdschrift *FiloLogi*.
E-mail: doratoth100@gmail.com